

Tijdschrift voor vrouwenstudies

Redactie

Thea Campagne, Floor van Gelder, Marijke Geurten, Saskia Grotenhuis,
Riet Paasman, Jannie Poelstra, Annerieke Vos, Jette Westerbeek

Redaktieraad

Anna Aalten, Carla Bal, Titia Bos, Jeanne de Bruijn, Rosemarie Buikema
Dorly Deeg, Fokkelien van Dijk-Hemmes, Rina Van der Haegen,
Annemiek Hoogenboom, Marijke de Jong, Jos Knops, Aafke Komter,
Barbara van Koppen, Selma Leydesdorff, Marijke Linthorst,
Heidi de Mare, Tineke den Nijs, Jantien van den Oord, Renée Römken,
Marlies Vulto, Tienka Wiersma.

Redaktiesekretariaat

Saskia Grotenhuis
Amstelveenseweg 97, 1075 VX Amsterdam

Uitgeverij en abonnementenadministratie

SUN Socialistische Uitgeverij Nijmegen
Bijleveldsingel 9, 6521 AM Nijmegen, (080) 22 17 00

Abonnementen

Een jaargang omvat vier nummers van gemiddeld 140 bladzijden. De prijs van een abonnement bedraagt voor partikulieren f 37,50 per jaargang, na het eerste nummer f 26,50, na het tweede f 18,50 en na het derde f 10,—. Losse nummers kosten circa f 14,50. Voor betaling van abonnementsgelden dient een akseptgirokaart te worden afgewacht. Abonnementen worden voor een gehele jaargang verlengd, tenzij men één maand voor het einde van het kalenderjaar schriftelijk opzegt. Nieuwe abonnementen kunnen worden opgegeven bij de abonnementenadministratie.

Inhoud

- 447 Redactioneel
- 450 Moeder en minnares. Vrouwbeelden in de ideologie van de NVSH in de jaren vijftig *Tjitske Akkerman*
- 472 Weerstand tegen emancipatie *Thea Campagne*
- 486 Vrouwenstudies en de VBEO *Mieke van Os*
- 502 Renée Vivien en haar interpretatie van Sappho
Christiane Kuby
- 526 (Hetero)seksualiteit ter discussie
- 528 Heteroseksualiteit als ervaring en als instituut *Leonore Nicolai en Elly Vos*
- 536 Delila's melancholie *Kees Roovers*
- 545 Weten en de mythe van het gevoel, Een kritiek
Annemieke van Drenth, Ankie van de Camp, Gerry Joosten en Ineke van Nieuwenhuijsen
- 553 Weten en weten is tien *Ien Dienske*
- 556 Helaas heb ik geen goed bericht voor U *Saskia van Oenen*
- Recensies*
- 565 'An adventure story: feminism for girls' onder redactie van Angela McRobbie en Trisha McCabe *Ida Bontius*
- 567 'Staat en seksenstrijd. Naar een feministiese staatstheorie' van Hanneke Stasse, Trees Mom en Mieke Eijkmans
Tineke van Gessel
- 570 'Mari et femme dans la société paysanne' van Martine Segalen
Will van de Ven
- 574 'Verdichtsel en werkelijkheid. Een verkennende studie van de ambivalentie ten opzichte van zorgen en verzorgen in de verpleging' van Truus Spijker en Victor van Gemert
Cora Bakker-van der Kooij
- Verslagen van bijeenkomsten*
- 577 Vrouwen in/en crisis. Utrecht, 20 oktober 1982 *Sanne Pot en Marianne Beelaerts*

- 579 Vrouwenemancipatie en ekonomie. Amsterdam,
9/10 september 1982 *Janneke Plantenga*
- 581 Het Tiende Wereld Sociologen Kongres. Mexico-City,
16-21 augustus 1982 *Jeanne de Bruijn en Rosemarie Buikema*
- 584 Kroniek
- 588 IAV-inventarisatie vrouwenstudies
- 593 Gegevens over de auteurs
- 595 Register van jaargang 3, 1982

Redactioneel

Met artikelen over vrouwbeelden in de jaren vijftig, weerstanden tegen emancipatie, vrouwenstudies en de overheid en interpretaties van de poëzie van Sappho geeft ook dit laatste nummer van de derde jaargang een indruk van de verschillende terreinen waarop vrouwenstudies zich begeeft. Als we de drie jaargangen overzien die er nu liggen, valt op dat de meeste bijdragen afkomstig zijn uit de literatuurwetenschap, geschiedenis en de sociale wetenschappen. Dit nummer vormt daar eveneens een getrouwe afspiegeling van.

De eerste bijdrage is die van Tjitske Akkerman over het naoorlogse vrouwbeeld van de NVSH. Geïnspireerd door Donzelot wil zij nagaan welke invloed er uitging van deze ‘progressief’ onder de deskundigen die zich over het gezin bogen. Zij bekijkt daartoe welke opvattingen over huwelijk, seksualiteit en moederschap het maandblad *Verstandig Ouderschap* in de jaren vijftig uitdroeg en welke veranderingen daarin in die periode te bespeuren zijn. Hiermee raakt Akkerman aan het verderstreckende probleem van het verband tussen ideeëngeschiedenis en reëel te konstateren mentaliteitsveranderingen. Of, anders gezegd, is het mogelijk en zo ja, op welke wijze, doelbewust veranderingen teweeg te brengen in bepaalde opvattingen waarmee wij in de maatschappij geconfronteerd worden? In ieder geval blijkt uit het artikel van Thea Campagne dat opvattingen over de positie van vrouwen niet bij iedereen in dezelfde mate en op dezelfde wijze veranderen. Integendeel, we moeten maar al te vaak vaststellen dat ideeën over emancipatie van vrouwen in het algemeen veel weerstanden oproepen. Dit laatste was voor de Emancipatie Commissie aanleiding een oriënterend onderzoek te laten uitvoeren om te achterhalen welke vrouwen welk type weerstand tegen emancipatie hebben. Door het doen van verder onderzoek, een op zichzelf wat vaag en weinig zeggend beleidsvoornemen, verwacht de commissie inzicht te krijgen in hoe weerstanden voorkomen kunnen worden. Thea Campagne kritiseert het statiese en eenzijdige beeld zoals dat nu uit de nota van de EK naar voren komt. Zij laat zien dat

weerstanden tegen verdergaande emancipatie, in het licht van een proces van maatschappelijke ontwikkeling, zich juist analoog hieraan ontwikkelen.

Op heel andere wijze besteedt Mieke van Os in het volgende artikel aandacht aan de relatie tussen overheid en onderzoek. In 'Vrouwenstudies en de VBEO' houdt zij een pleidooi voor een verdere institutionalisering van vrouwenstudies. Het op de universiteit gerichte onderwijs- en onderzoeksbeleid van de overheid vertoont momenteel de nodige turbulenties en het is voor degenen die zich met vrouwenstudies bezighouden niet eenvoudig daar greep op te krijgen. Ook de VBEO, het onafhankelijk advies- en overlegorgaan van de regering inzake emancipatieonderzoek, blijkt nauwelijks invloed te kunnen uitoefenen. Om te voorkomen dat er binnen de nieuwe structuur geen mogelijkheden meer zullen zijn voor vrouwenstudies, is het noodzakelijk dat vrouwen zich aktiever, gericht en beter georganiseerd met het overheidsbeleid gaan bemoeien.

Het vierde artikel behelst een onderwerp uit de franse literatuur anno 1900. In 'Renée Vivien en haar interpretatie van Sappho' geeft Christiane Kuby aan hoe een interpretatie van een literair werk beïnvloed kan worden door persoonlijke en maatschappelijke omstandigheden waarin degene die interpreteert zich bevindt. Door middel van een nauwkeurige analyse van de poëzie van Renée Vivien maakt Kuby duidelijk welke 'transformaties' het Sappho-beeld bij Vivien heeft ondergaan ten opzichte van wat ons uit andere bronnen bekend is over de 'lesbische cultuur' uit de zevende eeuw voor de jaartelling, waarvan Sappho de belangrijkste inspiratrice was.

Seksualiteit is binnen de feministiese beweging voortdurend onderwerp van discussie, minder echter lijken deze soms emotionele debatten binnen vrouwenstudies tot verhelderende inzichten te leiden. In de diskussierubriek van dit nummer doen Leonore Nicolai en Elly Vos een poging de discussie over het heteroseksisme zoals dat ook binnen vrouwenstudies te konstateren valt, verder te voeren.

Vervolgens bevat de diskussierubriek reacties op eerder verschenen artikelen over literatuurwetenschap en androgynie. Kees Roovers reageert op 'Delila's onschuld' van Mieke Bal, in het eerste nummer van deze jaargang. Hij gaat daarbij vooral in op de methodiese consequenties van haar artikel. Naar zijn mening draagt Mieke Bal's wijze van interpreteren niet bij aan wat we een feministiese literatuurbenadering zouden kunnen noemen. Ondanks het feit dat de uitkomst van haar interpretatie een omgekeerde is van die van alle bijbelexegeten die haar zijn voorgedaan, legt ook zij de lezer/es vast

op een interpretatie van een tekst. Volgens Kees Roovers zou een feministiese literatuurbenadering zich niet alleen qua vraagstelling moeten onderscheiden van andere literatuurbenaderingen, maar ook in haar te gebruiken manier van onderzoek. De door Mieke Bal gevolgde ‘methoden’ van de narratologie en de psychoanalyse leveren hiervoor naar zijn mening geen voldoende voorwaarden.

Ook de discussie over het begrip androgynie is nog geenszins geluwd. Het artikel van Ien Dienske dat verscheen in nummer 10 bracht verschillenden in beroering. Annemieke van Drenth schreef met Ankie van der Camp, Gerry Joosten en Ineke van Nieuwenhuijsen over het ‘Weten van de mythe van het gevoel’. Hierin uiten zij kritiek op de wijze van argumenteren van Ien Dienske, waarbij zij zich vooral skepties betonen over de wetenschappelijke overtuigingskracht van de subjektieve gevoelsbeleving. Verder wijzen zij op de grote verschillen in theoretiese uitgangspunten die ten grondslag liggen aan de twee door Ien Dienske ten tonele gevoerde benaderingswijzen. Kort verduidelijkt Ien Dienske in een dupliek daarop nogmaals haar standpunt.

In dit nummer konden we weer een bijdrage aan de serie ‘Ik en de wetenschap’ opnemen en wel een reactie op het relaas van Anke Steinmann over ‘Ambities versus arbeidsmarkt’ in nummer 10. Afwijzingsbrieven parafraserend gaat Saskia van Oenen verder in op twee lijnen van het vorige artikel: het omgaan met werkloosheid door afgestudeerde vrouwen en de diskrepantie die er bestaat tussen normen die binnen vrouwenstudies en de vrouwenbeweging bestaan over wenselijke en nastrevenswaardige capaciteiten enerzijds en opvattingen daarover op de arbeidsmarkt anderzijds. Werkloosheid is ook voor degenen die zich met vrouwenstudies bezighouden een in omvang en zwaarte steeds toenemend probleem. In het verslag van de bijeenkomst die de Stichting Landelijk Overleg Vrouwenstudies onlangs gehouden heeft, komt één aspect hiervan – de mogelijke samenwerking tussen werkenden en werklozen – eveneens aan de orde.

Zoals gebruikelijk besluiten wij dit nummer met een aantal recensies, verslagen, de kroniek met aankondigingen en berichten en het overzicht van lopend onderzoek zoals geïnventariseerd door het IAV.

Tjitske Akkerman

Moeder en minnares

Vrouwbeelden in de ideologie van de NVSH in de jaren vijftig

Inleiding

Dit artikel is het resultaat van mijn onderzoek naar de ideologie van de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming (NVSH), dat deel uitmaakt van een kollektief onderzoek naar de moederschaps-ideologie in de jaren vijftig.¹ Onze gezamenlijke vraag was hoe de moederschapsideologie vorm kreeg en veranderde door de bemoeienissen van diverse deskundigen met het gezin. Een van de instanties die zich na de oorlog bezighielden met het huwelijks- en gezinsleven, was de NVSH. Om aan te geven in welk kader ik de activiteiten en ideeën van de NVSH in de jaren vijftig plaats, zal ik kort een aantal belangrijke ontwikkelingen op het gebied van gezins-politiek, geboortenregeling en seksualiteit schetsen.

In het kader van de wederopbouw na de oorlog was het gezin nadrukkelijk onderwerp van openbare bemoeienis en zorg. Het werd opnieuw tot hoeksteen van de samenleving verklaard. Alle politieke partijen bijvoorbeeld onderstreepten de noodzaak tot ‘bescherming van het gezin’.² Het ‘herstel’ van het gezin werd via uitbreiding van bestaande en ontwikkeling van nieuwe voorzieningen ter hand genomen. De landelijke aktie ‘Gezinsherstel brengt Volksherstel’ gaf een stimulans aan de ontwikkeling van de gezinsverzorging, de Bureaus voor Levens- en Gezinsmoeilijkheden en de Medisch Opvoedkundige Bureaus, voorzieningen die zich uitdrukkelijk op het gezin richtten.³ Vooral de opvoeding van de ‘verwilderde’ jeugd leek professionele bijstand te vereisen. De verontrusting met betrekking tot het gezin werd voor een deel ook in de hand gewerkt door de

1. Van het onderzoek ‘Moederschapsideologie in de jaren vijftig’ onder begeleiding van Selma Sevenhuysen en Anneke Teunissen verschijnt te zijner tijd een verslag in de reeks *Mededelingen van de FSW-a*.

2. E. Blok, *Loonarbeid van vrouwen 1945-1955*. Nijmegen 1978, p. 49.

3. H.C.M. Michielse, *De burger als andragoog. Een geschiedenis van 125 jaar welzijnswork*. Amsterdam 1977, pp. 207 e.v.

sterke toename van echtscheidingen en buitenechtelijke geboorten in de eerste jaren na de oorlog. Dit waren echter tijdelijke verschijnselen; als er vlak na de oorlog al gesproken kon worden van een crisis van het huwelijk, was dit in de jaren vijftig zeker niet meer het geval.⁴

De ontwikkeling van nieuwe vormen van hulpverlening bleek echter niet van tijdelijke aard. Zij kregen het karakter van permanente en kollektieve voorzieningen binnen de opbouw van de verzorgingsstaat. De invloed van de overheid met betrekking tot deze voorzieningen nam in belangrijke mate toe. In 1952 werd het Ministerie van Maatschappelijk Werk opgericht en vanaf ongeveer 1955 kwam een stroom van subsidies op gang.⁵ Dit wil echter niet zeggen dat pas na de oorlog met het ontstaan van de verzorgingsstaat een sociale politiek ten aanzien van het gezin ontstond. Donzelot situeert de opkomst van 'het sociale' – in Frankrijk – al aan het eind van de achttiende eeuw. Hij ziet dan verschillende politieken ten aanzien van het gezin ontstaan, die niet direkt verbonden zijn met de staat, maar evenmin tot de private sfeer behoren.⁶

Na de oorlog was echter wel sprake van een kwalitatieve verandering in de sociale politiek. Michielse noemt als kenmerken van deze verandering een toename van overheidsbemoeienis, professionalisering en verwetenschappelijking.⁷

Deze ontwikkeling veranderde en ondermijnde op den duur het verzuilde karakter van dit terrein, waar traditioneel kerk, konfessionele partijen en de konfessionele verenigingen domineerden. Volgens Stuurman was in de sociale politiek van 1920 tot 1950 het 'model van de konfessionele zuilenstaat' dominant. In de jaren vijftig was er sprake van een min of meer ondergrondse strijd tussen dit 'oude' model en het model van de 'keynesiaanse verzorgingsstaat', waarna in de jaren zestig het laatste definitief doorbrak.⁸

De NVSH zou men kunnen beschouwen als een vertegenwoordiger

4. Na een piek in 1947 daalde het aantal buitenechtelijke geboorten tot 1960 zeer sterk. Het aantal echtscheidingen per 1000 bestaande huwelijken daalde van 5,29 in 1946 tot 2,21 in 1960. Bovendien nam de huwelijksfrequentie na de oorlog toe. Zie C. de Hoog, *Huishouden, huwelijk en gezin*. Amsterdam 1976.

5. H. Michielse, a.w., p. 195.

6. J. Donzelot, *La police des familles*. Parijs 1977; engelse vert. *The policing of families*. New York 1979.

7. H. Michielse, a.w., p. 187.

8. Stuurman onderscheidt nog een derde model wat betreft de 'politieken van het persoonlijke' in de 20ste eeuw, namelijk dat van de tegenbewegingen, in het bijzonder de tweede feministiese golf. Zie S. Stuurman, 'De politiek, het sociale en het persoonlijke', in: M. Fennema, R. v.d. Wouden (red.), *Het politicologen-debat: wat is politiek?* Amsterdam 1982.

van de 'moderne' benadering. Voor de konfessionelen, met name de katholieken, was de vereniging in de jaren vijftig nog min of meer het symbool van de verwerpelijke vernieuwing op dit terrein, alhoewel de aanvallen minder veelvuldig en scherp waren dan tegen haar voorganger, de Nieuw-Malthusiaanse Bond. De katholieke bestrijding van 'het neo-malthusianisme' had na de oorlog nog een laatste hoogtepunt toen in het Bisschoppelijk Mandement van 1954 het lidmaatschap van de NVSH voor de gelovigen verboden werd. ARP en KVP eisten in hun programma's na de oorlog maatregelen tegen 'het neo-malthusianisme'.⁹

De bestrijding van 'het neo-malthusianisme' betekende van katholieke zijde in de eerste plaats strijd tegen geboortenregeling. Voor de katholieke gelovigen was behalve absolute onthouding vrijwel iedere vorm van geboortenregeling verboden, alleen periodieke onthouding was in 1951 door Pius XII goedgekeurd. Het geboortencijfer bleef onder katholieken ook relatief hoog. Daartegenover was onder andere bevolkingsgroepen sprake van een groeiende akseptatie van geboortenregeling. Dit kan onder andere afgeleid worden uit de snelle groei van de NVSH.¹⁰ In 1952 vond nog 41% van de volwassenen geboortenregeling ontoelaatbaar, in 1963 gold dit nog maar voor 12%.¹¹ Deze veranderende mentaliteit ging aan het katholieke volksdeel misschien toch niet onopgemerkt voorbij; de NVSH groeide in de tweede helft van de jaren vijftig het snelst in de zuidelijke provincies.¹² Volgens de katholieke leer was het belangrijkste doel van het huwelijk de voortplanting. De seksualiteit werd beschouwd als zondig en behoorde uitsluitend in dienst van de voortplanting te staan. Daartegenover streed de NVSH voor een loskoppeling van seksualiteit en voortplanting en voor de opheffing van kulturele en sociale repressie ten aanzien van seksualiteit.

Binnen de protestantse zuil gingen de ontwikkelingen sneller dan binnen de katholieke. Dit gold met name voor het hervormde deel. In het Herderlijk Schrijven van de Generale Synode van de Nederlands

9. E. Blok, a.w., p. 42. Tot 1970 bleef een wetsartikel van de katholieke minister Regout van kracht, waarin sinds 1911 het openlijk aanbieden of als verkrijgbaar aanwijzen van voorbehoedsmiddelen strafbaar werd gesteld.

10. De NVSH groeide van ca. 50.000 leden in 1950 naar ca. 150.000 leden in 1960.

11. P. Glasbergen, R. Zandanel, *Bevolkingsgroei en welvaartsstaat*. Assen 1976, p. 111.

12. G. Nabrink, *Enkele gegevens over ledental, geografische spreiding en verankering van de NVSH*. Amsterdam 1964, p. 8.

Hervormde Kerk, dat in 1952 verscheen, werd geboortenregeling geaksepteerd en bleek men van een positieve waardering van de seksualiteit uit te gaan. Tussen de NVSH en vrijzinnig protestantse kringen ontstonden dan ook verschillende vormen van samenwerking.¹³

Ondanks de oppositie tussen de 'konservatieve' konfessionele (katholieke en orthodox-protestantse) en de 'moderne' liberale benadering waren er ook gemeenschappelijke uitgangspunten. Waar de NVSH zich opwierp voor 'bevrijding' van de seksualiteit, bewoog ze zich, ondanks de verschillen, binnen een model van seksualiteit, dat ook ten grondslag lag aan het konfessionele denken. Seksualiteit werd in dit 'hydraulies' model opgevat als een essentie, als een natuurlijke kracht die een uitweg zoekt. Die natuurlijke kracht/drift moest echter niet, zoals in de konfessionele benadering, worden onderdrukt, aangezien repressie zou leiden tot perverse of neurotische uitdrukkingsvormen. De strijd rond definities van seksualiteit bleef daarmee binnen de grenzen van een model, waarin seksualiteit als heteroseksuele drift werd opgevat en waarvoor het mannelijk orgasme model stond.¹⁴

Wat betekenden deze veranderingen in de gezinspolitiek nu voor de ideologie over vrouwelijkheid? Werden vrouwen in de eerste plaats aangesproken als moeders? De verheerlijking van het moederschap leek voor de hand te liggen, waar het gezin zo'n centrale functie toebedacht werd. 'Wij beschouwen dan ook de taak van de vrouw als gezinsmoeder als haar voornaamste, als één, die, mits in verantwoordelijkheid en met liefde vervuld, het gehele volk tot zegen kan zijn', schreef het Genootschap van de Rechtstaat, een politieke gespreksgroep van vooraanstaande leden van alle politieke partijen.¹⁵ Ook vrijwel alle vrouwenorganisaties benadrukten de rol van de vrouw als moeder en wezen kinderopvang af.¹⁶ Onderzoeken in het

13. Toen in 1957 een eigen protestantse stichting 'tot bevordering van Verantwoorde Gezinsvorming' werd opgericht, sprak het NVSH-bestuur dan ook teleurgesteld van 'een nieuw verzuilingssymptoom'. C.E. Vervoort, 'Bij een protestants initiatief', in: *Verstandig Ouderschap* (hierna VO), september 1957, p. 168.

14. Zie: J. Weeks, *Sex, Politics and Society. The regulation of sexuality since 1800*. Londen 1981; M. Vicinus, 'Sexuality and power: a review of current work in the history of sexuality', in: *Feminist Studies*, 8, nr. 1, 1982.

15. Geciteerd bij S. Sevenhuysen, 'Vadertje staat, moedertje thuis?', in: *Socialisties-Feministische Teksten 1*. Amsterdam 1978, p. 58.

16. L. van Rijswijk-Clerkx, *Moeders, kinderen en kinderopvang*. Nijmegen 1981, p. 179.

buitenland, met name van Bowlby¹⁷, verbreidden ook hier misschien de opvatting, dat ontbering van moederliefde onherstelbare schade voor het kind met zich mee zou brengen. Hoe verhielde de moederschapsideologie zich tot de ideologie van gelijkwaardigheid en voltooide emancipatie van vrouwen? De gelijkwaardigheidsideologie stond centraal in de 'moderne' benadering, terwijl het konfessionele denken uitging van een hiërarchiese verhouding tussen man en vrouw.

In mijn onderzoek kwam naar voren dat vrouwen in de ideologie van de NVSH vooral aangesproken werden als minnares-echtgenote. Het beeld van de moeder kreeg daartegenover een aantal negatieve betekenissen. Was dit misschien één van de typerende veranderingen, die gepaard gingen met de overgang van een konfessionele naar een liberale gezinsideologie?

De belangrijkste bron voor mijn onderzoek is het maandblad van de NVSH, *Verstandig Ouderschap*.¹⁸ Het blad had een behoorlijk grote oplage (gemiddeld 100.000) en werd aan alle leden gratis toegestuurd. De medewerk(st)ers behoorden echter tot de relatief kleine groep actieve ('kern')leden. Daar het lidmaatschap van de NVSH een voorwaarde was om via de vereniging voorbehoedmiddelen te krijgen, en dit voor veel leden waarschijnlijk de belangrijkste reden was om lid te worden, is het natuurlijk nog maar de vraag in hoeverre de leden de visie zoals die in *Verstandig Ouderschap* naar voren komt, deelden. Uit onderzoek naar de activiteiten en hulpverleningspraktijken van de NVSH zal moeten blijken in hoeverre deze vrouwbeelden dominant waren in en rond de vereniging.

Seksuele hervorming

Na de oorlog, in 1946, werd de Nieuw-Malthusiaanse Bond (NMB) heropgericht onder de naam Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming. Deze naamswijziging typeerde een belangrijke verschuiving van doelstelling. Stond in de vooroorlogse bond het neo-malthusiaanse doel van geboortenbeperking centraal, nu werd

17. J. Bowlby, *Maternal Care and mental Health*. Genève 1951.

18. Behalve de jaargangen 1950-1960 van *Verstandig Ouderschap* (VO) heb ik enkele voorlichtingsboeken van de NVSH bekeken. Verder heb ik gebruik gemaakt van G. Nabrink, *Seksuele hervorming in Nederland. Achtergronden en geschiedenis van de Nieuw-Malthusiaanse Bond (NMB) en de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming (NVSH) 1881-1971*. Nijmegen 1978. De vindplaatsen in VO heb ik in de rest van dit artikel weggelaten omdat anders een onevenredig groot notenapparaat zou ontstaan.

seksuele hervorming de hoofddoelstelling. Deze verschuiving naar seksuele hervorming hield een gewijzigde opvatting van de relatie tussen seksualiteit en voortplanting in. Traditioneel was in de NMB geboortenbeperking vooral gepropageerd als middel tot beheersing van de kwantiteit en kwaliteit van de bevolking. Vanuit deze achtergrond was een hulpverleningspraktijk opgezet en gegroeid, waarin de verstrekking van voorbehoedmiddelen en voorlichting hieromtrent via middelendepots en later konsultatieburo's de belangrijkste plaats innam.¹⁹ Alhoewel na de oorlog geijverd werd deze hulpverlening uit te breiden naar het psychologies en maatschappelijk werk, bleef in de jaren vijftig het verstrekken van antikonceptiemiddelen de belangrijkste vorm van hulpverlening. Dit was in hoofdzaak de functie van de talrijke middelendepots en bovendien werden de spreekuren voor antikonceptie aan de buro's het drukst bezocht.²⁰

Het ideologies kader waarin deze hulpverlening plaatsvond, veranderde echter na de oorlog. Aanvankelijk, in het begin van de jaren vijftig, speelde de neo-malthusiaanse visie nog een belangrijke rol. In verschillende artikelen in *Verstandig Ouderschap* stelde men toen nog dat geboortenbeperking noodzakelijk was als onderdeel van een economiese politiek, met name om werkloosheid en voedseltekorten te bestrijden. Bezorgdheid over de bevolkingsgroei na de oorlog en over de nog onzekere situatie op de arbeidsmarkt in het begin van de jaren vijftig maakte het voor verschillende medewerkers blijkbaar moeilijk om afscheid te nemen van het neo-malthusianisme.²¹ Ook de kwaliteit van de bevolking was voor sommige medewerkers reden tot zorg. Zij zagen het intelligentiepeil van de bevolking dalen; zij vreesden dat geboortenbeperking slechts onder bepaalde bevolkingsgroepen, met name onder intellektuelen, toegepast zou worden. Een enkeling stelde zelfs voor de

19. Zie over de geschiedenis van de NMB: G. Nabrink, a.w.; J. de Bruijn, *Geschiedenis van de abortus in Nederland*. Amsterdam 1979; J. Outshoorn, 'Vrouwenbeweging, seksualiteit en geboortenregeling in Nederland 1880-1940. Enige kanttekeningen bij het artikel van Linda Gordon', in: *Socialisties-Feministische Teksten* 3, 1979; M. Advokaat e.a., 'Geboortenregeling: een vrouwenzaak?', in: *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 1980. Nijmegen 1980. In de laatste twee publikaties wordt verslag gedaan van onderzoek naar de verhouding tussen vrouwenbeweging en NMB.

20. G. Nabrink, a.w., pp. 235 e.v. Formeel vielen de buro's niet onder de NVSH maar onder de Stichting Consultatiebureaus. In 1969 werd de stichting losgekoppeld van de NVSH.

21. De nederlandse bevolking groeide tussen 1945 en 1960 van 9,2 naar 11,4 miljoen. In de eerste jaren na de oorlog had er een explosieve groei van het aantal geboorten plaats. Zie C. de Hoog, *Huishouden, huwelijk en gezin*, a.w.

voortplanting te verbieden aan 'geestelijk onvolwaardigen', waartoe een verplichte keuring voor het huwelijk en een gewettigde abortus provocatus gesuggereerd werden.²²

Deze pleidooien voor geboortenbeperking leidden tot heftige discussies in *Verstandig Ouderschap* over totalitaire vormen van bevolkingspolitiek, waarbij vooral socialistiese en soms ook fascistiese praktijken ter discussie stonden. De redactie kapte deze discussie af omdat ze een al te (partij)politiek karakter dreigde aan te nemen, en nam daarop het standpunt in dat voor de NVSH 'de persoonlijke verantwoordelijkheid' inzake geboortenregeling voorop stond. Daarna verdween het neo-malthusianisme langzamerhand geheel naar de achtergrond. Van invloed hierop zal misschien de gunstige ontwikkeling op de arbeidsmarkt geweest zijn, evenals de zich doorzettende tendens naar kleinere gezinnen.²³

Duidelijk lijkt echter dat het neo-malthusianisme niet paste in het naoorlogse klimaat van wederopbouw en Koude Oorlog, waarin de demokratiese verworvenheden van het Vrije Westen in de vorm van parlementaire democratie en individuele burgerrechten tegenover iedere vorm van totalitarisme, waaronder zowel fascisme als kommunisme begrepen werden, werd gesteld. In dat ideologies klimaat werd identifikatie met totalitaire vormen van bevolkingspolitiek afgewezen. Het neo-malthusiaanse begrip geboortenbeperking werd dan ook konsekwent vervangen door het liberale koncept geboortenregeling. Dat wil zeggen dat nu de planning van het aantal kinderen als een persoonlijke keuze van het echtpaar opgevat werd. Met het koncept van seksuele hervorming werd aan deze persoonlijke keuze het perspektief van seksuele bevrijding verbonden. Geboortenregeling kreeg nu de overheersende betekenis van loskoppeling van seksualiteit en voortplanting, een voorwaarde voor bevrijding van de seksualiteit.

De huwelijksrelatie

Het koncept van seksuele hervorming bleek in de jaren vijftig vooral inzet tot hervorming van de huwelijks- en gezinsrelaties. In het begin van de jaren vijftig kwam nog wel kritiek op het instituut huwelijk

22. Er gingen in die tijd meer stemmen op om een keuring voor het huwelijk verplicht te stellen. Een aantal erfelijkheidsonderzoekers richtten in 1953 een verzoekschrift met die strekking aan de regering, die het verzoek echter afwees.

23. E. Blok, a.w., pp. 24, 44.

naar voren, waarin vooral het monogame karakter ervan gehekelde werd en gepleit werd voor seksualiteitsbeleving ook buiten de nauwe kaders van de huwelijksrelatie om. Uiteindelijk blijkt het concept van seksuele hervorming toch hoofdzakelijk toegesneden te worden op de huwelijksrelatie. Mochten voortplanting en seksualiteit losgekoppeld worden, met huwelijk en seksualiteit (lees: de koïtus) was dit niet het geval.

Mijn indruk is dat in het begin van de jaren vijftig vooroorlogse tradities waarin naast het neo-malthusianisme ook een radikale kritiek op de burgerlijke moraal een rol speelde, nog van invloed waren.²⁴ Zelfs de redactie onderschreef toen het standpunt dat de driehoeksverhouding in een democratie huwelijk positief beoordeeld moest worden. Na een korte discussie kwam men ook in deze kwestie tot het standpunt dat het ging om een persoonlijke keuze. Zowel de driehoeksverhouding als seksualiteit voor het huwelijk moesten niet gepropageerd, maar wel geaksepteerd worden.

Deze radikale geluiden waren nogal opmerkelijk in een periode waarin vrij algemeen grote verontrusting bestond over de 'toenemende onzedelijkheid'. In dit klimaat leken deze radikale geluiden binnen de NVSH moeilijk houdbaar, wilde men zich tenminste niet in een geïsoleerde positie laten dringen.²⁵ Hoe problematies een positief standpunt ten aanzien van seks voor het huwelijk was, bleek bijvoorbeeld uit het feit dat de NVSH gedwongen was een bepaling in haar statuten op te nemen dat zij geen voorbehoedmiddelen aan minderjarigen verstrekke, om in aanmerking te komen voor Koninklijke Goedkeuring. In deze discussie over het huwelijk in *Verstandig Ouderschap* kwamen ook al gauw standpunten naar voren waarin echtscheiding en ontrouw als negatieve oplossingen voor huwelijksproblemen werden bestempeld, en waarin men zich nadrukkelijk voor het monogame huwelijk verklaarde. Het perspectief van een mogelijke loskoppeling van seksualiteit en huwelijk verdween na deze discussie naar de

24. In 1954 nam A. Pleysier de redactie van VO over van A. Constandse. In een interview zegt Constandse over deze verandering: 'Er stonden toen ineens veel minder theoretische stukken in, er werd meer over film en beeldende kunst geschreven met prentjes van naakte vrouwen en mannen erbij. (...) Van een socialistische wereldbeschouwing viel steeds minder in het blad terug te vinden'; Zie R. Kagie, 'De seksuele revolutionairen', in: *NRC Handelsblad*, 31-10-1981.

25. Het streven van de NVSH was erop gericht een organisatie op brede grondslag te worden en de verzuilde scheidslijnen van voor de oorlog te doorbreken.

bestelbon

Ondergetekende bestelt, betaling onder rembours ex. 'Man en Vrouw' door Dr. A. C. Oerlemans à f 3.90 per exemplaar. (Onder rembours f 4.40)

Naam:

Adres:

Bestelbon als bijlet of bon op briefkaart geplakt, versturen aan NVSH, Postbus 64, Den Haag.

In zijn boek

MAN EN VROUW

schrijft

Dr. A. C. Oerlemans

het volgende recept voor
de jongelui

- 1e. Geloof geen kwaadaardige sprookjes en stel u op de hoogte van de belangrijkste feiten van het seksuele leven.
- 2e. Overwin uw valse schaamte en uw vooroordeel. Het seksuele en de geslachtsdelen zijn niet 'vies'; seksualiteit is niet 'slecht'.
- 3e. Denk niet dat u minderwaardig bent of ziek zult worden als u al eens aan zelfbevrediging gedaan hebt. Iedereen doet het. Geef er niet bij iedere gelegenheid of uit sleur of verveling aan toe: het is een noodoplossing. Uw doel moet zijn: een vriend of vriendin te vinden, van wie u houdt en die ook seksueel meer bevrediging zal geven dan de zelfbevrediging.
- 4e. Als u een goede vriend of vriendin gevonden hebt, besef dan uw verantwoordelijkheid: tegenover uzelf — denk aan het gevaar van de geslachtsziekten — tegenover de ander — weet dat u een ander seksueel nooit 'gebruiken' mag, dat er steeds wederzijdse vrije wil en verlangen moet zijn. Denk ook aan de mogelijkheid van zwangerschap en laat u daarover bijtijds inlichten.
- 5e. Ga nooit 'een avondje uit'. U loopt dan heel gemakkelijk een geslachtsziekte op. En liefde is meer dan een oppervlakkig en vluchtig samen-zijn. U zult veel beter over uzelf te spreken zijn en veel meer bevrediging vinden als u eerst een goede kameraadschap schept.
- 6e. Ga in een vooruitstrevende jeugdbeweging en vind het kameraadschappelijk, gelijkgerechtigd, geestelijk contact met jongens en meisjes van uw leeftijd. Spreek zonder gichelen of schuine moppen, rustig en eerlijk over uw seksuele moeilijkheden met diegene die u vertrouwt.
- 7e. Doe aan sport. Niet dat u daardoor uw seksuele gevoelens zult onderdrukken of afleiden, maar u houdt uw lichaam fit en krijgt gezond contact met uw leeftijdgenoten.
- 8e. Bedenk dat alle andere jongens en meisjes eveneens met seksuele moeilijkheden te kampen hebben. Jullie probleem is een collectief, is een maatschappelijk probleem.
- 9e. Door bovengenoemde punten te realiseren werk je mee, de maatschappelijke verhoudingen te verbeteren.

Koop en lees dat boek!

achtergrond. Hervorming van de seksuele relatie binnen het huwelijk werd het belangrijkste doel.

Het huwelijk werd een lange *leerschool*, waarin het echtpaar met begeleiding van deskundige hulp en adviezen een ideale relatie kon leren opbouwen. Aanstaande echtparen konden hun opleiding al beginnen in de zogenaamde huwelijksscholen, kursussen die de NVSH vanaf 1948 opzette.²⁶ Tegenover de crisis van het huwelijk stelde men het perspectief van de *eenwording van man en vrouw*. Man en vrouw werden gezien als gelijkwaardig maar anders. Mannelijkheid en vrouwelijkheid werden onder andere geassocieerd met actief en passief, lichamelijk en geestelijk, rationeel en gevoelsmatig. Deze verschillen in geaardheid hoefden niet tot conflicten te leiden, maar bleken juist door hun komplementaire karakter een ideale harmonie mogelijk te maken. Dit ideaal kreeg met name vorm als *seksueel ideaal*. Eenwording kon bereikt worden via het gelijktijdig orgasme als hoogtepunt van de koïtus. In het seksuele ideaal – het gelijktijdig orgasme – werden de tegenstellingen opgeheven in een perfect geheel. De verwezenlijking van dit ideaal was niet gemakkelijk, men moest het opvatten als een taak die binnen de huwelijksrelatie dagelijks opnieuw inspanning vergde.

Vrouwelijke seksualiteit

Voorals vrouwen leken moeilijk te bewegen zich voor dit huwelijks-ideaal in te zetten. In *Verstandig Ouderschap* drong men voortdurend aan op meer verantwoordelijkheidsgevoel en een aktievere houding van haar kant. De seksuoloog Storm bijvoorbeeld noemde vrouwen in zijn radiopraatjes onverantwoordelijk gemakzuchtig op eroties gebied. Hij stelde dat vrouwen zelf verantwoordelijk waren voor de tekortkomingen van haar man.²⁷

Vrouwen die klaagden over haar man of advies vroegen, kregen niet zelden te horen dat zijzelf te kort schoten. ‘U schrijft nu dat u uw man om meer gemeenschap vraagt, maar wat *doet* u om hem weer naar die gemeenschap d.w.z. naar u, te doen verlangen? (...) U moet weten wat hij prettig vindt dat u draagt; wat hij graag eet, hoe hij het thuis het gezelligst vindt – maar u moet ook weten welke directe sexuele prikkels hij nodig heeft en u zelf er rekenschap van geven dat

26. G. Nabrink, a.w., pp. 487 e.v.

27. W.F. Storm, *In huwelijk en gezin*. Baarn 1955, p. 137. Dit is een bundeling van de lezingen die Storm in de periode 1950-1954 voor de VARA-radio hield.

uw man misschien naar een andere wijze van gemeenschap verlangt dan tot dusverre plaatsvond.'

Haar passieve houding leek samen te hangen met onverschilligheid of afkeer ten aanzien van seks. Haar 'frigiditeit' werd onderwerp van talloze artikelen in *Verstandig Ouderschap*. De verwijzingen naar specialistiese hulp aan de consultatieburo's in de rubriek Wij Willen Weten golden voor een belangrijk deel vrouwen in verband met 'frigiditeit', 'anorgasmie', 'vaginisme' en in het algemeen vrouwen die volgens de dokter te weinig seksueel verlangen hadden.²⁸ Soms waren het vrouwen zelf die in brieven haar problemen naar voren brachten, soms kreeg de echtgenoot, die dit als 'zijn' probleem naar voren bracht, het advies zijn vrouw naar een specialist te sturen.²⁹ Uit het volgende voorbeeld blijkt welke maatstaven door de overwegend mannelijke deskundigen gehanteerd werden om een vrouw door te verwijzen. 'Voor een vrouw van negenentwintig jaar is één keer in de week geslachtsgemeenschap nogal weinig. Wanneer u schrijft dat dit reeds meer dan genoeg is, dan wijst dit er toch wel op dat er sprake is van een zekere verstoring in de sexuele aanpassing. Gaat u nu, nu het nog tijd is, deze zaak toch eens bespreken met de sexuoloog van ons consultatieburo in Amsterdam!'

Voor al de vrouwelijke seksualiteit was aangrijpingspunt voor hervorming. Hadden niet juist vrouwen te lijden onder angst voor zwangerschappen en daarmee onder de taboes en schaamtegevoelens die met seksualiteit verbonden waren? De beschikbaarheid van voorbehoedmiddelen zou met name vrouwen hiervan kunnen bevrijden. Geboortenregeling betekende dan ook niet alleen dat vrouwen minder kans liepen ongewenst zwanger te worden, het kreeg ook de betekenis dat nu aan een belangrijke voorwaarde om van seks te genieten was voldaan. 'Móet een vrouw juist zo'n hekel aan de sexuele daad hebben en zo'n angst ervoor?', vroeg een medewerkster van *Verstandig Ouderschap* zich af. Nee, stelde ze, er zijn immers voorbehoedmiddelen.

Via het spreekuur voor anticonceptie konden vrouwen eventueel terecht komen bij de seksuoloog. Een arts beschreef het volgende voorbeeld uit de praktijk. Een vrouw kreeg op aandrang van haar

28. De rubriek 'Wij willen Weten' was de meest gelezen rubriek. Artsen als W.F. Storm en J.M.R.A. Kijzer gaven hierin adviezen aan brieven- en -schrijfsters.

29. Uit een overzicht van 1951 van de verschillende problemen die in de brieven aan de orde kwamen, bleek dat ongeveer driemaal zo vaak over 'seksuele stoornissen' bij vrouwen als bij mannen werd gevraagd. Zie G. Nabrink, a.w. p. 447.

man een pessarium, omdat zij maandenlang geen gemeenschap wilde uit angst voor zwangerschap. De vrouw bleek veel moeite te hebben met het leren inzetten van het pessarium. De man kwam later weer op het spreekuur om te vragen of het kon zijn dat het pessarium zijn vrouw zo moe maakte, zij weigerde om deze reden het pessarium te dragen en gemeenschap te hebben. De man en de arts werden het erover eens dat de vrouw een afkeer had van het geslachtsleven en hiervoor uitvluchten verzoon. Man en vrouw werden samen naar de seksuoloog verwezen.

De moederlijke minnares

Het belangrijkste probleem leek dus de vrouwelijke seksualiteit. Hoe kon haar passiviteit en afkeer overwonnen worden? In het begin van de jaren vijftig sprak men vrouwen nog aan op haar moederlijke identiteit. Dat wil zeggen dat ze voortdurend op haar opvoedende taak binnen de echtelijke relatie werd gewezen. ‘Uw man doet niet “alles” voor u – hij weet u erotisch niet te interesseren. *Dáár moet u hem (weer) toe opvoeden.*’ Op seksueel gebied werd de man een kind genoemd, vaak egoïsties en onwetend. ‘De vrouw moet in het liefdeleven niet door de man geleid willen worden want de man is op dit gebied haar mindere.’

De tekortkomingen van de man waren de hare. Zijn impotentie bijvoorbeeld eiste vooral haar begrip en bleek zelfs gevolg van haar onvermogen. De mogelijke bevrediging van vrouwen lag aanvankelijk in het gelukkig maken van haar man door zijn wensen te vervullen. Vrouwen kregen het advies orgasmes te simuleren om daarmee de mannelijke trots van haar echtgenoot te versterken.

Maar als opvoedster en leidster van haar (kinderlijke) man was zij ook superieur. Vrouwen werden op deze manier in *Verstandig Ouderschap* door de voornamelijk mannelijke deskundigen aangesproken als bondgenotes, als degenen die het beste in staat waren zijn kennis te delen en in de praktijk te brengen. Dat was echter een geheim tussen haar en de deskundige, zij mocht haar superioriteit niet laten blijken. Zij moest haar man leiden via slinkse methoden, als verleidster. ‘Uw ervaring dat u juist de verleidster moet zijn is op den duur de ervaring van bijna alle vrouwen.’ Herhaaldelijk kregen vrouwen dan ook te horen dat ze om een goede erotische sfeer te scheppen ook eens geld moesten durven uitgeven aan de kapper en aan een nieuwe jurk.

De tweede emancipatie

In de loop van de jaren vijftig veranderde dit beeld van de moederlijke verleidster en maakte plaats voor dat van de 'gelijkwaardige partner'. Het advies om orgasmes te simuleren bijvoorbeeld veranderde in het advies om niet te simuleren en bovendien openhartig te zeggen wat ze wel en niet prettig vond. En alhoewel steeds aandrang op mannen uitgeoefend was, rekening te houden met hun vrouw door bijvoorbeeld het 'voor- en naspel' niet te verwaarlozen, leken deze adviezen in kracht toe te nemen. Een mannelijke brievenschrijver werd bijvoorbeeld op het hart gedrukt te letten op de behoefte van zijn vrouw en niet zijn zin door te drijven als zij geen gemeenschap wilde, want dat kwam neer op verkrachting.

De belangrijkste verandering was echter dat *het klitoraal orgasme* geaccepteerd werd. In dit verband sprak men wel over *de tweede emancipatie* van de vrouw. Met het recht op klitoraal orgasme zouden vrouwen nu ook op seksueel gebied gelijkwaardige rechten hebben. In het begin van de jaren vijftig heerste in *Verstandig Ouderschap* nog de norm van het vaginaal orgasme. Deze norm was een gevolg van de sterke oriëntatie op de psychoanalyse. In de visie van Freud moest het klitoraal orgasme van het meisje in de ontwikkeling tot volwassen vrouw omgewisseld worden voor het vaginaal orgasme. In *Verstandig Ouderschap* werd het klitoraal orgasme voor volwassen vrouwen dan ook als een ontwikkelingsstoornis beschouwd. Toen Kinsey in 1953 met zijn rapport over de seksualiteit van de vrouw kwam, waarin hij op basis van empiries onderzoek het vaginaal orgasme een fysieke en psychiese onmogelijkheid noemde en de psychoanalyse kritiseerde, kwam deze opvatting ook in *Verstandig Ouderschap* ter discussie te staan. In eerste instantie bestreed men de uitkomsten van dit onderzoek. Storm stelde in 1953 bijvoorbeeld dat 'de cijfers' van Kinsey gehalveerd moesten worden.³⁰ Hij benadrukte nog eens dat vrouwen moesten leren tot een volwaardig orgasme te komen. Maar in korte tijd veranderden de meningen. In 1954 nam dr. Swaab 'het cijfer van Kinsey' al over om een brievenschrijver te overtuigen van de noodzaak zijn vrouw klitoraal te bevredigen. Vanaf 1955 werd het klitoraal orgasme als normaal voor alle vrouwen beschouwd.

30. Storm schat dat slechts 30 à 40% van de vrouwen uitsluitend 'clitorale potentie' kennen, terwijl Kinsey het dubbel zo hoog zou schatten. Kinsey geeft echter geen cijfers, het vaginaal orgasme is volgens hem gewoon onmogelijk. A.C. Kinsey, *Sexual Behavior in the human female*. Londen 1953.

De visie van Kinsey ten aanzien van het klitoraal orgasme was niet nieuw. Voor de oorlog waren er al artsen die deze opvatting huldigden. Aletta Jacobs had bijvoorbeeld al over de klitoris geschreven: 'Het wellustgevoel zetelt voornamelijk in dit orgaan.'³¹ Maar deze opvatting was onder invloed van de psychoanalyse door seksuologen binnen de NVSH afgedaan als verouderd en 'biologisties'. Van Emde Boas merkte bijvoorbeeld op bij zijn vertaling van *Huwelijkshandboek* van het Amerikaanse artsenechtpaar Stone in 1948, dat het in sommige opzichten verouderd was. Dit gold voornamelijk hun biologiese benadering en hun opvatting dat de klitoris het gevoelige orgaan zou zijn.³² De 'verouderde' visie werd echter door Kinsey opnieuw opgevoerd. En nu won Kinsey het van Freud. Waarom gaf men nu de voorkeur aan de visie van Kinsey, terwijl ook deze vanwege zijn biologiese en positivistiese benadering afgedaan had kunnen worden als verouderd? De seksuele hervorming die de NVSH voor ogen stond met de centrale gedachte van 'eenwording' tussen man en vrouw, hield in dat met name vrouwen bewogen moesten worden bevrediging te vinden in haar seksuele relatie met haar echtgenoot. Haar identiteit was niet in de eerste plaats die van moeder, maar die van minnares en echtgenote. En had Freud, waar hij passiviteit en het vaginaal orgasme als kenmerkend voor de vrouwelijke seksualiteit beschouwde en bovendien het verlangen naar een kind als de belangrijkste oplossing voor de penisnijd stelde, in dit opzicht niet minder te bieden dan Kinsey? Daarbij werd volgens de ideologie van de voltooide emancipatie, die vrouwen ook op seksueel gebied dezelfde rechten gaf als de man, het klitoraal orgasme als evenbeeld van het mannelijk orgasme tot essentie van de vrouwelijke seksualiteit.

Heteroseksualiteit

Seksualiteit stond in de visie van de NVSH voor heteroseksualiteit. Het seksuele ideaal was dat van de 'eenwording' tussen man en vrouw in het huwelijk. Man en vrouw waren komplementaire wezens, zonder elkaar waren ze onvolledig. Niet zozeer omdat ze elkaar noodzakelijk aanvulden in biologiese zin met betrekking tot de voortplanting, maar omdat ieder eigen taken vervulde en een eigen

31. A. Jacobs, *De vrouw. Haar bouw en haar inwendige organen*. Deventer 1910; geciteerd bij R. Romeny, 'Feministische tijdschriften over lijf en leven', in: *Lover*, december 1980, p. 163.

32. H. Stone, A. Stone, *Huwelijkshandboek*. Amsterdam 1948, p. 73.

aard had die onmisbaar was voor de ander. Dit leek met name wezenlijk voor de seksualiteit.

Alhoewel het in tegenspraak leek met de voorgestane loskoppeling van seksualiteit en voortplanting en de erkenning van het klitoraal orgasme, bleef seksualiteit gedefinieerd als de koïtus. Blijkbaar funktioneerde het ritueel van de koïtus, met voor- en naspel en het gelijktijdig orgasme, bij uitstek als de verbeelding van de eenwording tussen man en vrouw. 'Wederzijdse manuele bevrediging is niet werkelijk gemeenschap, want het innigste contact ontbreekt. (...) clitorale bevrediging is niet echt gemeenschap.' Zelfbevrediging van volwassen vrouwen werd bijvoorbeeld als surrogaat beschouwd, omdat haar bevrediging de taak van haar man was geworden. Alleenstaande vrouwen zouden karakterproblemen hebben en geen 'sex appeal'. Zij leken het meest gehaat waar zij zich seksueel afkeerden van mannen.

Ook al verwierp men de opvatting dat heteroseksualiteit de aangeboren vorm van seksualiteit was en homoseksualiteit een biologies degeneratieverschijnsel, toch bleven lesbische en homoseksuele relaties als 'afwijking' of 'verkeerde gerichtheid' bestempeld. Deze 'perverse' vorm van seksualiteit zou ontstaan als gevolg van een te repressieve houding van de ouders ten aanzien van de kinderlijke lustbeleving. Als taak van de NVSH werd dan ook genoemd 'het ontstaan van deze afwijkingen te verhinderen' door haar werk voor een gezond geslachtsleven en verdraagzaamheid ten opzichte van de kinderlijke seksualiteit. Tegenover de voorstellen tot verscherping van de wetgeving, zoals die bijvoorbeeld in het rooms-katholieke rapport *Overheid en openbare zeden* van 1950 naar voren kwamen, stelde de NVSH een verlichte benadering, waarin juridische dwang werd afgewezen en verandering van de opvoeding als strategie gekozen werd.

De kinderlijke seksualiteit

Een ongestoorde, heteroseksuele ontwikkeling van de kinderlijke seksualiteit betekende dat de ouders begrip op moesten brengen voor de lustbeleving van de kinderen zoals die onder andere tot uiting kwam in duimzuigen en zelfbevrediging. De zindelijkheidstraining vereiste geduld. De ouders moesten hun kind volgen in de eigen, natuurlijke ontwikkeling. De fasen van de kinderlijke lustbeleving zoals Freud die had ingedeeld, golden als voorbeeld. Een verdraagzame houding ten aanzien van de kinderlijke lustbeleving

kreeg ten aanzien van de jongen en het meisje een verschillende invulling. Vaak bleek men met het kind de jongen te bedoelen. Voor zijn ontwikkeling gold als belangrijkste gevaar een te sterke moederbinding. 'Door de idealisering van zijn moeder tracht de man in zijn vrouw zijn moeder terug te vinden. Afgezien van vele desillusies komt dit ook de seksuele verhouding niet ten goede. De maatschappij heeft nu eenmaal geleerd dat seksueel contact tussen moeder en zoon verboden is.' Het gevolg van deze moederbinding zou impotentie of homoseksualiteit kunnen zijn. Konsekwent noemde men in *Verstandig Ouderschap* de gebondenheid aan de (autoritaire) moeder als de oorzaak van homoseksualiteit.

Voor meisjes gold volgens psychoanalyties recept de onopgeloste penisnijd of het narcisme als oorzaak voor het niet tot stand komen van de heteroseksuele ontwikkeling. Lesbiese relaties tussen meisjes vond men in tegenstelling tot homoseksuele relaties tussen jongens niet verontrustend, aangezien de latere ontwikkeling naar heteroseksualiteit er niet door geremd zou worden. Zelfbevrediging van meisjes werd nadrukkelijk positief gewaardeerd, omdat zij zo de 'orgastiese potentie' deelachtig werden.

De moeder-zoon verhouding leek de meest problematische opvoedingsverhouding. Alhoewel ook in algemene termen geschreven werd over 'de navelstreng tussen moeder en kind die zowel fysiek als psychisch doorgeknipt moest worden', bleek een te sterke moederbinding meestal als schadelijk voor de jongen opgevat te worden. Men drong er dan ook op aan dat het kind ook van anderen dan de moeder liefde zou krijgen, waarbij men de vader of andere kinderen op het oog had. Het enig kind kon gemakkelijk een probleemkind worden vanwege een teveel aan aandacht en liefde van de moeder. Men adviseerde dan ook er een kind bij te nemen.

Het opvoedingsideaal van een ongestoorde ontwikkeling van de kinderlijke seksualiteit stelde niet alleen de relatie tussen ouders en kinderen ter discussie, maar ook de relatie tussen de ouders onderling. 'Wil het ouderlijk ideaal van gezonde, vrolijke kinderen verwezenlijkt worden dan dienen eerst de ouders "vernieuwd" te worden', schreef de sekretaris van de NVSH, Nabrink, in 1951. In een artikel 'De opvoeding van het kind begint bij ons zelf' stelde A.C.W. Derks, dat de ouders ook seksueel volkomen in het reine moesten zijn, omdat hun verhouding voor een belangrijk deel de opvoeding bepaalde. Als negatief voorbeeld noemde hij huwelijken waar de afkeer van de vrouw voor de geslachtsgemeenschap steeds sterker werd.

Minder moeder, meer minnares

Met het concept van seksuele hervorming stond het moederschap als *de* levensbestemming en identiteit van vrouwen ter discussie.

Vrouwen moesten zichzelf niet in de eerste plaats zien als moeders, maar als echtgenotes en minnaresses. Niet de kinderen moesten voor haar op de eerste plaats komen, maar de man. 'Men moet de stelling afwijzen, dat kinderen een huwelijk kunnen doen slagen. In beginsel moeten man en vrouw voor elkaar de eerste blijven.' In een artikel 'Vrouwen en vrouwen' liet de schrijfster zich denigrerend uit over vrouwen die, als ze eenmaal een kind hadden, de man wat erotiek betref op een dood spoor rangeerden via 'een systeem van zóó moe, hoofdpijn en onflatteuze keperflanellen pyjama's'. Voor deze 'fatsoenlijke vrouwen' (waar niets op aan te merken viel, stofvrije kasten, zuinig met huishoudgeld en op tijd naar de kapper voor onwerkelijke krulletjes) zou het seksuele leven een bloederstige voortplantingszaak zijn. Toch waren deze vrouwen nog verbaasd als hun man op een goede dag een vróuw ontmoette, die hem zijn eer en trots als man teruggaf. De kuise moeder stond dus als negatief beeld tegenover de verleidelijke echtgenote.

In een artikel over 'frigiditeit' stelde Storm, 'dat seksueel koele vrouwen een schadelijk overdreven moedergevoel konden hebben'. Te veel moedergevoel betekende niet alleen dat vrouwen zichzelf en haar man tekort deden, maar ook haar kinderen (zonen). 'In verband met de opvoeding is het zo noodzakelijk dat de vrouw begrijpt dat het moederschap niet de *enige* roeping voor de vrouw is', schreef mevrouw Karreman-Vermeer in 1950. Nu volgens haar de vrouw niet meer ondergeschikt was aan de man en hetzelfde bleek te kunnen presteren, hoefde zij niet meer de moeder van een beroemde zoon te worden. En, voegde ze eraan toe, daarom zijn juist bij intellectuele groepen de geboorten het laagst. De wens van vrouwen om veel kinderen te hebben leek er dus ook op te duiden dat vrouwen zichzelf te veel als moeders zagen.

Maar de moeders met veel kinderen waren toch niet zozeer onderwerp van verontrusting. Zij kwamen slechts sporadies ter sprake. In een artikel over de noodzaak om het buro voor zuigelingenverzorging te combineren met een buro voor seksuele voorlichting, beschreef mevrouw Van de Land-Noordenbos de jachtige, kribbige, onverzorgde moeder met haar zesde kind, die uitzonderlijk was vergeleken met de meeste vrouwen bij zuigelingenverzorging, die gek op hun gewenste babies waren en daar zonnig en rustig zaten. De moeders die haar kinderen gewenst en gepland hadden,

April 1987 - No. 4

Tijdschrift voor seksuele hervorming

Oplage: 144.000

verstandig ouderschap

leken de norm te bepalen in de artikelen over opvoeding. Het opvoedingsideaal was dat ouders veel aandacht en tijd aan de kinderen besteedden, een ideaal dat een klein gezin veronderstelde, wat echter als schaduwzijde leek te hebben, dat het de moeder en de kinderen (zonen) gevangen hield in een te intensieve band. Enerzijds moest de moeder toegeeflijk, geduldig en liefdevol zijn opdat haar kinderen zich ten volle konden ontplooien. Anderzijds leek dit het gevaar in te houden dat de moeder te veel liefde investeerde in haar kinderen, zodat deze zich niet van haar los zouden kunnen maken. Dit laatste beeld, dat van de overbeschermende moeder, kwam in *Verstandig Ouderschap* als het meest problematiek naar voren. Aan haar spiegelbeeld, de afwijzende moeder die haar kinderen te weinig aandacht en liefde gaf, werd nauwelijks aandacht besteed. Dit was nogal bijzonder, daar zeker in het buitenland onder invloed van ontwikkelingspsychologies onderzoek naar kinderen die in oorlogstijd gescheiden van hun ouders leefden (Bowlby en Spitz), de opvatting opgang maakte dat onthouding van moederliefde de ontwikkeling van het kind ernstig zou schaden.³³

Uit onderzoek in de Verenigde Staten en Frankrijk blijkt dat beide beelden in de door de psychoanalyse gedomineerde moederschapsideologie van de jaren vijftig daar een belangrijke rol speelden. Volgens Ehrenreich en English, die onderzoek deden in de Verenigde Staten, vermengden deze twee beelden, de overbeschermende en de afwijzende moeder zich met elkaar; een moeder kon zowel het één als het ander zijn. Zij wijzen daarbij met name op het werk van Levy, een Amerikaanse psychiater die overprotectie en afwijzing zag als uitdrukkingsvormen die een gemeenschappelijke oorzaak zouden hebben, namelijk de onbewuste agressie van de moeder ten opzichte van haar kind.³⁴ Ehrenreich en English analyseren echter niet in hoeverre deze moederschapsideologie verbonden was met verschillende instanties en hoe bijvoorbeeld strategieën rond geboortenregeling daar een rol in speelden. In zijn onderzoek naar de franse ontwikkelingen rond de Planning Familial wijst Donzelot op het verband tussen geboortenregeling en moederschapsideologie. Het beeld van de afwijzende moeder hing samen met dat van het niet geplande, ongewenste kind. De afwijzende moeder ontstond als

33. In 1955 verscheen de nederlandse vertaling van de verkorte versie van *Maternal Care and Mental Health* van J. Bowlby: *Child Care and the Growth of Love*, Harmondsworth 1951, onder de titel *Moederlijke zorg*.

34. B. Ehrenreich, D. English, *For her own good. 150 years of the Experts' Advice to Women*. Londen 1979, p. 208; ned. vert. *Voor haar eigen bestwil*. Amsterdam 1979.

beeld, waar de psychiatrie zich bezighield met onaangepaste kinderen; een strategie die zich volgens Donzelot richtte op delinkwente kinderen en de lagere klassen. Donzelot benadrukt dat er verschillende strategieën bestonden ten aanzien van verschillende klassen. Het beeld van de overbeschermende moeder bijvoorbeeld ontstond in de psychoanalytische geïnspireerde pedagogische centra, die een clientèle van middenklasse-kinderen hadden. Deze verschillende strategieën met hun verschillende moederschapsideologie kwamen eind van de jaren vijftig samen in de Planning Familial, de Franse zusterorganisatie van de NVSH.³⁵

Dat in de moederschapsideologie van de NVSH de overbeschermende moeder centraal stond, zou dan ook te maken kunnen hebben met haar ontstaansgeschiedenis. Was daarin niet sprake van een verbinding met de psychiatrische praktijken rond de kinderbescherming en overheerste er niet een middenklasse-oriëntatie?

Waar echter noch Donzelot, noch Ehrenreich en English aandacht aan besteden, is de mogelijke samenhang van deze moederschapsideologie met de positie van vrouwen op de arbeidsmarkt. Bestond in Nederland misschien minder verontrusting over de afwijzende moeder die haar kinderen verwaarloosde, omdat moeders hier nauwelijks buitenshuis werkten in de jaren vijftig?³⁶ Hoe werd in *Verstandig Ouderschap* arbeid buitenshuis van vrouwen (moeders) beoordeeld?

Arbeid buitenshuis

Behalve de verdeling van de aandacht tussen man en kinderen, was er nog een alternatief voor vrouwen dat zo nu en dan ter discussie stond in *Verstandig Ouderschap*, namelijk arbeid buitenshuis. Zowel in het begin van de jaren vijftig als aan het eind werd arbeid buitenshuis van vrouwen positief gewaardeerd. In de tussenliggende periode overheerste naar mijn indruk een conservatievere visie ten aanzien van de plaats van vrouwen in het gezin. Begin van de jaren vijftig verdedigde W. Romijn bijvoorbeeld in een artikel over Henriëtte Roland Holst krachtig het recht van vrouwen op arbeid buitenshuis. In de periode van 1951 tot ongeveer 1957 werd minder over arbeid buitenshuis geschreven. Wel waren er opvattingen te vinden dat meisjes in aanleg vrouw en moeder waren en dus een verzorgend

35. J. Donzelot, a.w. (noot 6).

36. L. van Rijswijk-Clerkx, a.w., p. 300.

beroep moesten kiezen; of dat zwangerschapsbraken hoorde bij het type van de agressieve mannelijke vrouw die haar werk niet wilde opgeven voor haar baby.

Vanaf 1957 ongeveer was er verandering merkbaar. In 1957 werd bijvoorbeeld een verhaal geplaatst over een vrouw die haar huishouden verwaarloosde. De oplossing van het probleem was in dit verhaal dat ze buitenshuis mocht gaan werken en hulp in de huishouding mocht nemen. Een soortgelijk verhaal kwam in 1954 voor, maar met een andere oplossing: de vrouw leerde praten met haar man en ze leerde het huishouden.

Vanaf 1957 schreven W. Hora Adema en A. Romein-Verschoor, artikelen waarin de termen ‘mannenmaatschappij’ en ‘patriarchaat’ vielen en waarin de veronderstelde gelijkwaardigheid tussen mannen en vrouwen ter discussie stond. Er kwam enige aandacht voor de problemen van vrouwen met de combinatie van werk binnens- en buitenshuis en in dit verband kwam arbeidstijdverkortung ter sprake. Bovendien werd opgemerkt dat het onjuist was dat vrouwen moesten kiezen tussen een beroep en moederschap.

Deze aandacht voor arbeid buitenshuis van gehuwde vrouwen en een overwegend positieve beoordeling daarvan in *Verstandig Ouderschap* vanaf ongeveer 1957 lijkt overeen te komen met een algemene verandering van mentaliteit. E. Blok stelt dat met het inzicht halverwege de jaren vijftig dat het tekort aan arbeidskrachten van structurele aard was, ook de houding van overheid, werkgevers en vakbonden en langzamerhand zelfs de houding in konservatief-konfessionele kringen ten opzichte van buitenshuis werkende gehuwde vrouwen veranderde.³⁷

Tegenover het negatieve beeld van de vrouw die volledig opging in haar kinderen en in haar huishouden, want de kuise moeder werd vaak getypeerd als huissloof, kwam dus eind van de jaren vijftig ook het positieve beeld van de geëmancipeerde, buitenshuis werkende vrouw naar voren. Maar zij bleef in de eerste plaats echtgenote en minnares. Vrouwen konden ook zonder kinderen te baren of zonder een beroep uit te oefenen eventueel volwaardig mens zijn. Zonder een man waren ze echter geen ‘volledig’ mens.

Konklusies

Het beeld van de minnares-echtgenote verbond vrouwelijkheid en seksualiteit tot een nieuwe, positieve identiteit. Gezien de

37. E. Blok, a.w., p. 116.

achtergrond van het konfessionele denken was dit een belangrijke verandering. In de konfessionele traditie was de verheerlijking van het moederschap verbonden met een negatieve waardering van vrouwelijke seksualiteit. De Mariaverheerlijking is in dit opzicht tekenend.

De oppositie tussen deze vrouwbeelden van de moeder en de minnares, zoals die in het konfessionele denken heerste, was daarmee echter niet overwonnen. In *Verstandig Ouderschap* bestond de neiging deze oppositie om te keren door nu een aantal negatieve betekenissen aan het beeld van de moeder te koppelen.

Tegenover de konfessionele 'huwelijksplichten' stonden nu de seksuele rechten die vrouwen aan haar 'gelijkwaardige' status konden ontlenen. Deze rechten werden echter gedefinieerd in termen van een heteroseksueel en mannelijk model van seksualiteit en kregen het karakter van een inhaalmanoeuvre.

In *Verstandig Ouderschap* werden vraagstukken rond geboortenregeling en seksualiteit in termen van een psychologische problematiek gedefinieerd. Met een beroep op 'het zelfbeslissingsrecht van het individu' streefde men naar een liberalisering van de wetgeving op een aantal terreinen.

De politieke dimensie van de normen die aan deze liberale ideologie ten grondslag lagen, zoals de norm van heteroseksualiteit en de norm van het kleine gezin, verdween daarmee naar de achtergrond. Pas eind van de jaren zestig, met de opkomst van de tweede feministiese golf en andere bewegingen, werden deze vraagstukken opnieuw in politieke termen ter discussie gesteld.

Weerstand en tegen emancipatie*

De opkomst van de vrouwenbeweging aan het eind van de jaren zestig heeft ertoe bijgedragen dat de overheid in toenemende mate aandacht besteedt aan emancipatie van vrouwen.¹ Door het treffen van beleidsmaatregelen op het gebied van wetgeving, onderwijs en welzijnsvoorzieningen zijn de maatschappelijke mogelijkheden voor vrouwen in principe dan ook een stuk groter geworden. In de praktijk blijkt echter, dat deelname van vrouwen op andere terreinen van de samenleving dan die van huishouden en gezin nog altijd zeer beperkt is.² Het zijn steeds weer mannen die de toon aangeven binnen bedrijfsleven, politieke lichamen en wetenschappelijke bedrijven, terwijl werkzaamheden van vrouwen voornamelijk huishouden en gezin betreffen of hiervan afgeleid zijn.³ Specifieke maatregelen om in deze traditioneel gegroeide situatie verandering te brengen stuiten niet alleen bij mannen maar ook bij vrouwen op veel verzet.⁴ Verzet dat zelfs sterker blijkt te worden nu het aantal beschikbare arbeidsplaatsen en financiële middelen van overheid en burgers dalende zijn. De vraag is: hoe komt het dat vaak wél wordt geaccepteerd dat vrouwen zich verder ontplooien, bijvoorbeeld door het genieten van meer onderwijs en vorming, maar dat veranderingen in bestaande machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen veel verzet met zich meebrengen.⁵

Over deze weerstanden tegen verdergaande emancipatie is nog

* Met dank aan Helle Snell voor haar waardevolle opmerkingen en suggesties. De tekeningen van Marjolein Broekman verbeelden op symboliese wijze de in dit artikel gepresenteerde problematiek.

1. De instelling van de Emancipatie Commissie (later Emancipatieraad), het uitbrengen van verschillende emancipatienota's en dergelijke getuigen hiervan.
2. Zie hiervoor de nota *Vrouwen in cijfers. Een inventarisatie met betrekking tot onderzoek en dataverzameling over vrouwen*. Rijswijk (EK) 1981.
3. J.L. Meijer, *Sociale atlas van de vrouw*. 's-Gravenhage 1977, p. 104.
4. De voorkeursbehandeling van vrouwen bij sollicitaties wekt veel weerstanden, evenals het eisen van betaalde arbeid voor vrouwen die geen kostwinners zijn.
5. Toch blijkt het volgen van een dagmavo voor volwassenen of een VOS-kursus

altijd weinig bekend. Teineinde meer inzicht te krijgen in mogelijke achtergronden van de negatieve meningen en houdingen jegens vrouwenemancipatie heeft de Emancipatiekommissie (EK) een systematische verkenning laten uitvoeren naar hetgeen er vanaf 1973 op dit gebied gepubliceerd is.⁶ Als resultaat van deze door het Centrum Beleidsadviserend Onderzoek (Cebeon) uitgevoerde verkenning werd eind 1980 de nota *Weerstanden tegen emancipatie* uitgebracht. Met deze inventarisatie van ongeveer vijftig boeken en skripties betreffende weerstanden tegen emancipatie hoopt de EK te komen tot een inzicht in 'het soort weerstanden, gekoppeld aan hypothesen bij welke categorieën van vrouwen ze voorkomen en waarom'.⁷ De inhoud van deze nota brengt ons echter niet veel verder tot dit gestelde doel. De verscheidenheid aan gepresenteerd materiaal, zoals citaten uit literatuur, reacties van radioluisteraars, samenvattingen van groepsgesprekken en meningen van vrouwen die op grond van hun maatschappelijke positie met weerstanden tegen emancipatie te maken hebben, geeft ons wél een veelzijdig beeld van deze weerstanden. De vele aspecten van dit probleem worden echter niet of nauwelijks met elkaar in verband gebracht. Gevolg van deze werkwijze is een erg oppervlakkige nota die veel te schematies van opzet is gebleven.

De aangehaalde uitspraken van de betrokken vrouwen zijn wellicht illustratief voor het onderwerp; voor het doel dat de EK nastreeft zijn ze beslist onvoldoende. De vraag die de EK stelt: wélke vrouwen wélke weerstanden tegen wélke soorten emancipatie hebben, blijkt niet toereikend. Vandaar dat ik de aanvullende vraag zou willen opwerpen naar de aard van de sociale omstandigheden die ertoe bijdragen dat bepaalde vrouwen een afwijzende houding met betrekking tot emancipatie ontwikkelen. De in de 'Cebeon-nota' aangedragen mogelijke verklaringen zijn weinig sociologies van aard: weerstanden tegen emancipatie worden voorgesteld alsof ze persoonlijke kenmerken of individuele eigenschappen van vrouwen zijn en niets te maken hebben met sociale structuren waarvan mensen deel uitmaken. Volgens de Emancipatiekommissie blijkt namelijk uit verschillende publikaties, dat veel weerstanden van vrouwen tegen veranderingen te verklaren zijn uit psychiese angst.

vaak weerstanden op te roepen bij de echtgenoten van de kursisten. *Opzij*, 10e jrg. nr. 6, juni 1982.

6. De Emancipatiekommissie blijkt zich in de nota *Weerstanden tegen emancipatie. Een verkennend onderzoek*. Rijswijk 1980, vooral te richten op weerstanden die vrouwen ondervinden.

7. Idem, p. 39.

Deze angst kan zowel uit vrouwen zelf voortkomen, als door negatieve reacties uit de naaste omgeving teweeggebracht worden. Tot deze omgeving blijken echter voornamelijk de echtgenoot en zijn reacties te behoren. Aan angst voor afkeuring van anderen uit de sociale omgeving van vrouwen wordt in de aangehaalde onderzoeken veelal voorbijgegaan. In het tweede deel van de nota wordt alleen op het nivo van de samenleving als geheel bekeken welke mogelijke negatieve of positieve invloeden er van maatschappelijke instituties op emancipatie van vrouwen uitgaan. Deze verkenning levert uiteindelijk niet veel meer op dan de ook door de EK getrokken konklusie dat er op het gebied van weerstanden tegen emancipatie nog veel onbekend is, of om verdieping vraagt.⁸

Verdere onderzoekingen met betrekking tot weerstanden tegen emancipatie zouden zich, volgens mij, vooral moeten richten op de sociale structuren waarvan mensen deel uitmaken. Door afhankelijkheidsrelaties tussen mensen en hun onderlinge dynamiek te bestuderen krijgen we meer inzicht in (on)mogelijkheden van vrouwen om verder te emanciperen. Uit mijn eigen onderzoek naar vrouwen die een dagmavo voor volwassenen bezoeken is gebleken, dat vooral deze dynamiek ertoe bijdraagt dat weerstanden tegen emancipatie standhouden.⁹ In mijn skriptie zijn een aantal aspecten betreffende deze problematiek aan de orde gekomen.¹⁰

In dit artikel wil ik enkele daarvan nader uitwerken. Deze aspecten hebben betrekking op de wisselwerking in de verhouding tussen docenten en leerlingen enerzijds en tussen groepen leerlingen anderzijds. Deze wisselwerking heeft namelijk tot gevolg dat binnen de groep mavoleerlingen tegengestelde standpunten met betrekking tot de positie van vrouwen duidelijker naar voren komen. Binnen de aanvankelijk nogal homogene groep vrouwen valt na enige tijd een 'scheiding der geesten' te konstaten: een deel van de leerlingen is vóór verdergaande emancipatie van vrouwen, de anderen hebben daar

8. Idem, p. 60.

9. Andere onderzoeksters zoeken de oorzaken voor geringe emancipatoriese effecten van het dagmavo-onderwijs vooral binnen het onderwijs, in onjuiste onderwijsmethoden, houdingen van leerkrachten en/of leerstofinhouden. W. Last en Y. Lindsen, *Op hoop van zegen*. Nijmegen (Sociologies Instituut) 1980, pp. 151-152; J. Thomassen, *De dagmavo voor volwassenen: een stap vooruit?* Tilburg (Skriptie ontwikkelings- en onderwijssociologie) 1980, p. 136. Mijn onderzoek met enkele voorlopige konklusies heb ik beschreven in het artikel 'Moedermavoleerlingen', in: *Tijdschrift voor vrouwenstudies*, nr. 1, jrg. 1, 1980, pp. 54-70.

10. T. Campagne, *Moedermavoleerlingen. Vrollie die van de hut af willen zien?* Nijmegen (Instituut voor Kulturele en Sociale antropologie) 1981.

veel weerstanden tegen. Zij vinden zichzelf al voldoende geëmancipeerd. Deze tegenstelling binnen de groep leerlingen blijkt groter te worden, naarmate de behoudende groep zich meer bedreigd voelt. Aanvankelijk lijken bestaande weerstanden alleen maar versterkt te worden. Uiteindelijk echter kan de profilering binnen de mavoklas er toe bijdragen dat verdere emancipatie van vrouwen bevorderd wordt. Het besef dat vrouwen met afwijkende, progressieve ideeën met elkaar eveneens een groep vormen, kan vrouwen doen besluiten om de bindingen met de behoudende groep te verbreken teneinde deze in te ruilen voor nieuwe bindingen.

De zesentwintig leerlingen uit mijn onderzoek vormen een vrij homogene groep: allen verkeren in gelijke sociale en economische omstandigheden. De leeftijd van deze vrouwen is gemiddeld vijfendertig jaar. Bijna alle vrouwen zijn getrouwd (verschillenden vieren binnenkort hun twaalfeneenhalf-jarig huwelijk of hebben dit feest net achter de rug) en hebben kinderen. Allen zijn opgegroeid in het dorp waar zij nu nog wonen, of in een dorp in de buurt. Na de lagere school hebben de meeste vrouwen gedurende enkele jaren een huishoudschool of een school voor vglo gevolgd. Dit onderwijs was voornamelijk gericht op het uitvoeren van toekomstige taken als huisvrouw en moeder. Ook het werk dat deze vrouwen daarna tot aan hun huwelijk verrichtten, lag in de verzorging of dienstverlenende sfeer: velen waren 'in betrekking' of hielpen hun moeder thuis in het huishouden. Ten tijde van mijn onderzoek is slechts één van de mavoleerlingen werkzaam, als bejaardenhelpende; de overige vrouwen werken geen van allen buitenshuis, noch nemen zij deel aan activiteiten op bestuurlijk (verenigingsleven!) of plaatselijk politiek gebied. De belangrijkste taken van deze vrouwen liggen op het terrein van huishouden en moederschap. Andere zaken, zoals het volgen van de lessen aan de dagmavo en het maken van huiswerk, worden hieraan ondergeschikt gemaakt.¹¹ De meeste van deze vrouwen vinden dan ook dat zij als vrouwen in eerste instantie verantwoordelijk zijn voor het reilen en zeilen van hun gezinnen. Deze verantwoordelijkheid kunnen of willen zij niet delen met hun echtgenoten.¹² 'Hij heeft zijn taak en ik heb de mijne: daar moet je je allebei voor honderd procent voor inzetten', is één van de uitspraken die dat illustreren.

Uit het onderzoek blijkt echter ook, dat veel van deze vrouwen

11. T. Campagne, 'Moedermavoleerlingen', a.w., p. 65.

12. Idem, p. 66.

niet tevreden zijn met deze taakverdeling. 'Ik heb een hekel aan het dwangmatige van het huishoudelijke werk. Of je wilt of niet, je moet wel. Je bent altijd gebonden. Je moet altijd rekening houden met anderen. Wat zij willen moet je ook altijd meedoen. Helemaal vrij zijn, dat ben je nooit', is één van de geuite klachten. Velen realiseren zich dat hun bestaan als moeders en huisvrouwen hen tevens beperkt in hun verdere mogelijkheden. De meesten van hen aksepteran dit echter als een onveranderlijk gegeven. Eén van de vrouwen vertelt: 'Ik vind het jammer hoor, dat je als vrouw niet de keus krijgt, omdat je kinderen hebt, om jezelf te ontplooien en verder te ontwikkelen. Je hebt twee kinderen. Die taak heb je op je genomen. Dat wist je van tevoren.' De akseptatie van het bestaande patroon blijkt niet alleen teweeggebracht te worden door het ontbreken van praktische mogelijkheden. Natuurlijk, de werkgelegenheid voor vrouwen is in dit dorp, evenals overal elders, zeer gering; mannen zijn de hele dag van huis, kinderopvang ontbreekt en part-time banen zijn niet te vinden. Daarnaast echter zijn het ook de eigen opvattingen en die uit hun naaste omgeving die ertoe bijdragen dat vrouwen verdere maatschappelijke mogelijkheden onbenut laten en zich beperken tot activiteiten in het belang van huishouden en gezin.¹³

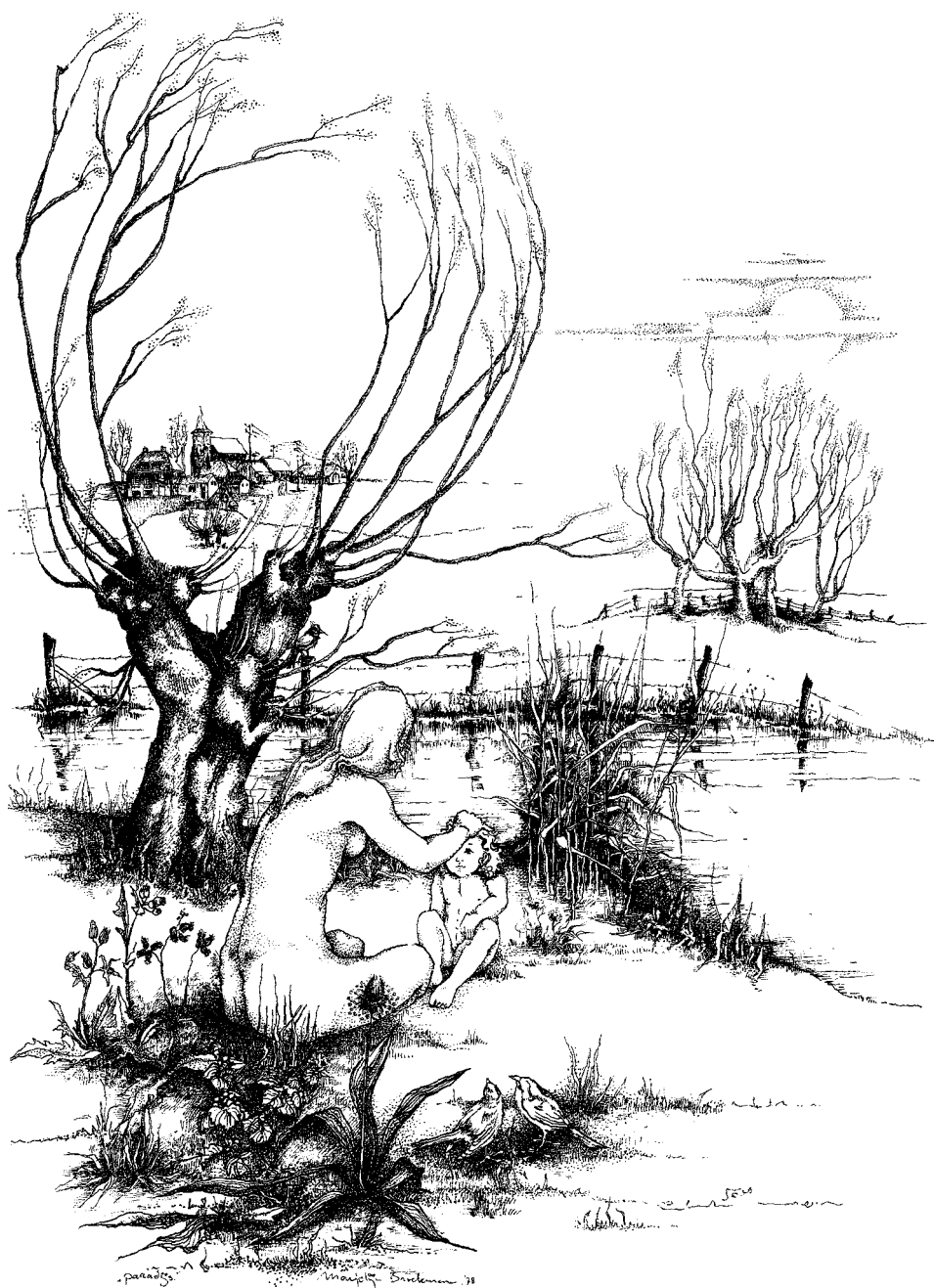
De meeste vrouwen uit de mavoklas zien zichzelf in eerste instantie als huisvrouwen en moeders. Volgens de sociologe Ann Oakley heeft dit zelfbeeld veel te maken met het sociale milieu waartoe vrouwen behoren. De normen die daar heersen overtuigen vrouwen en mannen ervan, dat het de plicht is van een moeder haar kinderen voortdurend de nodige zorg en aandacht te geven. Deze plicht brengt met zich mee, dat de plaats van een vrouw niet in een loopbaan gelegen is maar thuis in het gezin.¹⁴ Een dergelijke opvatting met betrekking tot de positie van vrouwen is, volgens Oakley, vooral aan te treffen binnen gemeenschappen waar mensen veel met elkaar te maken hebben, tot de lagere beroepsgroepen behoren en waar een duidelijke taakverdeling tussen mannen en vrouwen bestaat.¹⁵

De meeste vrouwen uit mijn onderzoek verkeren in gelijksoortige sociale en economische omstandigheden. Ook zij maken deel uit van een samenleving waarin mensen in sterke mate van elkaar afhankelijk

13. Ook het volgen van de dagmavo is vaak in het belang van het gezin: een betere opleiding stelt vrouwen in staat een betere huisvrouw en moeder te zijn; kinderen kunnen beter geholpen worden met hun huiswerk, enzovoort.

14. A. Oakley, *Woman's work. The housewife past and present*. Londen (Penguin Books) 1976, p. 95.

15. Idem, p. 98.

zijn. Hun echtgenoten behoren met hun beroepen van postbesteller, gemeentewerker, machinebediende of stoffeerder, eveneens tot de zogenaamde lagere beroepsklassen.¹⁶ Verder zijn, zoals uit het voorgaande is gebleken, ook hier de arbeidsterreinen van mannen en vrouwen strikt gescheiden. Binnen deze omstandigheden, stelt Oakley, zijn het vooral opvoeding en opleiding die ertoe bijdragen dat een traditioneel vrouwbeeld tot stand komt. Zij verwacht dan ook dat het volgen van meer onderwijs door vrouwen hierin verandering brengt. Mijn onderzoek onder huisvrouwen die een dagmavo bezoeken, wijst echter uit dat deze verwachting niet erg realistisch is. Het volgen van meer onderwijs is zonder twijfel een belangrijke stap in emancipatorische richting.¹⁷ In de praktijk blijkt echter, dat dit tweede-kansonderwijs nauwelijks een bijdrage levert aan verdergaande emancipatie van deze vrouwen. Redenen hiervoor moeten mijns inziens vooral worden gezocht in houdingen en opvattingen van mensen in de directe omgeving van de mavoleerlingen.

De docenten verbonden aan de dagmavo voor volwassenen in het dorp van mijn onderzoek zien de leerlingen voornamelijk als huisvrouwen en moeders wier eerste zorg in het leven die voor man en kinderen betreft. Indien een leerlinge te weinig tijd heeft voor het maken van huiswerk, dan wordt haar aangeraden om het wat kalmer aan te doen. 'Zij kan beter vier vakken volgen in plaats van zes en het huiswerk overdag maken zodat haar man en kinderen er geen last van hebben', is de raad van een van de docenten. 'Het gezin is immers belangrijker dan de school. Als een van de leerlingen meer aandacht wil besteden aan de kinderen of het huis een goede beurt wil geven, dan moet ze dat doen. Er is per slot van rekening niemand van wie ze naar school hoeft', wordt mij te kennen gegeven. Aan de ene kant is het zeker te waarderen, dat de leiding van een dagschool voor volwassenen rekening houdt met persoonlijke omstandigheden van leerlingen. Aan de andere kant worden vrouwen door dergelijke raadgevingen wederom bevestigd in hun opvattingen dat het de voornaamste taak van vrouwen is om het man en kinderen naar de

16. Het klassificeren van vrouwen overeenkomstig de beroepsgroepen van hun echtgenoten is problematisch. Zie hiervoor: H. Roberts, *Doing Feminist Research*. Londen (Routledge & Kegan Paul) 1981, p. 24.

17. Het volhouden echter nog meer. Vrouwen die functioneren volgens het meer traditioneel vrouwelijk rolpatroon en afkomstig zijn uit lagere sociaal-ekonomische milieus blijken hun studie eerder te staken. R. Hoksbergen e.a., *Studiestaken in het dag- en avondonderwijs voor volwassenen*. Utrecht (Rijksuniversiteit, IPAW) 1981, p. 133.

zin te maken. Hierdoor worden vrouwen zeker niet aangemoedigd om hun mannen in het huishouden te betrekken, of om het huishoudelijke werk minder serieus te nemen.

Vanuit didakties oogpunt is het eveneens toe te juichen dat sommige leerkrachten tijdens de lessen proberen aan te sluiten bij de persoonlijke situatie van de vrouwelijke leerlingen. Door bij een onderwerp als 'energiebesparing' verband te leggen met veelvuldig stofzuigen en het draaien van de wasmachine zónder zich daarbij af te vragen waarom het altijd vrouwen zijn die deze handelingen verrichten, wordt de huidige positie van vrouwen echter als gegeven aanvaard en niet ter discussie gesteld. Op deze wijze laten veel docenten aangrijpingspunten om emancipatie van vrouwen te bevorderen en weerstanden te doorbreken onbenut. Ook het streven van docenten om leerlingen meer mondig te maken is op zich lovenswaardig. Deze mondigheid blijkt echter vaak de terreinen te betreffen waarop vrouwen altijd al werkzaam zijn: die van huishouden en gezin. Met het oog op verdergaande emancipatie van vrouwen is het mijns inziens belangrijk dat vrouwen tot het inzicht komen dat hun belangen even zo goed op andere terreinen van de samenleving liggen, bijvoorbeeld dáár waar beslissingen worden genomen over zaken die vrouwen betreffen.¹⁸ Indien een leerkracht dit niet inziet, zal het stellig moeilijk zijn een bijdrage te leveren aan emancipatie van vrouwen, want een docent kan leerlingen immers 'niet helpen te komen tot een inzicht, dat hij zelf niet heeft'.¹⁹

Uit het onderzoek blijkt, dat de meeste leerlingen van de dagmavo veel ontzag en respect hebben voor de opvattingen van de docenten. 'Zij hebben er voor gestudeerd!', is de mening van een aantal vrouwen. Zelf staan ze nog maar aan het begin van een opleiding, die ook nog van veel lager nivo is dan de opleiding die docenten genoten hebben. De afstand tussen leerlingen en docenten wordt ook door de laatsten benadrukt, bijvoorbeeld door elkaar in de klas met 'U' aan te spreken. Uit ontzag voor de leraar, of uit angst 'voor stom uitgemaakt te worden' houden veel leerlingen hun mond als ze iets niet begrijpen of het oneens zijn met de gang van zaken tijdens de les. Enkel laten hun onvrede met een bepaalde les of leerkracht blijken door bij de les weg te blijven en een ander vak te kiezen. Door de wisselwerking tussen docenten die zich in hun houding afstemmen op

18. Wettelijke maatregelen bijvoorbeeld ten aanzien van abortus moeten van het belang van vrouwen uitgaan.

19. P. Jungbluth, *Van traditionele meisjespedagogiek tot roldoorbrekend onderwijs*. Nijmegen (Instituut voor Toegepaste Sociologie) 1978, p. 202.

het beeld dat zij van deze vrouwen hebben, én leerlingen die zichzelf ondergeschikt achten aan docenten, worden bestaande machtsposities gehandhaafd en wordt verdere emancipatie tegengegaan.

Uit mijn observatie in school en daarbuiten én uit gesprekken met leerlingen blijkt echter, dat een klein groepje leerlingen minder ontzag heeft voor docenten. De vrouwen van dit groepje stellen zich minder ondergeschikt op en durven tijdens de lessen wel hun mond open te doen. Zij vragen om uitleg van de leerstof, maken opmerkingen bij de les of protesteren als ze het ergens niet mee eens zijn. Eén van hen eist op een gegeven moment inspraak tijdens de lerarenvergaderingen. Zij vindt dat rapportcijfers niet buiten haar om tot stand behoren te komen. Bij de overige leerlingen in de klas wekt haar vrijpostige optreden veel verontwaardiging. 'Je krijgt er alleen maar rommelarij door' en 'leerlingen behoren zich niet te bemoeien met de beslissingen van docenten: die zullen het heus wel het beste weten', is hun kommentaar.

De zeven vrouwen van het groepje blijken niet alleen gelijkwaardiger verhoudingen op school voor te staan, ook vinden zij dat de ongelijke machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen binnen gezin en samenleving gewijzigd moeten worden. Een aantal van deze vrouwen is daarom actief betrokken bij het plaatselijke feminisme. Allen staan op het standpunt dat de andere gezinsleden eveneens een bijdrage moeten leveren aan de verzorging van het huishouden. Uitspraken als: 'een vrouw hoeft niet altijd klaar te staan voor haar man' en 'van de kinderen kun je best eisen dat ze meehelpen in huis' getuigen hiervan.

De overige vrouwen in de klas houden er minder vooruitstrevende ideeën op na. Zij respecteren de bestaande gezagsverhoudingen; aan verdergaande emancipatie zeggen zij geen behoefte te hebben. Zij vinden zichzelf al voldoende geëmancipeerd. In tegenstelling tot andere vrouwen in hun omgeving zijn zij immers in staat om naast het zorgen voor man en kinderen ook iets voor zichzelf te doen, zoals het volgen van de dagmavo voor volwassenen. Dit geeft hen het gevoel gelijkwaardig aan mannen te zijn: 'Ik kan doen en laten wat ik zelf wil. Ik hoef aan niemand verantwoording af te leggen of toestemming te vragen!' Hoewel ook deze vrouwen erkennen dat vrouwen in de maatschappij een ondergeschikte positie innemen, vinden ze van zichzelf dat zij als vrouwen niet te klagen hebben: zij zijn vrij om te doen waar ze zelf zin in hebben.

De vrouwen van het subgroepje zijn daarentegen van mening dat de overige klasgenoten verre van geëmancipeerd zijn. Deze laatsten

wordt verweten dat zij veel te veel van huwelijk en gezin verwachten. 'Dat is hun zo heilig, dat zij zich steeds maar weer aanpassen', vertelt één van de progressievere vrouwen.

In de loop van het onderzoek komen de verschillen in opvattingen met betrekking tot de positie van vrouwen binnen de groep mavoleerlingen steeds sterker naar voren. Doordat enkele vrouwen binnen de klas vooruitstrevende ideeën poneren en anderen daar afwijzend op reageren, worden de overige leerlingen min of meer gedwongen om voor hun eigen mening uit te komen en al of niet te kiezen voor de standpunten van de subgroepvrouwen. In het begin wordt de progressieve vrouwen 'slechts' ongehoord gedrag verweten. Na verloop van tijd echter worden de afwijkende vrouwen voor 'rooien' en 'linksen' uitgemaakt, of tot 'feministes' bestempeld, die allemaal lesbiennes en mannenhaatsters zouden zijn.²⁰ De heftigheid van deze afwijzende reacties kan slechts verklaard worden uit de vrees van de behoudende vrouwen om besmet te worden met de ideeën van de progressieve vrouwen. Door de anderen een bepaald stempel te geven wordt de bedreiging die er van hen uitgaat, op een afstand gehouden.²¹ Het is begrijpelijk dat bij veel vrouwen de angst bestaat door het aanhangen van alternatieve ideeën in de (huwelijks)-problemen te geraken: twee van de leden van het progressieve groepje zijn immers al gescheiden, terwijl nog eens twee bezig zijn om te scheiden. Voor vrouwen wier leven voornamelijk rond huishouden en gezin draait en die afhankelijk zijn van de inkomsten van hun echtgenoten, is een bestaan als alleenstaande vrouw een weinig aantrekkelijk vooruitzicht. Echter ook een gewijzigde opstelling binnen huwelijk en gezin blijkt op veel weerstanden te stuiten. Een dergelijke verandering betekent namelijk een doorbreking van bestaande machtsverhoudingen met alle onzekerheden van dien.

De belangrijkste weerstanden tegen verdergaande emancipatie komen mijns inziens echter voort uit de vrees niet langer geaksepteerd te worden binnen de dorpsamenleving, waarvan men, vaak vanaf de geboorte, deel uitmaakt. In de onderhavige samenleving zijn de meeste vrouwen huisvrouwen. Het huisvrouwzijn is daar een geaksepteerde rol. Afgezien van het feit dat de mavoleerlingen naast hun huishouden een schoolopleiding volgen, is hun dagelijks bestaan identiek aan dat van de meeste andere vrouwen

20. Dergelijke reacties doen denken aan de wijze waarop een groep 'gevestigden' reageert op een groep 'buitenstaanders' zoals door N. Elias en J.L. Scotson beschreven is in: *De gevestigden en de buitenstaanders*. Utrecht (Spectrum) 1976, p. 10.

21. A. Blok, 'Infame beroepen', in: *Symposion*, III/1, 2, 1981, pp. 104-128.

in het dorp. Hun voornaamste oriëntatie betreft huishouden en gezin.

Het behoren tot de oorspronkelijke dorpssamenleving, waar mensen voor meerdere aspecten van het leven op elkaar zijn aangewezen²², schept verplichtingen ten aanzien van de te voeren levenswijze en de aan te hangen opvattingen. 'Wie zich daaraan onttrekt, loopt gevaar gestraft te worden; en de dreiging van straf kan allerlei angst- en schuldgevoelens opwekken.'²³ Gevolg is dat deze vrouwen niet snel uit het bestaande normen- en waardenpatroon zullen stappen. De 'straf' die men vreest, bestaat in veel gevallen uit 'roddel'. Uit angst voor 'praatjes in het dorp' worden bepaalde vormen van vrouwenemancipatie, zoals het plaatselijke vrouwenkafee, gemeden en past men ervoor op om persoonlijke problemen met dorpsgenoten te bespreken. 'Per slot van rekening kent iedereen iedereen', vertelt één van de leerlingen. Velen blijken ook familie van elkaar te zijn. Hoewel de meeste vrouwen zeggen goed met de familie overweg te kunnen (men past regelmatig op elkaars kinderen of loopt onaangekondigd bij elkaar naar binnen), blijven de contacten toch oppervlakkig. 'Als ik echt problemen heb, dan ga ik niet naar mijn familie. Diepgaande gesprekken vinden er niet plaats.' Ook het feit dat echtgenoten van deze vrouwen bij plaatselijke ondernemers of gemeentelijke instanties werken en elkaar zodoende kennen, vergroot de mogelijkheid tot roddel.

De vrouwen van het subgroupje blijken minder sociale bindingen te hebben in het dorp. Zij hebben voor kortere of langere tijd buiten het dorp gewoond of gewerkt, waardoor zij zich hebben kunnen distantiëren van dorpsgenoten en familieleden. Hun (ex)echtgenoten hebben een baan, en vaak ook collega's, buiten het dorp. Vrienden en kennissen zoeken deze vrouwen bij de allochtonen binnen het dorp of daarbuiten. Voor problemen op persoonlijk gebied kunnen zij dáár terecht, maar ook bij de andere vrouwen van het subgroupje. Hierdoor kunnen zij zich gemakkelijker onttrekken aan de sociale druk en controle die door familie en buurtbewoners uitgeoefend wordt. De vrouwen blijken elkaar bij iedere voorkomende gelegenheid op te zoeken. Of het nu op school is, tijdens de koffiepauzes, tijdens het schoolreisje naar het buitenland, of bij een voorstelling in de schouwburg: overal kom je hen met elkaar tegen. Het besef dat zij altijd bij iemand van het groepje terecht kunnen en daarvan steun zullen ondervinden, geeft hen de moed om hun opvattingen met betrekking tot verdergaande emancipatie van

22. J. Verrips, *En boven de polder de hemel*. Baarn 1977, p. 4.

23. J. Goudsblom, *Balans van de sociologie*. Utrecht (Spectrum) 1974, p. 125.

vrouwen op provocerende wijze uit te dragen.

Deze wijze schrikt de leden van de andere groep af: gezien hun afhankelijkheid van echtgenoot en gezin én van andere mensen in hun buurt is het moeilijk voor hen weerstanden tegen emancipatie te overwinnen. De confrontatie met andersdenkenden stemt echter wel tot nadenken. Dit kan er op den duur toe leiden dat meer vrouwen van de behoudende groep de vooruitstrevende ideeën van de subgroepleden overnemen. Dialektiek van tegengestelde standpunten die binnen de mavoklas duidelijk gemaakt worden, kan uiteindelijk tot gevolg hebben dat verdergaande emancipatie van vrouwen bevorderd wordt. Juist de wetenschap dat de afwijkende vrouwen een hechte groep met elkaar vormen en elkaar met raad en draad bijstaan, kan vrouwen doen besluiten hun bindingen met de traditionele dorpssamenleving te verbreken en andere bindingen aan te gaan. Op deze wijze blijkt de afwijkende opstelling van de subgroep een duidelijke functie in een emancipatieproces te hebben. Een functie die vergelijkbaar is met die van actiegroepen binnen de verdere samenleving.

Ook het vaak provocerende optreden van allerlei actiegroepen wekt veel weerstanden op. Vrouwen die openlijk demonstreren tegen hetgeen zij als misstanden in de maatschappij ervaren, wordt vaak, evenals de meer progressieve leerlingen in de mavoklas, onaangepast gedrag verweten. Zij worden uitgemaakt voor alles wat in de ogen van de tegenstanders lelijk en slecht is. Toch kan niet ontkend worden dat juist deze acties ertoe hebben bijgedragen dat een aantal zaken ten gunste van de positie van vrouwen veranderd is. Dat deze veranderingen nog niet overal ingang hebben gevonden en hier en daar nog op veel verzet stuiten, betekent niet dat er niet langer openlijk naar gestreefd moet worden. Juist doordat andersdenkenden uitkomen voor hun mening, of dat nu is tijdens een televisiedebat of tijdens een spreekbeurt in de klas van een dagmavo voor volwassenen, worden anderen gedwongen na te denken over hun eigen standpunten. Een dergelijke konfrontatie zal in veel gevallen in eerste instantie behoorlijk bedreigend zijn. De kans is echter groot dat op de lange duur meer mensen de redelijkheid en noodzakelijkheid van bepaalde veranderingen, zoals verdergaande emancipatie van mannen en vrouwen, inzien en deze, indien omstandigheden het toelaten, ook nastreven.

De in de Cebeon-nota gedane verkenning naar weerstanden tegen emancipatie stemt echter weinig hoopvol. Ons wordt een somber beeld gegeven van de bestaande situatie die weinig perspectief biedt tot veranderingen. De Emancipatiecommissie verwacht dat inzicht in allerlei bestaande weerstanden van vrouwen tegen emancipatie ertoe kan bijdragen dat deze weerstanden ook voorkómen kunnen worden.²⁴ Wanneer we echter kijken naar de sociale kontekst waarbinnen mensen leven en de mechanismen die er heersen, dan blijkt deze verwachting tamelijk illusoir. Emancipatie is een veranderingsproces, waarbij elke verandering, elke afwijkende houding of mening aanvankelijk tegenreacties in de vorm van weerstanden oproept. Dit hoeft ons niet wanhopig te stemmen: ook weerstanden zoals die tegen emancipatie, zijn aan verandering onderhevig. Soms leiden deze, bijvoorbeeld in tijden van economische en sociale onzekerheid, een hardnekkig bestaan. De stijging van de welvaart die het na de Tweede Wereldoorlog in toenemende mate mogelijk maakte dat mensen andere dan primaire levensbehoeften nastreefden en dat machtsverschillen tussen mensen, ook tussen mannen en vrouwen, afnamen, is bezig te stagneren.²⁵ Een dergelijke

24. Emancipatiecommissie, *Weerstanden tegen emancipatie*, a.w., p. 9.

25. C. Brinkgreve en M. Korzec, *Margriet weet raad*. Utrecht (Spectrum) 1978, pp. 115-117.

zorgwekkende situatie nodigt niet uit tot het nemen van risico's en het nastreven van verdergaande emancipatie. Zeker niet als de voordelen daarvan niet direct duidelijk zijn. Vrouwen (en ook mannen) zullen eerder geneigd zijn de bestaande situatie te aanvaarden en te voorkomen dat deze nog moeilijker wordt dan ze al is. Het ligt voor de hand dat vrouwen zichzelf en anderen langer zullen voorhouden dat ze het prima getroffen hebben in het leven en al voldoende geëmancipeerd zijn. Zeker als vrouwen, zoals in het geval van de mavoleerlingen uit mijn onderzoek, oude zekerheden zoals de bindingen binnen hun sociale omgeving dreigen te verliezen. Niettemin bestaat de mogelijkheid dat nieuwe zekerheden de plaats van oude zullen gaan innemen. Vroeg of laat kunnen vrouwen de waarde van nieuwe bindingen, bijvoorbeeld met andere vrouwen, inzien, waardoor zij zich gesteund weten in het streven naar verdergaande veranderingen in een situatie waarin ze zichzelf als ondergeschikt ervaren.

Vrouwenstudies en de VBEO

Van september 1981 tot mei van dit jaar liep ik in het kader van mijn doktoraalstudie een stage bij de Voorlopige Begeleidingsgroep Emancipatie Onderzoek (de VBEO). De VBEO is een 'onafhankelijk advies- en overlegorgaan van de regering', dat lijkt heel wat. Zij is op tri-partite basis samengesteld, dat wil zeggen dat er mensen van ministeries, mensen uit het 'emancipatie-veld' en onderzoeksters zitting in hebben.¹ Het idee voor dit artikel is ontstaan tijdens die stage.² Ik merkte dat veel mensen die met vrouwenstudies bezig zijn, niet wisten van het bestaan van de VBEO en haar activiteiten en dat velen slecht op de hoogte waren van de belangrijke ontwikkelingen op het terrein van het onderzoeks- en onderwijsbeleid van de overheid, die zeker ook consequenties zullen hebben voor (de ontwikkeling van) vrouwenstudies.

Dit artikel is daarom vooral informatief van karakter. Ik zal achtereenvolgens ingaan op de VBEO, het overheidsbeleid en de mogelijk negatieve consequenties van dat laatste voor vrouwenstudies. Daarnaast wil ik in dit artikel enkele kritische kanttekeningen maken bij de werkzaamheden van de VBEO. De VBEO zal binnenkort haar eindadvies uitbrengen.³ Op de inhoud daarvan ga ik

1. Met 'het emancipatie-veld' wordt hier bedoeld: organisaties die actief zijn op het terrein van vrouwenemancipatie. Hieruit zijn in de VBEO vertegenwoordigd: Man-Vrouw-Maatschappij, de Vereniging van Vrouwen met een Akademische Opleiding, de Nederlandse Vrouwen Raad, de Vereniging voor Vrouwenbelangen en Gelijk Staatsburgerschap en de Emancipatie Raad. Daarnaast bestaat de VBEO uit: een onafhankelijk voorzitter; drie personen uit departementale kring, resp. Ministeries van Onderwijs en Wetenschappen, Sociale Zaken en Werkgelegenheid en Cultuur, Rekreatie en Maatschappelijk Werk; vier personen uit kringen van onderzoeksters: 2 namens SISWO-werkgroep Emancipatie Onderzoek en 2 namens de Stichting Landelijk Overleg Vrouwenstudies; één persoon van het Sociaal Cultureel Planbureau.

2. De verantwoordelijkheid voor dit artikel ligt geheel bij mijzelf en geenszins bij de VBEO.

3. Naar alle waarschijnlijkheid zal de VBEO in het najaar haar eindrapport in zijn

hier niet in, dat moet iedereen eerst zelf maar bekijken. Tot slot maak ik een enkele opmerking over hoe het was om full-time met knelpunten en institutionalisering van vrouwenstudies bezig te zijn (tijdens mijn stage bij de VBEO).

De Voorlopige Begeleidingsgroep Emancipatie Onderzoek

De VBEO heeft een zeer ingewikkelde geschiedenis, die teruggaat tot 1974, het jaar dat vrouwenstudies in ons land van de grond begon te komen. In dat jaar diende de Vereniging voor Vrouwenbelangen en Gelijk Staatsburgerschap een voorstel in bij de Academische Raad⁴ voor het instellen van een aparte leerstoel vrouwenemancipatie. De Academische Raad wees toen het plan af en voelde er meer voor om een paar formatieplaatsen voor emancipatie-onderzoek onder te brengen bij de Stichting Interuniversitair Instituut voor Sociaal Wetenschappelijk Onderzoek (SISWO).⁵

Tot 1977 is er feitelijk niets gebeurd. Er werden slechts adviezen over en weer uitgebracht en brieven geschreven door de Academische Raad, de Emancipatie Kommissie en de Minister van CRM.⁶ Vanaf 1977 is er op departementaal nivo gewerkt aan de opzet van een VBEO, die uiteindelijk in februari 1979 is ingesteld door de toenmalige staatssecretaris belast met emancipatiezaken, J. Kraayeveld-Wouters. De doelstelling van de VBEO kan worden omschreven als: het stimuleren, coördineren, programmeren en evalueren van wetenschappelijk onderzoek met betrekking tot het emancipatieproces. Konkreet betekent dit dat zij de volgende taken heeft.

– Het inventariseren van het lopend en in de laatste jaren afgesloten onderzoek ‘op vrouwengebied’ in het algemeen en emancipatie-onderzoek⁷ in het bijzonder.

geheel uitbrengen. Een deel ervan is reeds uitgebracht aan de bewindslieden die over het eindadvies moeten beslissen.

4. De Academische Raad is het interuniversitair overleg- en samenwerkingsorgaan van alle nederlandse universiteiten en hogescholen.

5. Het SISWO is een samenwerkingsorgaan voor sociologies, sociaal-geografies, planologies en bestuurskundig onderzoek aan de nederlandse universiteiten en hogescholen, opgericht in 1960.

6. Deze historie wordt beschreven in: J. Outshoorn, ‘Women’s Studies aan de universiteit: de voorgeschiedenis van het rapport (van de) kommissie-Grewel’, in: *Wetenschap en Samenleving*, 1976, nr. 5, pp. 31-35, en J. Swiebel, ‘Van leerstoel tot ijskast’, in: *Wetenschap en Samenleving*, april 1977.

7. De VBEO houdt zich bezig met emancipatie-onderzoek. Zij verstaat

- Het inventariseren van ‘witte plekken’: waaraan is tot nu toe weinig of niets gedaan?
- Het inventariseren van wie emancipatie-onderzoek doen en wie dat zouden kunnen en willen doen.
- Het inventariseren van de behoefte aan onderzoek.
- Het maken van een onderzoeksprogramma op grond van bovenstaande punten, waarin de voor vrouwen belangrijke prioriteiten worden aangegeven.
- Het opstellen van een financieringsplan voor de uitvoering van dat programma.
- Het bevorderen dat organisaties die zich bezighouden met de uitvoering, coördinatie en programmering van onderzoek dat mede van belang kan zijn vanuit het oogpunt van emancipatie, aan die invalshoek aandacht besteden.
- Het adviseren over onderzoeksvoorstellen op het gebied van emancipatie waarvoor financiering door de overheid wordt gevraagd.
- Het ontwerpen van een voorstel voor een meer definitieve structuur en instrumentarium ten behoeve van het stimuleren, coördineren, programmeren en evalueren van emancipatie-onderzoek, tengevolge waarvan de taken van de VBEO worden overgenomen.⁸

Oorspronkelijk moest de VBEO deze klus in één jaar opgeknapt hebben. Kort na de instelling van de VBEO kwam de Emancipatie Commissie echter met haar ‘advies emancipatie-onderzoek’⁹, waarin zij stelde dat de regering met de instelling van de VBEO onvoldoende middelen aan had gereikt om het onderzoek daadwerkelijk van de grond te krijgen. Zij stelde voor om de VBEO meer mogelijkheden te geven, zoals meer formatieplaatsen, een langere looptijd en de garantie dat voldoende geld ter beschikking komt voor de uitvoering van het op te stellen onderzoeksprogramma. Naar aanleiding hiervan kreeg de VBEO inderdaad meer formatieplaatsen en werd de termijn verlengd tot 1 april 1982. Inmiddels is deze interimperiode opnieuw verlengd, nu tot 31 december 1982. Aangezien de VBEO een tijdelijk karakter heeft, zou ze haar doelstelling niet zelf volledig kunnen

hieronder: ‘onderzoek naar de individuele en maatschappelijke veranderingsprocessen waardoor vrouwen zich uit haar ondergeschikte positie losmaken, respectievelijk naar de factoren waardoor deze processen ontstaan of worden gestimuleerd, dan wel worden tegengehouden of afgeremd’. Persoonlijk spreek ik liever van ‘vrouwenstudies’, vandaar dat beide termen in dit artikel door elkaar gebruikt worden.

8. ‘Instellingsbesluit VBEO’, in: *Nederlandsche Staatscourant*, 2 februari 1979, nr. 24.

9. *Advies Emancipatie Onderzoek*. Emancipatie Commissie, Rijswijk 1979.

realiseren. Uiteindelijk zou zij moeten adviseren over een structuur waarmee deze doelstelling bereikt kan worden.

De inventarisatie van verricht en lopend onderzoek heeft de VBEO uitgevoerd in samenwerking met het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging (IAV)¹⁰, door onderzoeksrapporten te laten inventariseren en door inventarisatie-formulieren te verspreiden onder onderzoeksters. Daarnaast heeft de VBEO een vijftal trendrapporten laten schrijven over de thema's arbeid; beeld, taal en teken; macht; moederschap en seksualiteit.¹¹ De trendrapporten bieden een kwalitatief overzicht van recent onderzoek en theorievorming op de betreffende terreinen.

De inventarisatie van 'witte plekken' en de behoefte aan onderzoek heeft de VBEO vorm gegeven door informatie te verzamelen door middel van interviews met sleutelpersonen uit het emancipatieveld. Deze informatie is vervolgens op grote schaal verspreid in de vorm van het *Werkboek Emancipatie Onderzoek*¹², waarbij een ieder die betrokken is bij emancipatieonderzoek, vrouwenstudies en de vrouwenproblematiek in het algemeen, gevraagd werd op het werkboek te reageren. Op basis hiervan heeft de VBEO een 'onderzoeksprogramma' opgesteld, met een bijbehorend financieringsplan. Een andere belangrijke taak, de inventarisatie van het onderzoekspotentieel, is eveneens uitgemond in een nota: *Knelpunten rond emancipatie-onderzoek*.¹³ Deze is gebaseerd op interviews met sleutelpersonen betrokken bij emancipatie-onderzoek en vrouwenstudies op universiteiten en hogescholen. Daarbij werden eveneens de betrokkenen (onderzoeksters en dergelijke) uitgenodigd te reageren. Deze inventarisatietaken hebben een groot deel van de energie van de VBEO opgeslokt.

Daarnaast heeft de VBEO incidenteel geadviseerd over onderzoeksvoorstellen, heeft zij contacten gelegd en onderhouden met organisaties die zich bezighouden met de uitvoering, coördinatie en programmering van onderzoek; ook heeft zij een voorstel gemaakt voor een structuur en instrumentarium waarmee de werkzaamheden van de VBEO kunnen worden voortgezet. Op deze laatste twee taken kom ik elders in dit artikel nog terug.

10. Het IAV inventariseert sinds 1979 onderzoek dat gedaan wordt op het gebied van de positie van vrouwen en de vrouwenbeweging.

11. Deze trendrapporten zijn begin 1982 voltooid; het is de bedoeling dat ze binnenkort uitgegeven worden.

12. *Werkboek Emancipatie Onderzoek*. VBEO, Rijswijk, voorjaar 1981.

13. *Nota Knelpunten rond Emancipatie Onderzoek*. VBEO, Rijswijk, mei 1981.

Ontwikkelingen die van belang zijn voor vrouwenstudies

Zoals reeds gezegd hield ik me tijdens mijn stage onder meer bezig met het nagaan van de konsekwenties van huidige en toekomstige ontwikkelingen in het landelijk onderzoeks- en onderwijsbeleid voor vrouwenstudies. Vaak stuitte ik daarbij op het probleem dat het moeilijk is om informatie te krijgen over de plannen die er bestaan op het nivo van bijvoorbeeld de ministeries. De VBEO zit, alhoewel zij een adviesorgaan van de regering is, blijkbaar niet in het circuit dat automatisaties informatie over het voorgenomen overheidsbeleid krijgt. Bij de contacten die ik had met mensen die aan de universiteiten en hogescholen¹⁴ met vrouwenstudies bezig zijn, hoorde ik veelal dezelfde klacht: een gebrek aan informatie over de veranderingen die er op stapel staan. Daarom probeer ik hier in een paar bladzijden een overzicht te geven van enkele ontwikkelingen die belangrijke konsekwenties kunnen hebben voor de ontwikkeling (misschien zelfs overleving) van vrouwenstudies.

1. De financiering van onderzoek

Een zeer belangrijke ontwikkeling vindt nu en in de komende jaren plaats met betrekking tot de financiering van onderzoek aan universiteiten en hogescholen. Momenteel worden in de financiering van onderzoek drie geldstromen onderscheiden. De eerste twee stromen worden gefinancierd door de overheid. De eerste geldstroom betreft geld voor onderzoek 'direkt' uit de rijksbijdrage: de 'onderzoekstijd'¹⁵ van wetenschappelijk medewerkers.¹⁶ Bij de tweede geldstroom gaat het om de financiering van onderzoek door de Nederlandse Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek (ZWO)¹⁷, en de derde geldstroom heeft betrekking op onderzoek

14. De VBEO houdt zich *niet* bezig met vrouwenstudies (emancipatie-onderzoek) binnen het Hoger Beroeps Onderwijs, vandaar dat hier steeds alleen van universiteiten en hogescholen wordt gesproken.

15. Hiermee wordt bedoeld de tijd die een medewerkster, die voor onderzoek -en onderwijs aangesteld is, aan onderzoek kan besteden.

16. Voor medewerkers, onderzoekster etc. leze men desgewenst ook medewerker, onderzoeker.

17. ZWO heeft tot taak het wetenschappelijk onderzoek aan universiteiten en hogescholen alsmede daarbuiten én de coördinatie daarvan te bevorderen. ZWO is een bijzonder machtig orgaan, aangezien zij o.a. beslist over de verdeling van tweede-geldstroom-gelden. De organisatiestructuur van ZWO is bijzonder ingewikkeld, en de besluitvormingsstructuur nog ingewikkelder. Meer informatie hierover is te vinden in de map *Materiaal voor de SLOV-bijeenkomst, 2 oktober 1982*, uitgegeven door het SLOV, Utrecht, september 1982.

gefinancierd door derden. Deze laatste vorm wordt ook wel 'kontrakt-onderzoek' genoemd.

De financiering van onderzoek zal in de nabije toekomst volgens vier in plaats van drie geldstromen gaan verlopen. De tweede en derde geldstroom blijven bestaan, zij het dat de tweede geldstroom geleidelijk aan zal groeien, ZWO krijgt dus méér geld. De derde geldstroom zal ook moeten groeien. Het 'beleid' van de overheid is er op gericht om de universitaire instellingen ertoe te bewegen méér derde-geldstroom-onderzoek te gaan uitvoeren. De eerste geldstroom wordt ingekrompen en gaat 'opslagfinanciering' heten. Er zal minder ruimte zijn voor het 'vrije' onderzoek van medewerkers.¹⁸ Daarnaast wordt een vierde financieringsvorm in het leven geroepen: de zogenaamde 'voorwaardelijke financiering'. Dit is, evenals de opslagfinanciering, geld van de overheid. Criteria voor de verdeling van deze gelden zijn de kwaliteit van onderzoek, de taakverdeling tussen de instellingen (waarover straks meer) en het 'wetenschappelijk' en 'maatschappelijk' belang van bepaalde onderzoeksprojecten.¹⁹

Tot nu toe wordt het meeste vrouwenstudies-onderzoek gefinancierd uit de eerste geldstroom.²⁰ ZWO financiert nauwelijks vrouwenstudies en kontraktresearch komt slechts op bescheiden schaal voor. De eerste geldstroom wordt in de komende jaren gehalveerd. Het grootste deel van de andere helft (geld wat daarvóór tot de eerste geldstroom behoorde) wordt dan overgeheveld naar de nieuwe financieringsvorm: de voorwaardelijke financiering. Voor vrouwenstudies speelt (ook) hier het probleem dat in de organen die zullen beslissen waarheen die voorwaardelijke financiering gaat, vrouwen nauwelijks vertegenwoordigd zijn.

2. Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek

ZWO krijgt in de toekomst een nog belangrijker plaats, haar takenpakket wordt aanzienlijk verruimd en ze krijgt meer geld te besteden. ZWO krijgt bijvoorbeeld een belangrijke adviserende functie als beoordelaar van de kwaliteit van onderzoek. Het feit dat er bij ZWO nog weinig kennis over en ervaring met vrouwenstudies bestaat, zal adequate advisering daarover moeilijk maken. Daar komt

18. Hiermee wordt hetzelfde bedoeld als in noot 15. Deze medewerkers zijn dus niet op een bepaald onderzoek aangesteld.

19. Criteria voor 'wetenschappelijk' en 'maatschappelijk' belang zijn vooralsnog onduidelijk.

20. Het gaat hier om direkt gefinancierd onderzoek; het onderzoek dat verricht wordt door (onbetaalde) studenten valt buiten dit bestek.

nog bij dat de besluitvormingsstructuur binnen deze organisatie momenteel zeer ondoorzichtig is. Het is wel de bedoeling dat ZWO in de toekomst een andere structuur krijgt, maar over democratisering van de organisatie is nog niets gezegd.

3. Taakverdeling en disciplineplannen

Het is de bedoeling dat er een landelijke taakverdeling met betrekking tot onderzoek tot stand komt tussen de universitaire instellingen. De taakverdeling moet geregeld worden in de sekties van de Academische Raad.²¹ De taakverdeling tussen de instellingen wordt in de toekomst per sekte vastgelegd in een jaarlijks op te stellen disciplineplan.

Momenteel zijn er door enkele sekties al proef-disciplineplannen samengesteld. Het ziet er naar uit dat hierin nauwelijks of geen aandacht besteed wordt aan vrouwenstudies. Men is vaak niet op de hoogte (en heeft zich niet op de hoogte gesteld) van ontwikkelingen en inzichten van vrouwenstudies in de betreffende discipline. Bovendien moet ook hier weer opgemerkt worden, dat de sekties voor het grootste deel (en soms geheel) uit mannen bestaan. Die taakverdeling tussen de instellingen kan de overheid doen besluiten om zogenaamde zwaartepunten in te stellen. Hoewel volgens mij niemand precies weet wat een zwaartepunt inhoudt (ook bij de diverse ministeries blijken hierover verschillende ideeën te bestaan), is het wel zeker dat het hier gaat om bepaalde onderzoeksthema's, gekoncentreerd aan één of twee instellingen. Die instellingen krijgen daarvoor extra geld (voorwaardelijke financiering). Het gaat daarbij om onderzoeksgebieden van 'voldoende wetenschappelijke en/of maatschappelijke betekenis'.²²

Een probleem dat zich in deze structuur voor vrouwenstudies voordoet, vloeit voort uit de sterke disciplinegewijze indeling van die sekties. Dit brengt het gevaar met zich mee dat inter- en multidisciplinair onderzoek in het gedrang komt.

4. Personeelsbeleid

Ook op het terrein van het personeelsbeleid staan belangrijke ontwikkelingen op stapel. Méér tijdelijke plaatsen, méér plaatsen

21. Voor het op fakulteits- of subfakulteitsnivo te voeren overleg over wetenschappelijk onderwijs en onderzoek heeft de Academische Raad sekties ingesteld, waarvan de leden door de raad worden benoemd op voordracht van de betreffende fakulteits- of subfakulteitsraad. De sekties zijn dus disciplinegewijs samengesteld. Het aantal sekties bedraagt ruim 40.

22. Criteria hiervoor zijn eveneens onduidelijk.

voor alleen onderzoek óf alleen onderwijs en, maar dat is nog slechts een aanbeveling, méér deeltijdbanen voor onderzoek.

In diverse beleidsnota's van de overheid²³ wordt signaleerd dat zo weinig vrouwen participeren in universitair onderzoek en onderwijs, en met name in 'landelijke organen van wetenschap'. Wat dit punt betreft blijft het bij signaleren, want veel actie wordt er niet ondernomen. In de beruchte nota van Pais: *Schets van een beleid voor emancipatie in onderwijs en wetenschappelijk onderzoek* was een belangrijke beleidsoverweging een tijdelijke voorkeursbehandeling voor vrouwen toe te passen als oplossing voor de eenzijdige samenstelling van de wetenschappelijke staf aan universiteiten. Het voornemen van de minister van O&W om in de meerjarenaafspraken met de universiteiten voor 1981-1985 een beding op te nemen over het vergroten van het aantal arbeidsplaatsen voor vrouwen bij het wetenschappelijk personeel is mislukt. De minister van O&W heeft het voornemen uitgesproken om bij de landelijke wetenschapsorganisaties (ZWO, Academische Raad, RAWB²⁴, KNAW²⁵ enzovoort) aandacht en medewerking te vragen voor het bevorderen van deelname van vrouwen in de organisaties. We weten inmiddels wel wat er met dat soort voornemens gebeurt....

Het scheppen van plaatsen voor onderzoek (plaatsen die minstens voor 75% voor onderzoek worden gebruikt) binnen het bestaande personeelsbestand zal in de toekomst bevorderd worden. Dat betekent dus een stap in de richting van scheiding van onderzoek en onderwijs. Een combinatie die juist voor vrouwenstudies zo belangrijk is.

23. *Beleidsnota Universitair Onderzoek* (BUOZ-nota). Ministerie van Onderwijs & Wetenschappen (O&W), Den Haag 1979; *Nota schets van een beleid voor emancipatie in onderwijs en wetenschappelijk onderzoek*. Ministerie van O&W en Staatssekretaris Emancipatiezaken, Den Haag, juni 1979; *Voortgangsnota Onderwijsemancipatiebeleid*. Ministerie van O&W en Staatssekretaris Emancipatiezaken, november 1980; *Nota Mobiliteit als randvoorwaarde voor een personeelsbeleid voor wetenschappelijk onderzoek*. Ministerie van O&W, Den Haag, januari 1982.

24. De Raad van Advies voor het Wetenschapsbeleid is een centraal adviesorgaan van de regering; zij adviseert de bewindslieden gevraagd en ongevraagd inzake het beleid op het gebied van de wetenschapsbeoefening in nationaal en internationaal verband en betreft daarbij weer adviezen, die uitgebracht zijn door andere daartoe bevoegde organen.

25. De Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen is een raadgevend lichaam voor de regering op het gebied van wetenschap, een soort 'club' van 'geleerden' uit Nederland en uit andere landen. Deze instelling bevordert onderzoeken en ondernemingen welke slechts door samenwerking van wetenschappers en met ondersteuning van de regering tot stand kunnen worden gebracht.

5. Ontwikkelingen op het terrein van het wetenschappelijk onderwijs

Ook op het terrein van het onderwijs vinden ingrijpende veranderingen plaats. In de eerste plaats natuurlijk door de invoering van de twee-fasenstructuur. Hierop zal ik niet uitgebreid ingaan omdat er al veel over geschreven en gezegd is. De twee-fasenstructuur zal voor de ontwikkeling van vrouwenstudies waarschijnlijk negatieve gevolgen hebben. Ik denk daarbij aan de verdere scheiding van onderwijs en onderzoek, minder mogelijkheden om onderzoek te doen binnen de studie, minder mogelijkheden om part-time te studeren als gevolg van de beperkte inschrijvingsduur enzovoort.

Naast de invoering van de twee-fasenstructuur zal binnen enige jaren de invoering van de Wet op het Wetenschappelijk Onderwijs 1981 (WWO '81) de nodige veranderingen met zich meebrengen.²⁶ De bestuursstructuur van de universiteiten zal ingrijpend worden gewijzigd, de universiteiten en hogescholen zullen meer 'centraal' bestuurd worden. De subfakulteiten worden afgeschaft en de raden krijgen adviesbevoegdheid in plaats van de beslissingsbevoegdheid die ze nu (althans formeel) hebben. De besturen, waarin vrijgestelde, professionele vergadersaars zitten, krijgen de beslissingsbevoegdheid; en hogere raden krijgen de bevoegdheid om besluiten van lagere raden te vernietigen.

De invloed van vrouwen op het universitaire beleid zal daardoor naar verwachting kleiner worden. Vrouwen bevinden zich nu al weinig in hogere bestuursorganen, en hebben ook in de huidige situatie problemen met de participatie in het beleid. Volgens de WWO '81 hebben in hogere organen mensen in vaste dienst de meerderheid. Maar vrouwen in het algemeen en medewerksters vrouwenstudies in het bijzonder hebben meestal geen vaste aanstelling. Deelname aan de besluitvorming door hen zal dus nog beperkter zijn dan nu al het geval is. In de vakgroepen mogen alleen die studenten nog meepraten die daadwerkelijk een bijdrage leveren aan het onderwijs (student-assistenten bijvoorbeeld). Door de studieverzwarend zullen studenten nauwelijks meer in staat zijn om iets rond of naast hun studie te ondernemen. Studenten zullen dus steeds minder zeggenschap over hun onderwijs krijgen. In het verleden hebben veel (vooral vrouwelijke) studenten zich sterk gemaakt om faciliteiten voor vrouwenstudies te krijgen. In de toekomst zullen ze daar waarschijnlijk geen gelegenheid meer voor hebben. Dat betekent dat de belangen van vrouwenstudies nauwelijks

26. Het Wetsontwerp is nog niet door de Tweede Kamer aangenomen; de parlementaire behandeling ervan is nog niet afgerond.

meer vertegenwoordigd zullen kunnen worden in universitaire bestuursorganen.

Wat heeft dit alles nu met de VBEO te maken?

De VBEO heeft onder andere als taak om het onderzoekspotentieel te inventariseren. Zij heeft deze taak vertaald in het inventariseren van knelpunten rond (de ontwikkeling van) emancipatie-onderzoek.²⁷ De hiervoor beschreven ontwikkelingen hebben allerlei consequenties voor de ontwikkeling van een onderzoekspotentieel, en zijn daarom van groot belang voor die inventarisatie van knelpunten. Naast dit inventariseren heeft de VBEO ook als taak om 'te bevorderen dat organisaties die zich bezighouden met de uitvoering, coördinatie en programmering van onderzoek dat mede van belang kan zijn uit het oogpunt van emancipatie, aan die invalshoek aandacht besteden'. Dat betekent naar mijn mening ook dat de VBEO een actieve rol moet spelen in het beïnvloeden van organisaties (met name op landelijk nivo) die betrokken zijn bij de eerder beschreven ontwikkelingen: het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, de Academische Raad en haar secties, ZWO enzovoort, wanneer zij daadwerkelijk iets wil bereiken voor vrouwenstudies.

Ik wil niet beweren dat de VBEO hieraan in de laatste jaren niets gedaan heeft. Zij heeft bijvoorbeeld contacten gelegd met de Academische Raad om na te gaan of er mogelijkheden gevonden konden worden om emancipatie-onderzoek in de toekomstige organisatie- en financieringsstructuur van het universitaire onderzoek veilig te stellen. Dit overleg heeft er in geresulteerd dat de Dagelijkse Raad van de Academische Raad²⁸ aan alle secties een brief heeft gestuurd waarin gewezen werd op het belang van de VBEO en de door haar ontplooiende activiteiten én op de mogelijkheid om in de secties één of twee door de VBEO voorgedragen personen uit te nodigen om als adviserend lid zitting te nemen in de sectie. Daarnaast is met de Dagelijkse Raad afgesproken dat zij de mogelijkheden zou onderzoeken om vertegenwoordigsters uit 'emancipatieonderzoek'-kringen op te nemen in enkele commissies van de Academische Raad.

27. Zie *Knelpunten rond Emancipatie-onderzoek*, a.w., voorwoord.

28. Brief van maart 1982, De Dagelijkse Raad is een soort dagelijks bestuur van de Academische Raad. Zij is belast met de voorbereiding van de werkzaamheden van de plenaire Academische Raad en kan adviezen 'met spoed' uitbrengen.

Het is mij niet bekend of er inmiddels inderdaad mensen vanuit vrouwenstudies of emancipatie-onderzoek zitting hebben in secties en/of kommissies van de Academische Raad.²⁹

Dit is volgens mij een van de schaarse voorbeelden van door de VBEO ondernomen activiteiten om bepaalde organisaties 'te beïnvloeden'. Het beïnvloeden van organisaties is slechts één van de taken van de VBEO, en kost bovendien waanzinnig veel tijd, en ook de VBEO kampt met gebrek aan tijd en aan menskracht.³⁰ Geen organisatie zit te wachten op bemoeienis van de VBEO, het initiatief zal dan ook altijd van de VBEO zelf uit moeten gaan.

De VBEO is dan wel een overleg- en adviseringsorgaan van de regering, maar zelfs overheidsorganen zullen niet gauw uit zichzelf bij de VBEO aankloppen om advies. Een voorbeeld daarvan is het feit dat de in 1979 door Pais beloofde leerstoel vrouwenstudies onlangs (in drieën gesplitst) toegewezen werd aan de universiteiten van Amsterdam, Groningen en Rotterdam. Zowel over de keuze van de universiteiten als over de thema's waaraan de drie plaatsen gekoppeld zijn, is voor zover ik weet geen overleg geweest met de VBEO. Terwijl deze kwestie mij nu bij uitstek geschikt lijkt om aan de VBEO voor te leggen. Maar het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen weet blijkbaar de VBEO niet te vinden, terwijl het toch met twee mensen in diezelfde VBEO vertegenwoordigd is. De Academische Raad heeft wél over deze zaak geadviseerd, terwijl ze daar bijna niets van vrouwenstudies afweten. Dit voorbeeld bewijst de noodzaak voor een orgaan als de VBEO om actief bij andere organisaties aan de bel te gaan hangen.

Hiervoor merkte ik reeds op dat de tijd en menskracht die de VBEO ter beschikking heeft, beperkt is en dat zij meer taken heeft. Maar... is die beïnvloedingsfunctie, door de VBEO zelf 'horzelfunctie' genoemd, niet een van de belangrijkste functies? Wat hebben wij eraan als er straks een onderzoeksprogramma ligt waarvoor de benodigde financiën en mogelijkheden ontbreken om het uit te voeren? De VBEO rekent er wel op dat er geld beschikbaar komt om onderzoek uit te voeren, maar om continuïteit voor vrouwenstudies en ontwikkeling van het wetenschapsterrein te waarborgen is het toch noodzakelijk dat er binnen de structuur van het universitaire

29. Het was de bedoeling dat de VBEO hier slechts een bemiddelende functie zou gaan vervullen. Zij zou hierover overleg gaan plegen met de SLOV en de SISWO-werkgroep emancipatie-onderzoek.

30. De VBEO wordt ondersteund door een bureau waaraan 3 coördinatoren verbonden zijn voor totaal 2.0 formatieplaatsen, en 2 medewerkers voor het secretariaat, samen 1.0 formatieplaats.

bestel ruimte is voor vrouwenstudies? Dat betekent dat er ook geld uit de opslagfinanciering en voorwaardelijke financiering voor vrouwenstudies moet komen.

De noodzaak van een landelijke structuur voor vrouwenstudies

Tot nu toe lijkt het erop alsof ik ervan uitga dat alleen de VBEO bezig is (of zou moeten zijn) met het verwerven van randvoorwaarden om vrouwenstudies nu en in de toekomst veilig te stellen. Dat is gelukkig niet zo. Op alle nivo's, zowel op vakgroepsnivo als landelijk, zijn medewerkers en studenten strijd aan het voeren om de randvoorwaarden. Er wordt gevochten voor het verwerven en behouden van formatieplaatsen van medewerkers, voor mogelijkheden om in het onderwijs (ook in de twee-fasen-structuur) met vrouwenstudies bezig te zijn, voor mogelijkheden om vrouwenstudies in de tweede fase te krijgen, voor de financiering van onderzoek enzovoort.

Wat ik hier wil bepleiten is een betere informatie-uitwisseling tussen mensen die met vrouwenstudies bezig zijn. Enerzijds natuurlijk inhoudelijke informatie-uitwisseling. Daar zijn naar mijn mening reeds kanalen voor gevonden. Dit tijdschrift is daar een goed voorbeeld van, evenals de Zomeruniversiteit Vrouwenstudies en de talrijke studiedagen en congressen. De informatie-uitwisseling over beleidszaken met betrekking tot vrouwenstudies laat echter naar mijn mening te wensen over. Daarvan wil ik niemand de schuld geven, want ik weet best dat het meestal medewerkers en studenten zijn die in hun vrije tijd bezig zijn met de strijd om de randvoorwaarden voor vrouwenstudies. Ik wil slechts wijzen op het feit dat informatie-uitwisseling, met name op landelijk nivo, interuniversitair, steeds belangrijker wordt. De huidige ontwikkelingen op het gebied van onderzoeks- en onderwijsbeleid, zoals de nieuwe financierings-structuur voor onderzoek en de WWO '81, zijn erop gericht om de overheid meer greep te laten krijgen op wat er aan de universiteiten gebeurt. In de toekomst worden steeds meer zaken 'van boven af' aan de instellingen opgelegd. Waarschijnlijk zullen universitaire bestuurders zich dan ook sneller gaan verschuilen achter regels die (volgens hen) van boven af zijn opgelegd. Deze ontwikkelingen vragen naar mijn mening om een betere informatie-uitwisseling tussen de diverse universiteiten (voor wat betreft vrouwenstudies) en strategieën om (ook) gezamenlijk zaken aan te pakken.

Er bestaan reeds diverse vormen van landelijk overleg: in de eerste

plaats de Stichting Landelijk Overleg Vrouwenstudies (SLOV)³¹, die sinds kort twee part-time koördinatoren kon aantrekken dankzij een subsidie van het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen. De SLOV kent taakgroepen die zich richten op het beleid inzake de twee-fasenstructuur en het onderzoeksbeleid op landelijk nivo. Daarnaast bestaat er een landelijk overleg van universitaire emancipatiekommissies en er zijn inmiddels ook initiatieven ontplooid om de mogelijkheden na te gaan voor de opzet van een ZWO-werkgemeenschap.³²

Goede informatie-uitwisseling op landelijk nivo is volgens mij noodzakelijk om informatie uit te wisselen over hoe het er voor staat met vrouwenstudies aan universitaire instellingen en hbo-opleidingen, over knelpunten die er bestaan, om strategieën die er ontwikkeld worden uit te wisselen en vandaaruit tot een gezamenlijke strategie te komen. Akties die hard nodig zijn omdat van de beleidsorganen op landelijk nivo, overheid, Academische Raad, ZWO, VBEO enzovoort, niet verwacht kan worden dat ze zelf de belangen van vrouwenstudies daadwerkelijk zullen behartigen. Hoewel de VBEO volgens mij als een van haar taken heeft om dat wel te doen, verwacht ik daar niet alle heil van. Eerder in dit artikel ben ik daar al op ingegaan. De zittingstermijn van de VBEO is bovendien bijna afgelopen. De structuur die de VBEO in haar eindadvies voorstelt als 'opvolgster', komt er grofweg op neer dat er voor nog eens zes jaar een platform gevormd wordt (nu BEO geheten³³) dat van een iets andere samenstelling moet worden dan de huidige VBEO, iets meer geld ter beschikking heeft, en ongeveer dezelfde taken heeft als de huidige VBEO. Ik vraag mij af of, als die BEO er komt, want daarover moet nog besloten worden, deze klub wél iets structureels zal (kunnen)

31. De Stichting Landelijk Overleg Vrouwenstudies is voortgekomen uit het Landelijk Overleg Vrouwenstudies dat bestaat sinds 28 september 1979. De doelstelling van de SLOV luidt: 'het beleidsmatig ondersteunen en bevorderen van de ontwikkeling van vrouwenstudies in het wetenschappelijk en hoger beroepsonderwijs in Nederland'.

32. ZWO besteedt veel van haar geld uit via stichtingen. Sommige van die stichtingen hebben de vorm van een landelijke werkgemeenschap. In zo'n werkgemeenschap wordt een deel van het universitaire onderzoek landelijk gekoördineerd. De vergadering van de SLOV op 2 oktober 1982 was gedeeltelijk gewijd aan het thema onderzoeksfinanciering, in het bijzonder betreffende ZWO. Meer informatie hierover staat in de map *Materiaal SLOV-bijeenkomst, 2 oktober 1982*, a.w.

33. BEO staat voor Begeleidingsgroep Emancipatie Onderzoek. Meer over de plannen van de VBEO in: J. Liebrand, 'Emancipatie-onderzoek is geen elite-probleempje', in: *Wetenschapsbeleid*, jrg. 4, nr. 6, juni 1982.

ondernemen om de ontwikkeling van vrouwenstudies daadwerkelijk te ondersteunen. Een betere landelijke structuur voor vrouwenstudies, die bijvoorbeeld zou kunnen ontstaan door uitbouw van de SLOV, zou er mijns inziens wel toe kunnen bijdragen dat zo'n structuur als een BEO haar mogelijkheden om beleidsbepalende organen te beïnvloeden beter gaat benutten. De BEO kan dan haar strategieën (beter) laten aansluiten bij strategieën die door anderen (bijvoorbeeld de SLOV) gevoerd worden om veranderingen ten behoeve van de stimulering van vrouwenstudies tot stand te brengen. Daarnaast zou de betrokkenheid van de BEO met 'het veld' (mensen die met vrouwenstudies bezig zijn) misschien meer gestalte krijgen via een landelijk netwerk voor vrouwenstudies. Nu is er nauwelijks sprake van een betrokkenheid tussen 'veld' en VBEO. Eerder is er sprake van een zeker wantrouwen tegen de VBEO. Velen is het onduidelijk wat de VBEO doet en waarom.

Institutionalisering

Het voorgaande is niets anders dan een pleidooi voor verdere institutionalisering van vrouwenstudies. Nóg meer taakgroepen, landelijke commissies en vergaderingen waar alleen maar over randvoorwaarden voor vrouwenstudies en strategieën om die te bereiken gepraat wordt? Wéér tijd en energie die verloren gaat aan zaken die inhoudelijk weinig of niets met vrouwenstudies te maken hebben? Misschien, maar ik denk wel dat het nodig is. De eerder beschreven ontwikkelingen en daarbij nog de dreigende bezuinigingen liggen op de loer. Dat wat met vele jaren strijd aan de instellingen bereikt is, staat op de tocht. Afgezien van de tijd en energie die nieuwe activiteiten zullen kosten, zal het niet gemakkelijk zijn om tot een goede landelijke organisatie voor vrouwenstudies te komen. Bij de oprichting van de SLOV hebben we vele bezwaren tegen de opzet van een landelijke structuur kunnen horen, zoals verregaande bureaucratisering en machtsvorming. Maar ik weet geen betere strategie om voor het behoud en de ontwikkeling van vrouwenstudies te vechten, tégen ontwikkelingen om onderwijs en onderzoek meer centraal (vanuit de overheid) te besturen. Nu is de enige landelijke club die aanspreekbaar is de VBEO, naast de SLOV, die qua organisatie nog in de meisjesschoenen staat, en de SISWO-werkgroep emancipatie-onderzoek, waarvan het onduidelijk is in hoeverre zij de ideeën representeert die er leven onder mensen die met vrouwenstudies bezig zijn.

Weliswaar zijn beide laatstgenoemde clubs vertegenwoordigd in de VBEO, en vormen zij daarin de vertegenwoordiging van 'de

onderzoeksters'³⁴, maar toch blijft vooralsnog onduidelijk wie en wat ze vertegenwoordigen.

Slotopmerkingen

Dit is een droevig verhaal, vooral pessimisties. Ik ben pessimisties geworden over de toekomst van vrouwenstudies. Niet naar aanleiding van de inhoudelijke resultaten die geleverd worden, maar door alle knelpunten die er bestaan aan de instellingen, de medewerksters die we net verworven hebben en die nu hier en daar al weer weg moeten omdat zij een tijdelijke aanstelling hadden. Door de huidige ontwikkelingen op het gebied van onderzoeks- en onderwijsbeleid van de overheid, en van de instellingen.

Ik heb mij tijdens mijn stage bij de VBEO bijna full-time met knelpunten en negatieve ontwikkelingen beziggehouden; daar ben ik pessimisties van geworden, en ook ontzettend kwaad. Ik ben ook erg geschrokken van het gemak waarmee je op de veertiende verdieping boven Rijswijk wel even bedenkt wat mensen die daadwerkelijk met vrouwenstudies bezig zijn, vinden, doen en vooral wat ze zouden moeten doen. Ik ben ook geschrokken van het gebrek aan betrokkenheid tussen de VBEO en de onderzoeksters, medewerksters en studenten. De leden van de VBEO moeten dan wel de belangen van bepaalde groeperingen inbrengen, maar de meesten zitten toch voornamelijk voor zichzelf te praten. Meestal is er van een 'achterban' of iets dergelijks weinig te merken.³⁵ De VBEO heeft weliswaar twee grote acties ondernomen om 'het veld' in te gaan, of althans het veld de gelegenheid te geven informatie in te brengen, namelijk bij de samenstelling van het onderzoeksprogramma³⁶ en bij de inventarisatie van knelpunten³⁷, maar van een werkelijke betrokkenheid was naar mijn mening toch te weinig sprake. De VBEO heeft regelmatig kritiek gehad op haar werkwijze, bijvoorbeeld in de reacties op het werkboek; positieve reacties zijn er nauwelijks geweest.

34. Volledigheidshalve moet ik opmerken dat zij à titre personnel zitting hebben in de VBEO.

35. Deze opmerking is niet van toepassing op de vertegenwoordiging van de SLOV.

36. Publikatie van het *Werkboek emancipatie-onderzoek* (de roze nota), VBEO, Rijswijk, voorjaar 1981.

37. Publikatie van de nota *Knelpunten rond Emancipatie-Onderzoek*, VBEO, Rijswijk, mei 1981, met bijbehorende vragenlijst.

Het kan op zich misschien leuk zijn om full-time met knelpunten en institutionalisering van vrouwenstudies bezig te zijn in zo'n ambtelijke organisatie. Een eerste vereiste daarvoor is mijns inziens dat er een betrokkenheid bestaat tussen de organisatie (in dit geval de VBEO), en 'het veld' (de onderzoeksters, studenten en medewerksters).

In het beschreven geval was van zo'n betrokkenheid nauwelijks of géén sprake. Wanneer er daarnaast ook geen duidelijke resultaten bereikt worden, ontbreekt eigenlijk elke inspiratiebron om enthousiast verder te werken. Wanneer er straks wéér zo'n klub komt, of die dan BEO heet of niet, moet dat anders. Enerzijds ligt hier een taak voor dat nieuwe orgaan, anderzijds kunnen de mensen die zelf met vrouwenstudies bezig zijn aan universiteiten, hbo-opleidingen, WUB-werkgroepen, in de SLOV enzovoort daar iets aan doen door de BEO te zien als een adviesorgaan van de overheid, dat als taak heeft hún belangen te behartigen; door te eisen dat zo'n BEO dat ook doet.

Maar allereerst zullen we af moeten wachten of de overheid de voorstellen die de VBEO in haar eindadvies doet, zal willen overr emen. Wanneer dit niet gebeurt blijft alleen het eindadvies, inklusief het onderzoeksprogramma, over en kan er weer een stuk geschiedenis geschreven worden over het gesjoemel, gepraat en geschrijf over vrouwenstudies op overheidsnivo. Die geschied-schrijving begon al in 1974 en alle ontwikkelingen met betrekking tot vrouwenstudies, alles wat tot nu toe bereikt is, heeft zich daarbuiten afgespeeld.

Christiane Kuby

Renée Vivien en haar interpretatie van Sappho

Renée Vivien (1877-1909) werd in de jaren zeventig herontdekt, haar werk werd opnieuw uitgegeven en vertaald, haar leven bestudeerd en beschreven. Die herontdekking was een gevolg van de groeiende belangstelling binnen het feminisme voor zelfstandig levende en creatieve vrouwen, voor vrouwen die, onafhankelijk van mannen, onder elkaar, door onderlinge vriendschappen en liefdesrelaties het geluk gevonden schenen te hebben. Zij was een gevolg ook van het zoeken naar nieuwe vormen van relaties überhaupt, relaties die niet onderworpen waren aan destructieve mechanismen als onderdrukking, angst, jaloezie en bezitsdrang.

Bij een eerste lektuur van het werk van Renée Vivien valt op dat er bijna geen mannen in voorkomen; om haar ideeën, haar gevoelens en haar ervaringen uit te drukken heeft zij haar gedichten bevolkt met half historische, half mythise vrouwen: priesteressen en koninginnen uit de germaanse mythologie, bijbelse vrouwen en amazones, vrouwelijke faunen en satyrs, godinnen en dichters uit de Griekse overlevering. Onder die laatsten neemt *Sappho* een belangrijke plaats in. Renée Vivien heeft gedichten en fragmenten van Sappho vertaald, zij heeft eigen gedichten naar aanleiding van Sappho-fragmenten geschreven, en zo geprobeerd om de dichteres, de priesteres, de opvoedster en de minnares met haar kring van vriendinnen op Lesbos te doen herleven. Natuurlijk heeft ze door haar keuze uit het corpus teksten van Sappho en door haar wijze van vertalen een beeld van Sappho getekend dat in menig opzicht afwijkt van het beeld dat men zich aan de hand van andere vertalingen en documenten over haar leven en tijd kan maken. Haar interpretatie is, zoals die van iedere interpreter, subjectief, dat wil zeggen afhankelijk niet alleen van haar levensideaal, maar ook van haar levensomstandigheden, haar eigen ervaringen.

Interessant is Renée Vivien mijns inziens om twee redenen: ten eerste illustreert zij een in het feminisme nog steeds heersende opvatting, die de lesbische cultuur rond Sappho gelijk stelt aan

vrouwelijke homoseksualiteit zonder meer. Ten tweede laat zij zien dat bezitsdrang, jaloezie en onderdrukking niet automaties verdwijnen, wanneer vrouwen mannen uit hun leven uitsluiten en door vrouwen vervangen. Ter illustratie volgt hier een beknopte levensloop, vooral met het oog op haar Sappho-benadering.

Renée Vivien, pseudoniem van Pauline Mary Tarn, werd op 8 juni 1877 in Londen geboren uit anglo-amerikaanse ouders. Op haar tiende ongeveer werd zij naar een meisjesinternaat in Frankrijk gestuurd: het 'Pensionnat des Ruches', dichtbij Fontainebleau. De direktrice van het internaat was de later door de sleutelroman *Olivia* bekend geworden Marie Souvestre.¹

Een eerste liefde voor een medeleerlinge – die later als 'soeur aux violettes' de onaangestaste reinheid van ziel en lichaam in het werk en het leven van Renée Vivien zou gaan symboliseren – verontrust de ouders. Op dertienjarige leeftijd wordt zij weer naar huis gehaald. Omstreeks 1897 keert zij naar Frankrijk terug en gaat in Parijs wonen. Door een erfenis wordt ze op 21-jarige leeftijd financieel onafhankelijk, zo rijk dat ze nooit zal hoeven te werken. Door haar internaatsvriendin leert zij de rijke amerikaanse Natalie Clifford Barney kennen, die net als zij van poëzie houdt en gedichten schrijft. Natalie zou later bekend worden onder de naam de 'Amazone van Parijs' en het centrum zijn van een literaire salon, vergelijkbaar met die van Gertrude Stein. Tot aan haar dood in 1972, 96 jaar oud, zou Natalie een groeiende, hoewel wisselende kring van vrouwen fascineren door haar nooit verzwakkende vitaliteit, haar rijke en vrije geest, haar heidense kunst om van het leven te genieten. 'En de grote Sappho, leefde zij niet in harmonie, niet met een enkele, maar met meerdere vriendinnen die elkaar opvolgden en met elkaar rivaliseerden – een wedstrijd die eerder een bron van inspiratie dan van twist was, als men naar de fragmenten oordeelt...' Deze uitspraak van Natalie over Sappho geeft haar eigen levensgevoel weer, maar niet dat van Renée Vivien. Natalie was *de* grote liefde van Renée; Renée was één onder velen voor Natalie. Desondanks heeft zij geprobeerd om zich dat haar vreemde levensgevoel eigen te maken, om het in gedichten om te zetten en om het gemeenschappelijk met haar te verwezenlijken. Vandaar een steeds weer opvallende diskrepantie in het beeld dat Renée Vivien van Sappho tekent: want wat voor Natalie vervulling in de kring betekende, was voor Renée eigenlijk een nooit verminderende bron van leed.

1. *Olivia* by Olivia. Londen (Hogarth Press) 1949 (Olivia is het pseudoniem van Dorothy Strachey Bussy).

Renée Vivien en Natalie Clifford Barney proberen een uitsluitend vrouwelijke wereld om zich heen te bouwen. Hun houding tegenover mannen is vijandig en minachtend. Hun materiële onafhankelijkheid veroorlooft hun te experimenteren: een eerste poging om een kring van schrijvende, elkaar inspirerende vrouwen te vormen wordt door Natalie ondernomen. De liefdesrelatie die dat inhoudt veroorzaakt tegelijkertijd de mislukking: Renée's jaloezie doet de driebond springen. Een tweede poging mislukt eveneens: na een reeks van breuken en verzoeningen vlucht Renée in de armen van een derde om zich te beschermen tegen haar eigen jaloerse hartstocht. Een ontmoeting met Natalie doet het vuur weer oplaaien, en de twee vriendinnen ontvluchten nu de derde en gaan naar Lesbos, waar ze een villa voor hun droom-kring kopen. Renée wordt echter door de achtergeblevene teruggehaald en dan is de breuk met Natalie definitief. Vier jaar daarna pleegt ze, 32 jaar oud, zelfmoord. In de vijf jaar die deze relatie duurde, heeft Renée Vivien, geïnspireerd door Natalie, niet alleen haar beste gedichten geschreven, ze heeft ook grieks geleerd, vertalingen en bewerkingen van Sapphagedichten gemaakt, in een mislukte maar originele poging om een soortgelijk leven te verwezenlijken.

Hieronder zal ik nader ingaan op de manier waarop Renée Vivien het werk en het leven van Sappho interpreteerde. Om dit te kunnen doen zal ik eerst een indruk geven van het beeld dat men zich heden ten dage van Sappho kan maken aan de hand van andere, meestal latere vertalingen en interpretaties. Daarna verplaats ik mij in het uitgangspunt van Renée Vivien rond 1900: de teksten die zij op grond van de beperkte kennis van haar tijd *kon* kiezen en hoe zij de gekozen fragmenten vertaalde. Vervolgens zal ik ingaan op het beeld van Sappho, zoals Renée Vivien dat tekent in de door haar geschreven 'variëties' op de fragmenten van Sappho en in enkele in haar werk verspreide gedichten over Sappho.

Het beeld dat wij ons heden ten dage van Sappho kunnen maken

De Zwitserse filosoof en historicus J.J. Bachofen (1815-1887) geeft in zijn *Das Mutterrecht. Eine Untersuchung über die Gynaiokratie der alten Welt nach ihre religiösen und rechtlichen Natur* (1861), ondanks de onvolledige kennis van teksten van toen, een samenhangend en overtuigend beeld van het leven en de betekenis van Sappho. Hij wijdt een heel hoofdstuk aan Lesbos. Hij ziet Sappho als priesteres van het orfisme, een religieuze beweging die in

Renée Vivien

de onsterfelijkheid van de ziel geloofde en haar aanhangers een juiste manier van leven onderwees. De basis van het orfisme vormden de mysteries rond dood en opstanding, het klagen om de onherroepelijke neergang van alles wat leeft, en het vaste geloof in een voortleven. De ingewijden konden door bepaalde regels te volgen zeker zijn van een gelukkig leven na de dood. Bij Sappho vindt Bachofen verwijzingen naar orfiese riten: met name naar de jaarlijkse rouw- en opstandingsfeesten voor Adonis, de geliefde van Aphrodite. Net zo als de mythise Orfeus die door zijn dichtkunst de dood overwon, zou Sappho de Muzen gediend hebben, en de aan haar toevertrouwde meisjes in deze muzen-kultus ingewijd hebben. Dat er meisjes waren die Sappho's roep niet volgden en de muzen hun dienst weigerden, was haar grote smart: want enkel diegenen die het voorbeeld van Orfeus volgden en zich aan de eros en aan de muzen wijdten, zouden aan de dood ontsnappen.

Liggen zult ge in den dood, stof zonder naam, zonder gedachtenis
 Voor den komenden tijd, daar gij uw aandeel aan de rozen mist
 Uit 't Pierische land; ook in de woonsteden van Hades doolt
 Gij als glanslooze schim, dwarlt in den drom eeuwig-verduisterden...²

De muzendienst en de harmonie van lichaam en geest, waarbij lichamelijke schoonheid het uitgangspunt vormt voor de schoonheid van de hele mens en het dagelijkse leven, dat ziet Bachofen als de taak van zijn pedagogiese Sappho. Uit het volbrengen van deze taak, haar door eros opgelegd, ontstaan al haar vreugden en pijnen; hij inspireert haar tot vechten, tot scheppen, tot het steeds weer opnieuw achtervolgen en vormen. Zij doet haar best om de liefde van de meisjes die haar toevertrouwd zijn te verwerven; zij die groter is dan de anderen, stelt zich in hun dienst; en haar toewijding geldt niet slechts een enkele: zij wordt door eros naar *alle* meisjes gedrongen; het is haar taak om hen allen op te voeden en te vormen.

Bachofen steunt zijn interpretatie op getuigenissen van oudgriekse auteurs zoals Maximus van Tyr, Suidas en Strabo, wanneer hij verband tussen Sappho en Sokrates legt: zij zou niet alleen degene geweest zijn die Sokrates, naast Diotima, tot zijn lof van de eros in het *Symposium* inspireerde, maar er zouden duidelijke parallellen tussen deze twee 'geïnitieerden van de liefde' aan te wijzen zijn. Sokrates beschreef de inspirerende kracht van eros in filosofiese

2. Bij gebrek aan een volledige en precieze nederlandse vertaling citeer ik die van Boutens, die slechts een kleine keuze bevat; sommige Sappho-teksten heb ik zo precies mogelijk zelf vertaald.

termen, Sappho beleefde en beschreef haar op directe en persoonlijke wijze. Zoals Sappho probeert de liefde van jonge meisjes te winnen, zo probeert Sokrates dat met die van jongens en beiden geven toe meerderen lief te hebben en aangetrokken te worden door alles wat schoon is. Wat voor Sokrates Alkibiades, Charmides, Phaidros waren, dat waren voor Sappho Atthis, Anaktoria; wat voor Sokrates de konkurrenten Prodikos, Gorgias, Trasymachos waren, dat waren voor Sappho Gorgo en Andromeda.

In het centrum van Sappho's poëzie staat Aphrodite, bij haar nog niet de latere godin van de liefde, maar de Moeder van alles wat leeft: haar poëzie is dan ook volmaakte uitdrukking van de goddelijkheid van de natuur; nooit ligt het aksent op scheiden, tegenstrijd, contrast, maar altijd op het aanvaarden van het geheel, op de samenhang tussen de meest uiteenlopende krachten. In het wereldbeeld van Sappho zijn konflikten en vijandschappen altijd ondergeschikt aan liefde en evenwicht, aan een harmonie die de contrasten bevat, omgezet in poëzie.

Aldus de theorie van Bachofen. Onze werkelijke kennis van het lever van Sappho berust op minimale gegevens.³ Haar geboortestad was Mytilene of Eresos op Lesbos; haar authentieke naam was Psapphô naar haar eigen getuigenis en volgens de mytileense munten waarop zij staat afgebeeld. De naam van haar vader was waarschijnlijk Skamandronymos, die van haar moeder Kléis. Zij had drie broers; de familie behoorde tot de lesbische adel. Of zij ooit getrouwd is geweest wordt vaak betwijfeld en een huwelijk is misschien pas door de attiese komedie bedacht. Het is waarschijnlijk dat zij een dochter met de naam Kléis had, hoewel het niet helemaal zeker is dat zij het over haar dochter heeft, wanneer zij Kléis in een gedicht noemt. Sappho moet op zijn laatst rond 640 v.Chr. geboren zijn. Zij leefde rond 590 een tijd als balling op Sicilië, waarschijnlijk om politieke redenen. Op Lesbos onderwees Sappho jonge meisjes van de adel van Lesbos zelf maar ook uit Milet, Phoceas, en Colofoon, in de muziek en de dichtkunst. Dit deden ook andere vrouwen, zoals Gorgo en Andromeda, die zij dan ook als haar rivalen beschouwde. Van haar dood is niets bekend. Haar onbeantwoorde liefde voor Phaon, een schone jongeling, en haar zelfmoord van de leukadiëse rots zijn pure legende.⁴

3. Uit: *Alcé, Sappho*. Texte établi et traduit par Théodore Reinach (1937), avec une introduction et quelques corrections d'Aimé Puech. Parijs 1966.

4. Waarschijnlijk was Phaon helemaal geen mens, maar een van de mythise geliefden van Aphrodite, zoals Adonis. Het feit dat deze legende over Sappho en Phaon zo'n grote rol in de literaire traditie is gaan spelen, kan alleen verklaard

In de oudheid bestond er waarschijnlijk vanaf de attiese tijd een verzameling van gedichten van Sappho. De klassifikatie van de teksten in de oorspronkelijke uitgave gebeurde niet naar onderwerp, maar naar het metrum. Er waren negen boeken, waarvan het eerste alle in sapphiese strofen gekomponeerde gedichten omvatte; in totaal waren er misschien elf à twaalfduizend versregels, waarvan 1320 in het Eerste Boek. Behalve persoonlijk getinte gedichten, moet er ook een boek geweest zijn dat alleen maar huwelijksgedichten bevatte: koorgedichten bestemd om tijdens het huwelijksfeest door meisjes- en jongenskoren voorgedragen te worden. Van dit oeuvre zijn er na de uiteindelijke vernietiging door de christelijke eeuwen ongeveer 200 fragmenten overgebleven. Vanaf de eerste eeuw na Chr. berust onze kennis van Sappho op indirecte overlevering.⁵

De moderne edities onderscheiden twee categorieën teksten:

1. De van oudsher bekende fragmenten, overgeleverd door citaten in grammatika's en handboeken voor metriek en geschiedenis.
2. De vanaf het eind van de negentiende eeuw in Egypte ontdekte teksten op papyrus en op perkament, uit de tweede, derde, soms zesde en zevende eeuw na Chr., gepubliceerd vanaf 1914.

Het zal duidelijk zijn dat het gebrek aan materiaal van en over Sappho niet alleen Bachofen, maar ook de latere interpreten en vertalers tot vaak tegenstrijdige theorieën heeft geïnspireerd. *Denys Page*, de uitgever van de nieuw ontdekte fragmenten, bestrijdt elke theorie die niet strikt uit de teksten zelf afgelezen kan worden. Hij wijst de hypothese van een religieuze kontekst af; niets in de teksten van Sappho zou erop wijzen dat zij priesteres of pedagoge was. Behalve in de huwelijksgedichten, waarvan hij het ceremoniële karakter toegeeft, aanvaardt Page niets dan de individuele hartstocht van een dichteres die dank zij de maatschappij van haar eiland zich openlijk kon uiten: 'Verschillende omstandigheden droegen bij tot de ontwikkeling van de lyrische poëzie in Lesbos. De Aeoliese zeden en gewoonten stonden een ruimere mate van sociale en huiselijke vrijheid toe dan in Griekenland gebruikelijk was. Aeoliese vrouwen werden niet als de Ioniese vrouwen opgesloten in een harem, noch onderworpen aan de rigoureuze discipline van de Spartanen. Zij konden vrijelijk verkeren in de mannengemeenschap. Zij waren hoog ontwikkeld en gewoon hun gevoelens in een voordien ongekennde mate tot uitdrukking te

worden door de behoefte om het voor mannen provocerende idee af te zwakken, dat een vrouw haar affektief leven slechts op vrouwen gekoncentreerd zou kunnen hebben.

5. Zie Marion Giebel, *Sappho*. Reinbeck (Rowohlt) 1980, p. 130.

brengen.⁶ Wanneer men Sappho zonder vooroordeel leest, aldus Page, zal men merken dat zij diep onder de indruk is van de lichamelijke schoonheid van de meisjes, dat haar hartstochtelijke gevoelens niets gemeen hebben met die van een moeder of zuster. Nooit een woord over geestelijke kwaliteiten van haar vriendinnen. Tegelijk geeft Page toe, dat het komen en gaan van de jonge meisjes in de fragmenten het karakter van een 'common event' heeft, dus niet alleen te begrijpen is uit het opklaaien en weer uitdoven van een individuele hartstocht. Een verklaring heeft hij er niet voor.

Reinhold Merkelbach gaat van een religieuze gemeenschap uit. Gezien de schaarse gegevens over het onderwerp baseert hij zijn theorie op het feit dat ook andere streken van het oude Griekenland vrouwelijke gemeenschappen kenden die hun oorsprong hadden in initiatie- en vruchtbaarheidsrituelen. Het feit dat Sappho altijd door meerdere meisjes tegelijk omgeven schijnt geweest te zijn, het feit dat deze meisjes kwamen en weer gingen en dat hun weggaan blijkbaar samenviel met hun huwelijk, en het feit dat er op Lesbos andere gemeenschappen waren die door Sappho als concurrentie ervaren werden, steunen Merkelbach in zijn hypothese van een religieuze bond.⁷ Hij herinnert aan fragmenten over schoonheidswedstrijden op Lesbos en hij wijst erop dat de erotiek deel uitmaakte van de levenskunst die een meisje in de vrouwenbond moest leren, voordat zij in de wereld der volwassenen opgenomen kon worden (zoals dit ook bij de opvoeding van jongens hoorde).⁸

Merkelbach rangschikt drie categorieën van gedichten onder de 'officiële', de niet-persoonlijke: de gedichten die voor Aphroditefeesten geschreven werden, de huwelijksgedichten, en de 'troost'-gedichten, geschreven ter gelegenheid van het noodzakelijke afscheid van één van de meisjes. Volgens Merkelbach schreef geen enkele dichter in de tijd van Sappho alleen maar voor zichzelf: alle gedichten waren bestemd om voor een concreet publiek voorgedragen te worden, en altijd zijn beide elementen, het individuele gevoel en de konventie, evenzeer aanwezig.

Evenals Merkelbach onderstreept ook *Max Treu* het sociale karakter van de griekse lyriek. Hoewel hij de bond rond Sappho beperkt tot een soort meisjespensionaat en huishoudschool, waar de meisjes 'als voorbereiding voor haar toekomstig, zo heel anders

6. Denys Page, *Sappho and Alcaeus*, Oxford 1955.

7. Reinhold Merkelbach, *Sappho und ihr Kreis*. (Philologus) 1955.

8. Een uitgebreide en overtuigende beschrijving van de rol die vriendschap van ouderen bij de opvoeding van de jeugd (jongens en meisjes) in de griekse beschaving speelde, bevat de al genoemde Sappho-monografie van Marion Giebel.

geaard vrouwenleven (...) al het mooie en verfijnde (...) zowel in het dagelijkse samenzijn als in de eredienst voor de Godin⁹ meekrijgen, veronderstelt hij toch dat Sappho bezielde was door meer dan alleen maar lesgeven: 'onverwoestbare vriendschap tot de laatste ademtocht, die de ander niet opgeeft, ook waar zij trouweloos vergeet, ja, liefde met alle gloed waar een hart toe in staat is, vonden de meisjes bij haar; maar een liefde die niet blind is, en in plaats daarvan op de proef stelt, zo nodig ook berispt en onverdraagzaamheid of hovaardij afwijst en zelfbeheersing eist.'¹⁰ Hij stelt zich zelfs voor, hoe pijnlijk voor Sappho het afscheid geweest moet zijn, telkens wanneer een vriendin de bond verliet om te gaan trouwen; een stap weliswaar die Sappho als vanzelfsprekend aanvaard zou hebben omdat die bij het leven hoorde. Volgens Treu hadden de meisjes geen keuze: 'het was toch niet de bedoeling dat al deze jonge meisjes in het huis van een dienaar van de muze opgevoed werden tot zangeressen, danseressen of priesteressen'.¹¹ Wie weet of Sappho dit niet hoopte bij sommigen?

Edith Mora stelt de vraag naar de relatie tussen liefde en poëzie; zij vraagt zich af waarom Sappho zonder uitzondering de liefde voor jonge meisjes bezingt en of haar poëzie gebonden is aan het karakter van haar liefde. In tegenstelling tot Page ontkent Mora dat de vrouwen van Lesbos in de tijd van Sappho vrijer zouden zijn geweest dan andere griekse vrouwen in andere tijden. Volgens haar zou Sappho nooit dichteres zijn geworden 'si ses amours avaient été normales'.¹² De Grieken, aldus Mora, minachtten, op enkele uitzonderingen na, de vrouwen: de relatie met hen werd aangegaan ter wille van voortplanting of seksualiteit; echte vriendschap was tot het eigen geslacht beperkt. Een vrouw mocht haar gevoelens voor een man niet tot uitdrukking brengen; geliefde of getrouwde vrouw, zij bleef voorwerp van zijn liefde, en zoals Plutarchus opmerkt: 'Een vrouw die zich voor verliefd verklaart, moet men ontvluchten en verachten...' Maar zelfs als dit mogelijk zou zijn geweest, als Sappho getrouwd was en hartstochtelijk van haar man had gehouden, dan nog zou zij zich nooit, in de maatschappij van haar eiland, zo als zij het deed, aan de poëzie, de dans en de muziek gewijd hebben. Gelukkig dus maar dat Sappho niet getrouwd was en dat zij van jonge meisjes hield: 'Alleen met vrouwen kon zij zich ontplooien, zelfs als zij door hen leed: zij was "en musique" met degenen die zij lief had.

9. Max Treu, *Sappho-Lieder*, München 1954, 1968⁴.

10. Ibidem.

11. Ibidem.

12. Edith Mora, *Sappho. Histoire d'un Poète*. Parijs 1966.

Haar vriendinnen ondervonden op dezelfde manier als zij dezelfde magie van dezelfde woorden, van de visioenen en herinneringen... het “sapphisme” was haar oplossing van het bijtende probleem van de harmonie – toen aan de vrouw geweigerd door de man – tussen haar hart, haar zintuigen en haar geest.¹³ Dat men haar niet tegenhield, verklaart Edith Mora uit het feit dat men slechts het verlangen van een vrouw naar een man onkuis vond, terwijl het verlangen van een vrouw naar een vrouw geen betekenis toegeschreven werd...

Ook hier blijft dus de religieuze kontekst tamelijk op de achtergrond. De relatie tot de goden, vooral Eros en Aphrodite, probeert Mora uit het individuele karakter van Sappho te verklaren. Terwijl bij de Grieken Eros de hartstocht vertegenwoordigt en Aphrodite de seksualiteit, meent zij bij Sappho een andere verdeling te ontdekken. Bij Sappho is Aphrodite de godin van de liefde die als een ondeelbaar geheel beschouwd wordt. Volgens Mora maakt Sappho geen verschil tussen gevoelens en lichamelijke uiting van gevoelens, maar zij onderscheidt twee soorten liefde, namelijk de gelukkige en de ongelukkige. Eros, het mannelijke principe, vertegenwoordigt alles wat dwingt, verscheurt, verplettert, wat alle middelen inzet om te overwinnen, terwijl Aphrodite, het vrouwelijke principe, vervulling en genot vertegenwoordigt.

Zoals deze theorieën laten zien, is het heel moeilijk een objectief beeld van Sappho te krijgen. De hoeveelheid vertalingen en interpretaties van teksten die op vaak tegenstrijdige en altijd min of meer subjektief getinte theorieën gebaseerd zijn – hoewel zij ‘wetenschappelijk’ genoemd worden –, laten ons de keuze tussen het beeld van een door pedagogiese liefde aangespoorde Aphrodite-priesteres, een vrouw uit de lesbische aristocratie die haar lesbische liefde bekent, een direktrice van een kostschool die haar leerlingen op het huwelijk voorbereidt en van een dichteres voor wie de homoseksualiteit de enige mogelijkheid was om zichzelf als vrouw in een misogyne maatschappij te ontplooien. Dat bij het vertalen van de fragmentarische teksten – vaak ontbreken woorden of hele regels, vaak zijn woorden niet ondubbelzinnig te ontcijferen enz. – de theorie van de vertaler over de kontekst een belangrijke rol speelt, is vanzelfsprekend.

Bij gebrek aan ruimte kan ik dit laatste helaas niet uitvoerig demonstreren. Ik wil alleen het meest beroemde voorbeeld noemen.

13. Ibidem.

Die man lijkt mij godegelijk te wezen
 Die van tegenover gezeten toehoort
 Hoe gij vlak nabij in uw zoeten stemval
 Over en weer praat... (vert. Boutens)

In dit gedicht beschrijft Sappho de lichamelijke verschijnselen van haar hartstocht voor een meisje dat met een man praat en lacht. Bij het vertalen werd door de eeuwen heen of het gedeelte weggelaten dat de hartstocht beschrijft of het vrouwelijke Ik in een mannelijk Ik veranderd, of de rollen werden zo veranderd dat Sappho niet meer van het meisje, maar van de jonge man houdt...

Van Renée Vivien is geen theorie over Sappho bekend, maar haar visie is op ondubbelzinnige wijze in haar vertalingen en andere gedichten herkenbaar.

Het uitgangspunt van Renée Vivien, haar keuze en haar vertaling

Viviens bundel *Sappho* verschijnt in 1903, vóór de publikatie van de belangrijkste papyrusvondsten in Egypte. Zij heeft dus een groot deel van de fragmenten die ons beeld van Sappho sindsdien aanvullen niet gekend.¹⁴ De uitgave van Bergk die zij voor haar vertalingen gebruikt moet hebben, bevat in totaal 170 fragmenten, waaronder 'epithalami' (huwelijksgedichten) en ongeveer 50 citaten van of over Sappho in de oorspronkelijke kontekst.¹⁵ Van die 170 fragmenten heeft Renée Vivien er 52 uitgekozen. Haar keuze is niet systematies, maar wel exemplarisch. Zo laat zij alle fragmenten weg die op het huwelijk of op de relatie tussen man en vrouw betrekking hebben: de gedichten dus waarin onder andere de schoonheid van de bruid of de kracht van de bruidegom, of plagerijen tijdens de huwelijksceremonie beschreven worden. Ook laat zij het fragment weg, waarin Sappho Kléis, waarschijnlijk haar dochter, aanspreekt: een Sappho met kind is voor Renée Vivien ondenkbaar. Zij schrijft over dit fragment: 'De platte burgerlijke moraal heeft zich ook meester gemaakt van een fragment van Psappha (...) om van haar verliefde slavin Kléis een dochter te maken! (...) Dit beeld van een bestiaal moederschap na de "Ode aan Aphrodite" en na de "Ode aan een Geliefde vrouw"!' ¹⁶

14. Waaronder het beroemde gedicht aan Anaktoria, een gebed aan Hera, een afscheidsgedicht en een gebed aan Aphrodite, waarin Sappho om goede thuiskomst van haar broer vraagt.

15. Theodorus Bergk, *Poetae Lyrici Graeci*. Deel III, Leipzig 1882⁴; oftewel Bergk, *Anthologia Lyrica*. Leipzig 1896⁴.

16. Renée Vivien, *Une Femme m'apparut*. Parijs (Régine Déforges) 1977, pp. 38-39.

In alle gedichten van de bundel *Sappho*, maar ook daarbuiten, vervangt Vivien de gebruikelijke naam Sappho of Sappho door *Psappha*. Uitgaande van het griekse *Psapphō* verandert zij de in haar ogen te mannelijke uitgang in de vrouwelijke 'a'.¹⁷ Zij opent haar bundel met de 'Ode aan Aphrodite', het enige gedicht dat in zijn geheel in het grieks bewaard is gebleven. Zij presenteert het als een vertaling, in feite is het een herschrijving met kommentaar. Het griekse gedicht bestaat uit zeven sapphiese strofen. Vivien, die dit metrum makkelijk hanteert (ook voor haar eigen gedichten gebruikt zij het vaak), voegt er in totaal vier strofen bij, door hier en daar een halve regel, een regel, soms twee of drie regels aan te vullen. Het griekse gedicht is een gebed aan Aphrodite, een roepen om bijstand. Sappho is verliefd op een meisje dat haar liefde niet beantwoordt, haar ontvlucht. Aphrodite, die al vaker bewezen heeft dat zij het verlangen en de liefdespijn van Sappho begrijpt en dat zij met hulp van *Peitho*, de Overreding, de gevoelens van de jonge meisjes kan doen veranderen, wordt ook nu weer om hulp gevraagd:

Kom ook nu ter hulpe, en uit zware zorgen
Maak mij los: volvoer wat mijn harte hunkert
Dat gij zult volvoeren, en wees nog eens mijn
Strijdbare helpster! (Boutens)

Belangrijke elementen van het gedicht zijn het bondgenootschap met Aphrodite, het vertrouwen van Sappho in het slagen van haar poging en de overtuiging dat iemand die niet lief heeft, tot liefhebben kan worden overgehaald: deze overtuiging schuilt achter het inschakelen van *Peitho* als helpster. De opvatting van de liefde die hier tot uitdrukking komt en die wij later in filosofiese termen bij Plato terugvinden, berust op het verschil tussen minnaar en beminde; omdat de beminde jonger is dan de minnaar, wordt het als natuurlijk ervaren dat hij in het begin niet liefheeft, veeleer de liefde afwijst en ontvlucht. Pas door hem te overtuigen van het voorbeeldige karakter van de minnaar, kan hij langzamerhand tot liefhebben overgehaald worden, of tenminste tot het aanvaarden van het bemind worden.

De functie van *Peitho* in het gedicht is precies dit overhalen van een meisje dat op Sappho's werven nog afwijzend reageert, wier liefdeskracht nog niet opgewekt is. Vivien verandert de grondsituatie van het gedicht in haar vertaling: hoewel zij de betekenis van *Peitho* kende (één van haar gedichten begint met: 'Overreding, *Peitho*,

17. Voortaan zal ik de naam *Psappha* gebruiken als het over de Sappho van Renée Vivien gaat.

blonde volgelings/Van Aphrodite...'), maakt zij Peitho hier tot de naam van het door Psappha beminde meisje en laat haar dus als Godin helemaal verdwijnen. Wat bij Sappho door overreding tot stand moet komen, het verwekken van liefdegevoelens in het hart van het meisje, gebeurt bij Vivien niet door overreding maar door overweldiging. Ook wordt het verlangen 'gepreciseerd' tot een begeerte die haar 'gekwelde lichaam verwoest', tot een 'bittere begerigheid', met een seksuele komponent die bij Sappho niet uitgesloten, maar ook niet uitgesproken wordt en waardoor het gedicht in ieder geval niet uitsluitend wordt bepaald. Bij Vivien stelt Aphrodite Psappha gerust door haar te zeggen dat de beminde binnenkort 'de schaduw van haar armen' zal openen 'zoals de gloeiende Nacht'. Door deze beelden beperkt zij nog eens het doel. In plaats van de herhaalde wens naar bondgenootschap en hulp bij haar strijd, waarmee het gedicht van Sappho eindigt, plaatst Renée Vivien twee strofen waarin de nederlaag van de achtervolgde beschreven wordt. Het meisje zal 'trillen' van angst zoals een 'beschaamde slavin' die nu op haar beurt geschenken en tranen komt brengen; zij, de 'maagd', zal 'matte en gebroken woorden' uitspreken, terwijl zij in de beginnende liefdesnacht haar 'bruidslippen' 'aanbiedt': tot in de woordkeuze blijft Vivien getrouw aan het traditionele beeld van een seksuele relatie, gezien als gevecht tussen overwinnaar en overwonnenen. Het beeld dat opgeroepen wordt is dat van een verkrachting.

Dit voorbeeld van een vertaling toont al duidelijk hoe groot de afstand tussen Renée Vivien en Sappho is, ondanks of misschien juist door haar poging om de inhoud te verduidelijken. Wat vreemd voor haar was kon zij niet zien. Het misverstand waar deze interpretatie uit voortkomt, berust op het feit dat Vivien een zeer eng begrip van liefde heeft en het cliché van het gevecht tussen de seksen overdraagt op een relatie tussen twee vrouwen, misschien vanuit haar persoonlijke ervaring.

Van de Sappho-fragmenten die Vivien als motto boven haar eigen bewerkingen plaatste, zal ik er hier enkele bespreken die een idee geven van haar afwijkende interpretatie.

Men heeft altijd gedacht – zonder het te kunnen bewijzen – dat Sappho onder haar leerlingen een lieveling had, Atthis, die haar verliet voor Andromeda, een rivale in die zin dat zij net zoals Sappho waarschijnlijk meisjes om zich heen verzamelde en opvoedde. Atthis, deze naam van de lievelinge, van de geliefde, is een naam die ook Viviens voorkeur heeft: zij gebruikt hem vaak, met of zonder toespeling op Sappho, en wel om naar haar eigen lieveling te

verwijzen, Natalie Clifford Barney. Aan het begin van de bundel *Sappho* zijn vier fragmenten over Atthis zo gerangschikt dat zij een geheel suggereren. Het eerste fragment 'Atthis, tijden geleden was ik verliefd op u' (Boutens) wordt door Vivien vertaald met 'Vroeger had ik je lief, Atthis'. Waar in het grieks een toekomstig geluk of de vervulling van een lang gekoesterde liefde aangekondigd wordt, benadrukt Vivien de voorbijgane liefde van Psappha voor Atthis.

De relatie tussen Psappha en haar vriendinnen zou men het hoofdthema van de bundel kunnen noemen: als wij de fragmenten bekijken die Psappha in het midden van haar kring tonen, zien we dat Vivien moeite heeft om zich een harmonie voor te stellen, zoals die in het citaat van Natalie werd aangekondigd. In het fragment 'Zal ik mijn vriendinnen blij maken door dit schone lied dat ik zing', stellen wij ons voor, hoe Sappho door het zingen of voordragen van een lied of gedicht de aan haar toevertrouwde meisjes opvrolijkt. Vivien vertaalt dit anders: 'Dit zal ik mooi zingen om mijn geliefden te behagen' – 'Afin de plaire à mes maîtresses'. Het griekse woord 'hetaira', meestal vertaald door 'gezellin', 'vriendin' of 'meisje', heeft bij Sappho nog niet de latere betekenis van 'courtisane'. Hetaira betekent 'intieme vriendin' of 'geliefde', en men zou kunnen zeggen dat 'gezellin' of 'meisje' een te zwakke vertaling is. De vertaling 'maîtresses' berust echter op een groter misverstand: het franse woord 'maîtresse' verwijst naar een min of meer geheime, buitenechtelijke liefdesrelatie tussen een man en een vrouw. Een kring van meerdere 'maîtresses' is moeilijk voor te stellen, of suggereert het idee van een harem (?). Ook wordt met de vertaling 'afin de plaire à', 'om te behagen' een Sappho opgeroepen die niet zingt om geluk te *geven*, maar om liefde op te wekken, te *krijgen*.

Karakteristiek is ook de manier waarop Renée Vivien een Sappho-fragment over Eros vertaalt: alsof de ervaring van Sappho haar te zwak leek, zoekt zij naar sterkere psychiese schokken: 'Eros heeft vandaag *mijn ziel verscheurd*, wind die in de bergen op de eiken neerstort'. In het grieks staat: '*Geschud* heeft Eros mijn *zintuigen* zoals een storm op de eiken van het bergwoud neervalt.' Behalve dat Vivien het beeld niet handhaaft – zoals de eiken door een storm wordt het hart door liefde aan het wankelen gebracht –, verandert zij ook de inhoud van het door Sappho uitgedrukte. Het griekse woord 'phrēnas' heeft vele betekenissen zoals 'diafragma', 'buik', 'borst', 'hart', 'gevoel', 'verstand', 'geest' en 'zintuigen'. De vertalers van dit fragment geven dan ook 'zintuigen', 'hart', 'geest' en 'ziel' (zoals Vivien). Wat deze laatste vertaling betreft, moet men zich realiseren dat het woord *ziel* naar een opvatting van de mens verwijst die op

Plato, en niet op Sappho teruggaat. Sappho maakt het – ons door het christendom vertrouwd – onderscheid tussen ziel en lichaam / zintuigen, tussen ‘binnen’ en ‘buiten’ *niet*; het woord *phrènas* verenigt wat pas later gescheiden werd, en betekent *de kern*, het hart dat zich juist door de zintuigen manifesteert: hart en zintuigen zijn een geheel zonder hiërarchie van waarde en zonder wantrouwen tegenover alles wat bij zintuigen hoort. Interessant is nu te zien dat Vivien die, wanneer zij kan kiezen tussen een neutraal en een eroties getint begrip (zoals bij de vertaling van ‘hetaira’), meestal het laatste kiest, hier de vertaling ‘ziel’ de voorkeur geeft boven de meer konkrete (en korrekte) van ‘zintuigen’. Voor haar bestaat er namelijk wel een contrast tussen lichaam en ziel, om niet te zeggen een afgrond. Eros die haar zintuigen raakt, moet noodgedwongen haar ziel verscheuren die nooit een eenheid met het lichaam vormt. De vertaling is dus konsekwent door een dubbel misverstand (bewust of onbewust) ten opzichte van de bedoeling van Sappho.

Als men het geheel van de door Renée Vivien vertaalde Sappho-fragmenten bekijkt – ook die welke zij zonder bewerking heeft vertaald en hier dus niet genoemd werden – kan men een eerste schets maken van hoe Sappho er onder de pen van Renée uit ziet: – zij is een vrouw die hartstochtelijk van meisjes houdt; het seksuele karakter van haar liefde wordt benadrukt; wanhoop en jaloezie spelen een grote rol; zij heeft een lieveling die haar verlaat voor een andere vrouw – naast de liefde staat de poëzie in het centrum: zij beschermt tegen dood en vergetelheid bij het nageslacht; zij wordt door Sappho onderwezen en maakt deel uit van het gemeenschappelijke leven; zij is het middel waardoor Sappho de meisjes aan zich bindt – de meisjes die de kring uitmaken, hebben geen relatie met een man; Sappho noemt hen ‘maîtresses’, hun schoonheid, fijnheid, tederheid wordt vermeld – het leven speelt zich in bloeiende tuinen af, vooral ’s nachts: buiten wordt er gedanst, feest gevierd en geslapen – elke zinspeling op de Adonis-kultus of een andere religieuze kultus ontbreekt.

Renée Vивиens variaties op de fragmenten van Sappho

Elk van de hierboven besproken Sappho-fragmenten gebruikt Vivien als motto voor een eigen gedicht. De door haar vertaalde fragmenten en de ongeveer vijftig op deze fragmenten geïnspireerde gedichten in

sapphiese strofen van haarzelf vormen de bundel *Sappho*. Deze gedichten bevatten haar eigen interpretatie van Sappho.

De relatie tussen Sappho en Atthis; de rivale

Atthis komt regelmatig in de gedichten van de bundel *Sappho* terug en haar rol verschilt duidelijk van die van alle andere vriendinnen van Psappha. De vier eerste gedichten aan Atthis zijn vervuld van heimwee en melancholie; zij vertellen de geschiedenis en de teleurstelling van een liefde. De herinnering aan deze meerdere jaren durende, kwellende relatie stijgt in Psappha op, op een avond die 'de verwelkte wellusten' weer doet opbloeien. Haar ogen zijn zonder glans, haar wimpers bleek geworden: Atthis heeft haar vergeten, maar blijft in haar directe omgeving en Psappha kan het niet laten naar haar stem en haar lachen te luisteren. Atthis, die een 'onbetrouwbare minnares' bleek te zijn, die slechts 'de rozen van één dag' wilde, is een te oppervlakkig meisje; zij heeft slechts het plezier van de liefde ervaren, niet de angst, niet de haat en ook niet de afhankelijkheid. Deze Atthis met haar 'haar als schemering, blond/En moe' en met weinig diepgang ontvlucht de liefde van Psappha, die te hartstochtelijk en te veeleisend was. De 'andere kus' 'verbrandt' haar nu: zij is verliefd op Andromeda, aan wie ze haar 'maagdelijke sluiers' geeft, de 'langzame zucht' van haar 'tot rust gebrachte borsten', terwijl zij voor Psappha slechts nog een 'winter-stem' overheeft, en ogen zonder blik. Zelfs de 'gezangen' geeft ze aan Andromeda, terwijl ze voor Psappha 'bleek zwijgen' bewaart. Atthis blijft de 'Maîtresse' met een hoofdletter, de Meesteres; de ontmoeting met haar was beslissend voor Psappha. Atthis is degene door wie zij de liefde heeft leren kennen; de herinnering aan haar zal zich in alle latere ontmoetingen spiegelen. Soms zegt Psappha moe te zijn 'van de tuin waar ik me aan Haar herinner'; tegelijkertijd klaagt zij over haar onverschilligheid, die ze liever zou ruilen voor de voorbijgane pijn, 'de gloeiende smart bij het ervaren van het verraad', 'het wachten en de hoop op de beloofde liefkozingen'. In de toekomst zal men haar en haar vriendinnen herinneren, omdat Psappha Atthis 'met een diepe angst' bemindde, omdat het lijden in de hartstocht van de twee vrouwen buitengewoon groot was.

De andere vriendinnen: de kring

In het gedicht onder het motto 'Dit zal ik nu mooi zingen om mijn geliefden te behagen' noemt Vivien na Atthis vijf andere 'maîtresses' van Psappha: Eranna die de dichtkunst en de muziek beheerst; Anaktorion wier uiterlijk en stem Psappha deed 'sterven' toen ze er

nog was; Dika die kransen van rozen maakt en appelbloesem aan de godinnen offert; Euneika die 'te mooi' en Gurinno die 'te teder' is. Behalve Anaktoria blijken alle meisjes nog bij Psappha te zijn. Over Eranna en Euneika horen we verder niet. Een wat problematische verhouding verbindt haar met Gurinno, zoals blijkt uit een ander gedicht: Gurinno heeft alles wat Atthis niet heeft, namelijk een diepe liefde voor Psappha. Psappha op haar beurt wordt door Dika aangetrokken: de te tedere Gurinno irriteert haar, Dika heeft de blik van gesmolten goud, een lichaam dat geurt naar myrrhe en nardus. Dit alles ontbreekt Gurinno, met wie Psappha desondanks een nacht slaapt. Reproduceert zij het gedrag van Atthis tegenover haarzelf?

Het is moeilijk zich deze kring van meisjes voor te stellen: allemaal ooit geliefden van Psappha, misschien elkaar opvolgend, soms ook met elkaar concurrerend. Je weet niet wat er gebeurt met een meisje na het einde van de liefdesrelatie met Psappha: wat bindt haar dan nog aan de kring?

In een ander gedicht geeft Vivien een uitleg van de elkaar opvolgende liefdesrelaties van Psappha. Onder het motto 'Tegenover U, schonen, is mijn gedachte nooit wisselend' (Sappho-fragment) verdedigt Psappha zich tegen het onuitgesproken verwijt dat zij ontrouw is en een wispelturig hart heeft. Het feit dat zij *elke* 'voorbijvluchtende Schoonheid', elk mooi meisje 'achtertvolgt', betekent in haar ogen geen verraad aan 'de onveranderlijke liefde'. Zij blijft zichzelf trouw: met een steeds gelijk hart vindt zij 'in de kus van de ene dag' die van de dag daarvoor terug, en omhelst zij 'Atthis op de borsten van Dika'. Je zou kunnen zeggen, het is altijd Atthis die zij omhelst in al haar latere geliefden; je zou ook kunnen zeggen dat zij trouw blijft aan de liefde voor *de Schoonheid*, vertegenwoordigd door individuele meisjes die uitwisselbaar zijn. De vraag hoe op deze manier een kring duurzaam kan zijn, houdt Vivien niet bezig; zij schildert hartstocht, afkoeling, teleurstelling, jaloezie en afhankelijkheid en weer hartstocht van een vrouw die op zoek is naar een ideaal van de liefde.

Heimwee naar het verleden

Het werk van Sappho viert de schoonheid, de vreugde, het geluk van steeds opnieuw ondervonden liefde; het roept het gemeenschappelijke leven op, de verrukking van een gezicht, een lichaam, een beweging, een stem; zelfs de gedichten die verlangen uitdrukken zijn vervuld van hoop en de afscheidsgedichten geven troost door het ervaren geluk in herinnering te roepen.

Bij Renée Vivien zijn al deze elementen die zij uit het werk van

Sappho overneemt, getint met een sombere kleur. De meeste van haar gedichten zijn smachtend en vervuld van heimwee naar een voor altijd verloren geluk. De smartelijke herinnering aan het verleden is zo sterk dat alle situaties, alle liefdesrelaties in het heden er slechts een zwakke afdruk van lijken, en het heimwee slechts versterken. 'En ik omhels Atthis op de borsten van Dika': deze zin is karakteristiek voor de manier waarop Psappha de relaties na die met Atthis ervaart. Haar lievelingsuur van de dag is dan ook de avond, geschikt om herinneringen te doen herleven:

Ach! Waarom kan hij niet, aan gene zijde van het verleden,
De zielen verzoenen
(...) O waakzame avond! (...) zul jij me ooit
Terugbrengen naar de vrouw die ik lief had,
Naar haar zoete lippen?

In de zwaluw ziet zij het symbool van haar eigen lot: *Proknè* die haar man vermoordde omdat hij overspel pleegde met haar zuster, en die, veranderd in een zwaluw, nu rondvliegt op zoek naar hem, teleurgesteld, eeuwig onbevredigd. Aan deze liefde die haar intensiteit juist te danken had aan de smart, de teleurstelling over de onverschilligheid van de ander, blijft Psappha met een soort smartelijk genot denken:

Ik roep de plooi van haar gesloten oogleden op,
De bloem van haar ogen, het snikken van haar stem,
En ik ween om Atthis die ik liefhad, vroeger,
Onder de schaduw van de rozen.

Het heden wordt gekenmerkt door een gebrek aan intensiteit. Zelfs Peitho, de Overreding, wordt niet geroepen om te helpen bij het realiseren van een nieuw geluk, maar om zich op haar beurt naar het onwederbrengbare verleden om te keren. De Charites¹⁸ met hun 'rozenarmen' komen het leven verfraaien door de 'geuren van het verleden' te brengen. Naar de zoete stem van een meisje luistert Psappha alleen maar, omdat haar 'frisheid' de 'smart van vroeger' verzacht.

De geluksmomenten zijn beperkt tot en nauw gebonden aan situaties die een vrije ontwikkeling van herinneringen en van dromen veroorloven. Dat zijn natuurlijk de avonden, de zonsondergangen, de schemeruren, de nachten, de avondster die naar een 'gelukkige droom'

18. *Charites*, drie griekse godinnen: *Aglaia* (glans), *Euphrosyne* (vrolijkheid), en *Thalia* (bloeiend geluk); ook *Gratiën* genoemd (naar het latijn).

leidt: de enige manier om aan het verleden geluk te knopen is door het te doen herleven.

De voorkeur voor avond en nacht gaat samen met de angst en de haat van alles wat ochtend en dag is. Psappha smeekt Aphrodite om verlenging van de nacht en om de ochtend te besparen aan degenen die 'slapend onder jouw sluiers' 'de gruwelijkheid van de dag' vergeten zijn. De dag, dat is de realiteit, het einde van de droom, aangekondigd door 'de vervloekte stralen van een rampzalige ochtend'. De dag is identiek met bewustzijn, angst en verlies van droom:

Omdat er niemand weet welk een ochtend begint
De grijze toekomst in haar handen dragend,
Daarom beven wij voor de dag en onze droom vreest de ochtenden.

In een mooi beeld vergelijkt Psappha zich met een Bacchante ná een extatiëse nacht, 'moe bij het gloren van de ochtend', en niet in staat om een weg te vinden naar een bewust leven: 'En ik zoek de schaduw waar men heen vlucht, / Zonder liefdesverlangen'.

In de interpretatie van Sappho die Renée Vivien in haar gedichten geeft, valt de overheersing van één thema op: het thema van de ongelukkige liefde versmolten met het gevoel van heimwee. De centrale figuur, Psappha, wier eerste ervaring van de liefde een ongelukkige was, blijft deze ervaring herhalen in haar latere liefdesrelaties: deze zijn gekenmerkt door een altijd gelijk, nooit bevredigd verlangen en door het streven naar de kwellingen van de hartstocht. Een nieuwe hartstocht betekent hernieuwing van de eerste pijn zonder echt de intensiteit van deze eerste liefdeskwellingen ooit te bereiken. Als wij deze visie vergelijken met wat eerder over Sappho gezegd werd, konstateren wij dat bij Vivien de gedachte van een kring als zodanig ontbreekt; ook ontbreekt het idee van een opvoedende liefde, van een ontwikkeling zowel van de meisjes als van de relaties: buiten de individuele hartstocht tussen Psappha en een meisje is er geen reden voor het samenzijn; evenmin is er een 'natuurlijke' grens gesteld door het volwassen-worden van een meisje dat, zoals wij vermoeden, in de tijd van Sappho de kring verliet om een eigen leven te gaan leiden (wat in de zevende eeuw voor Chr. betekende dat ze ging trouwen).

Het ideaal van Renée Vivien

Lesbos aux flancs dorés,
rends-nous notre âme antique

In tegenstelling tot het problematische beeld van Psappha als een vrouw die haar eerste ongelukkige liefdeservaring in steeds nieuwe, onbevredigende varianten herhaalt, zoals Vivien dat in haar bewerking van de fragmenten tekent, is het beeld dat zij schetst in enkele omvangrijke gedichten over en aan Sappho¹⁹, eerder idealiserend te noemen: hier wordt geluk en ongeluk naast elkaar gezien, in een beperkte, maar positieve kontekst geplaatst.

De Psappha van de aanroepingsgedichten is een sterke en gebiedende vrouw; zij is dichteres én priesteres; zij staat boven haar persoonlijke gevoelens, angsten, twijfels en pijn. Als priesteres staat zij in dienst van Eros en van Aphrodite: haar hele leven heeft zij aan hen toegewijd die voor haar twee verschijningsvormen van hetzelfde zijn: de hartstochtelijke liefde die foltert, kwelt en altijd zegeviert, en waaraan zij zich onderwerpt; die zij ondanks de smarten die het haar geeft, viert in haar gedichten. Deze gedichten zijn offergaven aan Aphrodite, maar tegelijk aanroepingen om hulp en een zekere garantie voor de bijstand van de godin. Psappha wordt 'gelijk aan de goden' genoemd: er wordt gezegd dat 'Aphrodite zelf' naar haar 'kwam luisteren' en dat Psappha 'met een Onsterfelijke' de liefde pleegde.

Om Psappha als ingewijde in de liefde tussen vrouwen te kunnen presenteren, voert Renée Vivien een intimiteit met de godin Aphrodite op, die ondanks haar absolute a-historiciteit te verdedigen is. Zoals bekend hebben in de Griekse mythologie vele goden 'lievelingen' onder de mensen: de mannelijke goden meisjes en jongens, de vrouwelijke mannen. Dat godinnen seksueel contact met vrouwen of meisjes gehad zouden hebben, is niet overgeleverd, zelfs niet van Artemis, die toch sterfelijke meisjes in haar gevolg had; over Aphrodite bestaan dat soort verhalen al helemaal niet, want in de klassieke tijd gold zij als dé verleidster van mannen. Omdat nu Sappho in haar gedichten Aphrodite aanroept als beschermster van

19. Deze gedichten, die geen deel uitmaken van de bundel *Sappho*, zijn verspreid over het hele werk van Renée Vivien. Het zijn: 'Invocation' uit *Cendres et Poussières*; 'Douceur de mes chants...' uit *Evocations*; 'Invocation' uit *Sillages*; 'Psappha revit' en 'En débarquant à Mytilène' uit *A l'Heure des Mains Jointes*. Alle gedichten van Renée Vivien zijn geciteerd uit: *Poèmes de Renée Vivien*. 2 delen. New York (Arno Press) 1975.

haar liefde voor een meisje, kan haar functie ruimer geïnterpreteerd worden als godin van het liefdesverlangen in het algemeen en in het bijzonder tussen vrouwen. Waarom zou men de griekse mythologie niet een nieuwe god-mens relatie mogen toedichten? Sappho was immers priesteres van Aphrodite en niet priester. En aangezien de inwijding in een Aphrodite-tempel soms (bijvoorbeeld in Korinthe) ook ontmaagding door een priester betekende, heeft Vivien dit misschien als aanleiding voor een herinterpretatie van de Aphrodite-kultus op Lesbos genomen: de priesteres als ingewijde van de godin, wijdt de meisjes in de tempeldienst in – voor Vivien identiek met de liefde. Hoe ziet deze liefde er uit?

‘Jij die tegelijk de verliefde vrouw was en de minnaar’: door deze traditionele termen te combineren, preciseert Vivien de ‘dubbele natuur’ van de liefde van Psappha: de hartstochtelijke overgave, passiviteit en kwetsbaarheid en tegelijkertijd de afstand van de eigen gevoelens, de wil om een doel te bereiken, de beminde aan te passen en naar haar beeld te vormen. Zij kent geheimen van de liefde die opnieuw geleerd moeten worden: het aksepteran van pijn als noodzakelijk maar niet overheersend onderdeel van de liefde; de ‘onverbidelijke liefkozing’ en kussen die ‘zoeter dan hyacinthenhoning’ zijn, maar desondanks ‘schrik, angst en foltering’ bij de meisjes tot stand brengen. Het leven op Lesbos wordt beschreven, uit een ver verleden worden ‘uitgebluste glazen’ opgeroepen, zoals ze in de bundel *Sappho* nauwelijks voelbaar zijn. Voor het eerst beschrijft Vivien een gelukkig leven op het ‘geurende eiland’, waar liefde antwoord vindt, waar de dagen in harmonie voorbijgaan. Het eiland onder de zuidelijke hemel wordt opgeroepen met zijn bloeiende appelboomgaarden, vijgen- en granaatappelbomen, waar men wandelt tussen de wijn en ‘het zachte trillen van de lichte olijfbomen’, waar men de krekels hoort en waar de lucht zwaar is van jasmijn-, rozen- en perzikgeur. Het zijn de griekse vegetatie en klimaat, zoals Vivien die tijdens haar reizen naar Lesbos heeft leren kennen, maar die zij vooral ook uit de fragmenten van Sappho zelf kende: het model is herkenbaar, wanneer zij de hyacinth vermeldt, de gouden beker in de boomgaarden, of zich de ‘vermoeide stap van de geiten’ naar hun stal herinnert. Zoals zij dit alles beschrijft, doet het denken aan een vakantie-paradijs of droomland, waar het weer altijd mooi is en waar innerlijke en uiterlijke conflicten niet bestaan. Dit is de enige context waarin Vivien zich plezier en erotiek ontspannen, dat wil zeggen zonder angst, zonder wroeging die het genot bedreigt, kan voorstellen: ze ‘smelt’ en ‘lost zich op’ onder de blauwe hemel van het eiland; ze herinnert zich de lange gewaden ‘golvend in de avond’, ‘de

helderheid van het mooie haar' en hoe de lichamen van de 'minnaressen' gebed zijn op droge zeewieren, en de geuren van rozen en perziken zich vermengen met 'het lange fluisteren dat de kussen opvolgt'. Muziek en poëzie horen onafscheidelijk bij de liefde van deze vrouwenkring; ze worden zelfs verweven en vervolmaken elkaar: Lesbos is het 'melodieuze en voor liefkozingen gunstige eiland', in de boomgaard snikt de 'tot rust gekomen liefde' uit het 'diepe hart' van de instrumenten, en het huis van Psappha in Mytilene was vervuld van 'welluidende kreten' en van kussen. Harmonies vinden we naast elkaar het uitgestrekte maagdelijke lichaam van Atthis en de stem van Eranna, de leerlinge in de dichtkunst. Psappha zelf is altijd én dichteres én minnares; ondanks haar zelfmoord uit liefdesverdriet (om een meisje!) blijft zij door haar 'vers van goud', door haar gave om elke hartstocht in poëzie om te zetten, inspiratiebron voor alle latere vrouwen.

In deze beschrijvende gedichten komt de bewondering van Renée Vivien voor Sappho op verschillende manieren tot uitdrukking: door het oproepen van een harmonies leven, dat in de bundel *Sappho* ontbreekt; door vele expliciete aanroepingen van het denkbeeld Sappho; en vooral door het afstand nemen van haar eigen levenshouding. De levensmoeheid van Vivien die uit de eerder besproken gedichten blijkt, haar heimwee naar een verloren geluk en het genot dat zij in het lijden vindt, worden door haarzelf nu krities bekeken. Zij hoopt haar hart vrij te kunnen maken van alledaagse smarten, en het open te stellen voor geluk en 'de goddelijke trots' die zich richt naar 'de zon, de gezangen en het ideaal'. Haar eigen ziel omschrijft ze als 'nachtelijk en bang als een nachtvlinder'; zodra ze aan Psappha denkt, voelt ze hoe het geloof in haar eigen krachten groeit, voelt ze zichzelf in staat om liefde, verlangen en een kort geluk net zo te aanvaarden als de pijn over het einde van een liefde of de dood van een geliefde. Meermaals roept zij, samen met andere vrouwen in de 'wij'-vorm, Psappha om inspiratie en om onderwijzing aan, en zij meent een zeker recht op haar dringend vragen te hebben: de jonge vrouwen 'van onze dagen' zijn immers 'gelijkwaardig in liefelijkheid' aan degenen die Psappha door haar gedichten vereeuwigde. Het landschap van Lesbos is hetzelfde gebleven, de zee is niet veranderd en 'sommigen van ons', de vrouwen rond 1900, 'hebben de riten van dit gloeiende Lesbos' bewaard: de afstand lijkt overbrugbaar.

Het altaar waar deze nieuwe riten plaatsvinden, is het eiland Lesbos zelf; Aphrodite, de 'strengere', is de godin in wier dienst de vrouwen staan. De dienst is hun *leven*, een leven in het teken van de

‘machtige en onverbiddelijke liefde’. De hiërarchie zoals die bestond tussen Sappho en haar vriendinnen, valt weg: ‘elk van ons’ kan priesteres zijn, dat wil zeggen in elke vrouw die ‘de wil van de strenge Aphrodite volgend’ een andere vrouw bemint, kan Sappho herleven. Door de ‘vreemde en zachte manier’, waarop Psappha Atthis ‘onlangs aan haar wil onderwierp’ te herhalen kunnen de vrouwen haar voorbeeld volgen. Ook de creativiteit van Psappha kunnen ze volgen door creativiteit met liefde te identificeren en het ene door het andere te vervangen: ‘Onze liefkozingen *zijn* onze welluidende gedichten...’, dus zijn het ook niet meer gedichten die hen onsterfelijk maken, maar de kussen van hun geliefden... Het enige wat er van poëzie overblijft, is echter een harmoniserende invloed die het reciteren van gedichten uitoefent, ‘wanneer wij dromerig onder een van zilver verlichte hemel liggen’.

In de minder persoonlijk getinte, meer beschrijvende gedichten van Vivien verandert het beeld van Sappho. Het thema van de ongelukkige liefde treedt op de achtergrond: Vivien roept een vrouw met een sterke persoonlijkheid op, die opgewassen is tegen de liefde, en geluk en ongeluk omzet in poëzie. Zij verenigt in zich passieve en actieve eigenschappen en verwezenlijkt zo het ideaal van de androgyn. Zij is het voorbeeld van volmaaktheid, dat elke vrouw na kan streven door van een vrouw te houden.

Het idee van een kring rond één centrale figuur verdwijnt nu definitief; wat blijft zijn groepjes van twee vrouwen, liefdesparen. Wat hun onderscheidt van andere liefdesparen – en dat wordt hier voor het eerst duidelijk uitgesproken door Vivien, wat hun liefde ‘groter’ dan andere liefdes maakt naar haar mening, is dat zij zich afzetten tegen mannen, dat wil zeggen tegen een schrikbeeld van de man die een vrouw niet alleen niet kan begrijpen, maar haar kwetst en belemmert in haar eigen ontwikkeling. Dit schrikbeeld schuilt achter verzen zoals ‘onze vingers bezeren nooit het dons van een wang’ of ‘de begeerte is in ons minder sterk dan de tederheid’; de vrouwen die door ‘ons’ bemind worden, hebben dan ook ‘de mannen veracht’. Op grond van hun fysieke gelijkenis geven de vrouwen elkaar de kans hun eigen aard en karakter bewust te worden, zowel mannelijke als vrouwelijke eigenschappen te ontwikkelen. ‘Wij kunnen met een fluwelen kus even aanroeren en wij kunnen vurig omhelzen’ en ‘tegelijkertijd minnaars’ zijn en ‘zusters’.

Een volle ontplooiing is voor een vrouw slechts in de liefde tot een andere vrouw mogelijk: dit is de boodschap die Vivien van Sappho heeft begrepen, daarmee uitsluitend wat in de tijd van Sappho een in-diskutabel deel uitmaakte van een vrouwenleven. Ze geeft de

vrouwen weliswaar geen alternatieve functie in de maatschappij: ze zijn dan wel subjeet geworden, leven in vrijheid, zijn emotioneel onafhankelijk van mannen, van 'moederschap' en gezin, maar wat is hun doel, en wat hun opgave? Deze vraag heeft Renée Vivien zich niet gesteld, en het lijkt mij niet al te spekulatief haar zelfmoord met haar absolute maatschappelijke isolatie en haar traditioneel beeld van de 'in liefde opgaande' vrouw in verband te brengen.

(Hetero)seksualiteit ter discussie

Het ziet ernaar uit dat het seksuele of de seksualiteit één van de belangrijkste schakels is waarlangs de verbinding tussen het persoonlijke en het politieke in onze maatschappij tot stand komt. Van het begin af aan is de feministiese beweging dan ook alert geweest op de mogelijkheid en onmogelijkheid van seksuele bevrijding, de plaats van seksuele betrekkingen in de persoonlijke en maatschappelijke machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen, de relatie tussen seks en geweld, enzovoort. Het zijn vooral de discussies over deze kwesties die binnen (en buiten) de vrouwenbeweging hoog opliepen/lopen en tot soms zeer extreme positiebepalingen leidden; dat alles niet steeds ten voordele van de beweging als geheel. Daarnaast deed zich tot voor kort het even opmerkelijke feit voor dat juist onderzoek en analyse van dit soort kwesties binnen vrouwenstudies relatief weinig aandacht kregen. Het denken en aktievoeren rond heteroseksualiteit als maatschappelijk verschijnsel vormt op deze regel geen uitzondering: een bloeiende radikaal-lesbiese beweging, een felle politieke discussie over de betekenis van gedwongen heteroseksualiteit, maar nauwelijks een begin van theoretiese verwerking van dit alles. Er zijn eerder heel wat voorbeelden van heterocentrisme (dat wil zeggen de vooronderstelling dat heteroseksualiteit een onproblematische konstante is) binnen vrouwenstudies te zien. Tijdens de Zomeruniversiteit Vrouwenstudies van 1981 stelde het Lesbies Studieus Gezelschap deze situatie in een pamflet aan de kaak, gedeeltelijk voortbouwend op een toen juist verschenen artikel van Adrienne Rich over gedwongen heteroseksualiteit en lesbies bestaan.

Het hierna volgende artikel van Leonore Nicolaï en Elly Vos is een eerste poging om de toen geopende discussie verder te voeren. Het artikel beoogt in de eerste plaats ruimte te scheppen voor een niet-moraliserende analyse van heteroseksualiteit als ervaring en als institutie, maar laat wat betreft de analyse zelf nog veel te raden over. De redactie hoopt in volgende afleveringen van dit tijdschrift

materiaal daarvoor te kunnen presenteren. Reacties en eventuele discussiebijdragen zijn van harte welkom.

Redactie

Leonore Nicolai en Elly Vos

Heteroseksualiteit als ervaring en als instituut

De discussie over heteroseksualiteit en feminisme is naar ons idee nog nooit voldoende uitgediept. Het lijkt wel of niemand daar haar vingers aan wil branden. Het is ook moeilijk om over dit onderwerp te schrijven, zonder daarbij te vervallen in het innemen van ofwel een pro-hetero standpunt, dan wel een anti-hetero standpunt. Toch willen wij zó'n soort discussie vermijden. In de eerste plaats is het onze bedoeling om de discussie over (gedwongen) heteroseksualiteit, feminisme en een bewuste keuze voor een lesbies bestaan op een ander nivo te brengen. Het besef dat we in een maatschappij leven, waarin heteroseksualiteit de norm is en tegelijk het instituut waardoor vrouwen op haar (ondergeschikte) plaats worden gehouden, leeft bij elke feminist. Toch haalt het niet veel uit als de hetero's onder de feministen het mea culpa uitspreken en 'ik ben nog niet zover', terwijl de lesbische feministen zich op haar borst slaan, omdat zij het beste verzet tegen de heteromaatschappij plegen en de meest bewuste keuze hebben gedaan. Het blijft noodzakelijk om de norm van heteroseksualiteit en alles wat daarmee samenhangt te problematiseren en te doordenken zonder dat feministen vluchten in schuldgevoelens of in het grote gelijk.

We beginnen dit artikel met een kort overzicht van de ideeën die een aantal jaren geleden het denken over heteroseksualiteit en feminisme bepaalden. Daarna gaan we aan de hand van een aantal theorieën in op de vooronderstellingen die ten grondslag liggen aan bovengenoemde ideeën. Wij besluiten onze bijdrage met enkele kanttekeningen bij het artikel van Adrienne Rich 'Gedwongen heteroseksualiteit en lesbies bestaan'.

Net als veel andere feministen gingen we er een aantal jaren geleden van uit, dat je niet tegelijk feministies en heteroseksueel kon zijn. Er was sprake van een tegenstrijdigheid, want betekende feministies zijn niet dat je onafhankelijk van mannen was? Mannen waren degenen die belang hadden bij het in stand houden van de patriarchale

maatschappij en de ondergeschikte positie van vrouwen daarbinnen. Zelfs linkse mannen verzetten zich niet tegen het patriarchaat. Bij nader inzien was wel duidelijk dat al onze mannen niet toevallig tot de uitzonderingen gerekend konden worden.

Binnen de vrouwenbeweging waren we via praatgroepen, aktiegroepen en allerlei teksten in aanraking gekomen met de mening dat ‘mannen links laten liggen en lesbië worden’ de enige ‘oplossing’ was voor de door ons gevoelde tegenstrijdigheid. Lesbië worden als politieke keuze! Hetero-feministen waren verdacht of nog niet bewust genoeg als we de leuzen moesten geloven, die regelmatig naar voren werden gebracht: ‘Alle vrouwen zijn lesbië, behalve zij die het (nog) niet weten’, ‘Ga niet met je onderdrukker naar bed’, ‘Neukende vrouwen denken niet, denkende vrouwen neuken niet!’ Het toppunt was wel: ‘The danger of straight women is their disguise: they look like women... they are men in disguise’. Heterovrouwen zijn dus vermomde mannen.

Deze uitspraken misten hun uitwerking niet, in zoverre dat we inderdaad dachten, dat we nog niet bewust of bewust genoeg waren van onze onderdrukking. We waren niet solidair genoeg met andere vrouwen, we aten van twee walletjes. Heteroseksuele feministen zaten tussen de wal en het schip. De boodschap die we hoorden was: ‘Je moet meer, nog meer, bewust worden om tot een juiste keuze te komen = lesbië worden, want met mannen op een gelijkwaardige manier omgaan is niet mogelijk; ze blijven je onderdrukkers. Lesbië worden en alle tegenstrijdige gevoelens verdwijnen als sneeuw voor de zon.’ Met deze ‘oplossing’ in het achterhoofd, zijn we toch ook nog op zoek gegaan naar andere mogelijke ‘oplossingen’ voor de door ons gevoelde tegenstrijdigheden.

Uit een speurtocht door de literatuur bleek dat naast de feministische literatuur, die eigenlijk unaniem negatief sprak over seksuele relaties met mannen, er bitter weinig bruikbaars voorhanden was. Niets te vinden over de positieve ervaringen van feministen in heteroseksuele relaties. Die moesten er toch wel zijn, waar kwamen anders die tegenstrijdige gevoelens vandaan? Het probleem ontstaat als beide zijden – feministies zijn en heteroseksueel zijn – even belangrijk en aantrekkelijk voor iemand zijn. Dat levert het gevoelsconflict op. We vonden in de literatuur voornamelijk argumenten waarom je niet heteroseksueel zou moeten zijn, maar niet waarom je het wél zou willen. Ook de bestaande literatuur over seksualiteit bood ons geen aanknopingspunten.

In die tijd kwamen we in aanraking met bepaalde theorieën, waardoor we gingen begrijpen waarom we er niet uitkwamen. We

hadden ons de verkeerde vragen gesteld. De oplossingen voor de tegenstrijdige gevoelens hadden we gezocht op het nivo van de 'geleefde ervaring', de praktijk van vrouwen. Het werd ons langzamerhand duidelijk, dat de tegenstrijdigheid op het nivo van de theorie onderzocht diende te worden. Dáár kwam het idee dat feministies zijn en hetero zijn tegenstrijdig is tenslotte vandaan.

Het eerste wat ons duidelijk werd, was dat je niet kunt spreken in termen van het oplossen van tegenstrijdigheden. Ideologietheorieën en psychoanalytische interpretaties, die met name in Frankrijk en Engeland opgeld doen, boden ons een andere kijk op de zaak door onze aandacht te vestigen op de werkingen van het onbewuste. Tegenstrijdige gevoelens, schuldgevoelens, fantasieën en dergelijke hebben alles te maken met het gebied van het onbewuste. Gangbare denkwijzen binnen de vrouwenbeweging om door middel van inzicht tot bewuste keuzes te komen veronachtzamen de werkingen van dit onbewuste. Deze denkwijzen suggereren een 'rechte' lijn, namelijk dat via inzicht in de maatschappelijke verhoudingen en de daaruit voortvloeiende onderdrukking van vrouwen, zij, vrouwen, vanzelf en tegelijkertijd haar individuele leven in overeenstemming met dat inzicht kunnen organiseren door bijvoorbeeld 'bewust' te kiezen. Dat idee dat ook overheerst in theorieën van vormingswerk, politiserende hulpverlening en radicale therapieën, blijkt in de praktijk zeer te kort te schieten.

We gingen de noties over bewustwording en onvervreemd bewustzijn in twijfel trekken, zoals die in bepaalde delen van de vrouwenbeweging de ronde deden en doen, en waar we zelf aanvankelijk ook in 'geloofden'. Die noties over bewustwording en bewustzijn veronderstellen namelijk dat alles wat een mens ervaart, denkt en doet met elkaar in overeenstemming kan en moet zijn, dat dit alles tot een eenheid te brengen is. Binnen deze denktrant is geen plaats voor ambivalente gevoelens die altijd – en zeker op het ondoorgrondelijke gebied van seksualiteit, liefde en verlangen – een rol zullen spelen. In de vrouwenbeweging – tenminste in bepaalde delen ervan – wordt over bewustwording gedacht als een manier om je situatie te begrijpen en te bepalen, en wel zodanig dat bewustwording een einddoel heeft. Dit einddoel is het feministiese bewustzijn, dat je de 'waarheid' biedt over hoe 'alles' in elkaar zit en wat je moet ondernemen om je te bevrijden van onderdrukkende factoren. Dit impliceert dat vrouwen die nog niet weten hoe ze een eenheid moeten scheppen in haar doen, denken en ervaren – als zij dus ambivalente gevoelens, twijfels en 'vreemde' verlangens hebben – dat deze vrouwen nog niet het einddoel – het feministies bewustzijn –

bereikt hebben. Zie daar, een gesloten cirkel.

Dit denken leverde wel bij velen een schuldgevoel op, alsof ze niet aan haar feministiese verplichtingen en taken voldeden. In de themagroep 'Heteroseksualiteit en feminisme' van de Zomer-universiteit Vrouwenstudies (juli 1981) konden we deze geluiden letterlijk horen: 'Ik heb nu nog wel een vriendje, maar ik weet dat als ik nog meer bewust ben, dat ik dan geen relatie met mannen meer zal hebben.' Het is volgens ons noodzakelijk dat er een andere, nieuwe en minder normatieve discussie over heteroseksualiteit en feminisme gevoerd gaat worden.

Er zit nog een ander addertje onder het gras. De opvatting van het bewustzijn als een regelende instantie vanwaaruit iemand zijn/haar doen en laten bepaalt, impliceert een *essentialistische* subjektopvatting. Dit betekent een opvatting van het subjeet (ik) dat los bestaat van en voorafgaat aan de maatschappelijke verhoudingen. Op deze 'onafhankelijke eenheid' kunnen vervolgens maatschappelijke invloeden ingrijpen. Deze opvatting wordt essentialistisch genoemd, omdat er van uitgegaan wordt, dat er in ieder individu een essentie of kern (het zelf) zit die aan te wijzen zou zijn als je alle maatschappelijke invloeden even wegdenkt.

Over vrouwelijke seksualiteit

In de theorieën en strategieën van de vrouwenbeweging met betrekking tot bewustwording zien we telkens weer sporen van die essentialistische subjektopvatting, met name in het denken over seksualiteit komt dit naar voren. Het lijkt erom te gaan dat je als vrouw je eigen seksualiteit ontdekt, de vrouwelijke seksualiteit dient bevrijd te worden. Er wordt kennelijk uitgegaan van de hypothese dat er zoiets als een 'vrouwelijke seksualiteit' bestaat, die in een patriarchale maatschappij steeds onderdrukt en verborgen is gebleven. Als je echter naar die 'vrouwelijke seksualiteit' gaat zoeken, moet je er een voorstelling van hebben. Je kunt dat noodzakelijkerwijs alleen doen met betekenissen en beelden uit de bestaande patriarchale cultuur. Het is dan ook de vraag of je buiten het bestaande betekenisstelsel kunt treden en of je dan niet juist de plaats gaat innemen die de patriarchale cultuur vrouwen in het algemeen toewijst, namelijk er buiten. Ons inziens is het onmogelijk – zowel binnen als 'buiten' de patriarchale maatschappij – de vrouwelijke seksualiteit te definiëren.

Als we kijken hoe er over vrouwelijke seksualiteit binnen de

vrouwenbeweging geschreven en gesproken wordt, dan blijkt daar wel een definitie te bestaan: ze is warm, zacht, knuffelig, eroties, niet-genitaal en niet prestatiegericht. Ze is in ieder geval 'anders' dan de mannelijke seksualiteit. Vervolgens wordt met het oog op het verschillend zijn van de mannelijke en vrouwelijke seksualiteit beweerd, dat seksuele relaties die vrouwen met mannen hebben onmogelijk bevredigend voor vrouwen kunnen zijn. Hier zien we dat een poging om de eigen vrouwelijke seksualiteit te definiëren leidt tot een definitie die overeenkomt met de vrouwelijke waarden en eigenschappen die ons al zolang zijn toebedeeld. Het bevestigt in feite de verdeling in twee seksen, die mede ten grondslag ligt aan de onderdrukte positie van vrouwen; het bestendigt op deze manier het 'betekenisvolle verschil'.

Volgens ons dient het feminisme er juist op gericht te zijn om dit te ondermijnen: om mannelijke subjecten versus vrouwelijke subjecten, om mannelijke lichamen versus vrouwelijke lichamen, om mannelijke seksualiteit versus vrouwelijke seksualiteit te vervangen door een veelheid van subjecten, lichamen en seksualiteiten, waar geen vaste betekenissen meer aan gekoppeld zitten. Al kunnen we het 'kleine verschil' zelf niet afschaffen, we kunnen er wel naar streven om de mate waarin het verschil betekenis heeft (de grote gevolgen) te veranderen en te verminderen. Op theoreties nivo lijkt het ons dan ook nodig om onderzoek te doen naar de mogelijkheden om betekenissen te verschuiven, niet om voortdurend theorieën te maken die uiteindelijk het bestaande verschil reproduceren. Dit wil echter niet zeggen dat het 'verschil' ontkend moet worden, zeker in een politieke strategie moeten we van de bestaande situatie uitgaan, waarin het betekenisvolle verschil geïmplementiseerd wordt.

Tenslotte willen we het nog hebben over de dwang tot heteroseksualiteit. In mei 1979 was een themanummer van de amsterdamse *Vrouwenkrant* gewijd aan de dwang tot heteroseksualiteit. Hierin werd als 'de' manier van verzet tegen heteroseksualiteit als norm en tegen het patriarchaat als zodanig, het lesbianisme gesteld. Met het artikel van Adrienne Rich heeft de discussie weer een nieuwe impuls gekregen. We willen bij haar tekst een paar kanttekeningen plaatsen.

We zijn het met haar eens dat in de meeste wetenschappelijke (feministische) theorieën weinig of geen aandacht wordt geschonken aan het lesbies bestaan. Dit houdt zeker verband met het feit dat in een maatschappij waar heteroseksualiteit de norm is, lesbianisme zo veel mogelijk ontkend en/of verdoezeld wordt. In de meeste analyses

gaat men ervan uit dat vrouwen een heteroseksuele relatie hebben, en probeert men strategieën te ontwikkelen opdat vrouwen op een meer gelijkwaardige manier met mannen kunnen leven, zoals gedeeld ouderschap, economische onafhankelijkheid en dergelijke.

Heteroseksualiteit wordt niet of nauwelijks geïnterpreteerd. Rich stelt dat in allerlei literatuur uitgegaan wordt van de heersende heteroseksuele praktijk en dat deze heteroseksuele praktijk zelf als bolwerk van de mannelijke heerschappij niet geanalyseerd en bekritiseerd wordt. Zover zijn we het met haar eens. Er is zeker een analyse nodig die heteroseksualiteit als een maatschappelijk repressieve en ideologische praktijk onderzoekt.

Daarnaast dient ook onderzocht te worden hoe deze ideologische praktijk maakt dat individuen zich als van nature heteroseksueel ervaren (in de franse psychoanalytische interpretatie is men hier al mee begonnen). Adrienne Rich komt met allerlei voorbeelden om aan te tonen hoe onderdrukt vrouwen zijn. Van jongs af aan worden ze door sprookjes, films, boeken, reclame en dergelijke gesocialiseerd tot heterovrouw. Maar worden mannen dan niet ook door die sprookjes enzovoort beïnvloed? Zij moeten dan toch een galante ridder of een prins op een paard zijn. Dit laatste is volgens Rich niet zo. Zij schetst een beeld van een wereld waarin mannen de macht in bezit hebben om vrouwen, de onnozele gansjes, tot heteroseksualiteit te dwingen en ze vervolgens te laten denken dat dat 'natuurlijk' is. Daarnaast geeft ze aan dat door de hele geschiedenis heen lesbiënnes bestaan hebben die in meer of mindere mate tegen deze dwang gestreden hebben. *Zij hadden de samenzwering dóór.*

Hier speelt weer het idee van het valse versus het juiste bewustzijn. Het geeft haar artikel een nogal moralistische tint, en naar ons idee dicht ze mannen wel erg veel macht toe. Wij gaan er net als zij van uit dat heteroseksualiteit geen 'vrije' keuze is. De vraag stellen of vrouwen, als ze 'vrij' waren, nog zouden kiezen voor mannen blijft een utopische vraag. Kiezen is een moeizaam begrip als je er van uitgaat dat er geen vrije individuen bestaan, maar alleen individuen die 'altijd al' subjeet zijn en ingevoegd in de taal, cultuur, wetten en geschiedenis van een gegeven maatschappijformatie. Als je analyseert, zoals Rich doet, dat heteroseksualiteit geen vrije voorkeur is, hoe kun je dan stellen dat lesbië zijn dat wel is?

Het is niet zo zinnig om elkaar om de oren te slaan met de meest 'natuurlijke' seksualiteit van vrouwen. In ieders leven doen er verhalen de ronde over lesbianisme, bewust of onbewust. Je ziet ook bij vrouwen die lesbië worden, dat ze altijd wel voorbeelden kunnen vinden in haar eigen levensgeschiedenis waaruit blijkt dat ze het

eigenlijk altijd al waren. Pas nú zijn ze er zich bewust van geworden. Dit is volgens ons geen bewijs van de ‘natuurlijkheid’ van lesbianisme, maar een werking van de ideologie. Een van de werkingen is namelijk dat de ideologie er zorg voor draagt dat we ons op bewustzijnsniveau altijd een éénduidige voorstelling maken van onze ervaringen.

Ondanks deze wat theoretiese kritiek op het ‘Rich’artikel zien wij de noodzaak in van de strijd tegen het instituut heteroseksualiteit. Wij zien de onderdrukkende werkingen daarvan dagelijks om ons heen; in arbeidsdeling, verkrachtingen, pornografie, politiek, wetenschap, in boeken, films, reclame. Het gaat hier dan ook niet om vrijen met een vrouw of een man. Wij denken dat geen van beide vrije keuzes zijn, maar het is wel zo dat mede door het lesbische bestaan ons de geweldige en gewelddadige werkingen van het instituut heteroseksualiteit duidelijk zijn geworden. Het op grote schaal aan het licht brengen van het lesbies bestaan zal zeker meer zicht bieden op heteroseksualiteit als norm en op de daaraan verbonden praktijken. Het geeft een mogelijke verzetsstrategie aan.

Daaruit is echter niet af te leiden dat het heteroseksuele bestaan van feministen per definitie een instemming is met die norm of een onderwerping aan die dwang. Net zo min als het vruchtbaar is om met haar allen te weigeren kinderen te baren omdat het instituut moederschap onderdrukkend is, zien we het als zinvol als heterofeministen schuldbewust haar mannen achterlaten en zich bekeren tot het lesbische bestaan.

Er moet onderscheid gemaakt worden in heteroseksualiteit als instituut en als ervaring, willen we als vrouwenbeweging gezamenlijk de strijd aanbinden tegen de onderdrukkende werkingen van de heteroseksuele norm.

Met dank aan Marianne van de Boomen, Inge Meyer,
Liesbeth Niessen en Ellen Snel voor hun krities kommentaar

Geraadpleegde literatuur

- Adams, P., J. Minson, ‘The “Subject” of Feminism’, in: *m/f*, jrg. 1978, nr. 2, pp. 43-61.
- Althusser, L., ‘Ideologie en ideologische staatsapparaten’, in: *Te Elfder Ure* 24, 1978, jrg. 24, nr. 1, pp. 58-103.
- ‘Freud en Lacan’, in: *Te Elfder Ure* 21, 1976, jrg. 23, nr. 1, pp. 207-230.
- Brown, P., P. Adams, ‘Het vrouwelijk lichaam en de feministiese politiek’, in: *Te Elfder Ure* 27, 1980, jrg. 25, nr. 1, pp. 151-164.
- *Feminist* (De Bonte Was), jrg. 1977, nr. 1 en nr. 2.
- Kristeva, J., ‘(M)enige vrouwen’, in: *Te Elfder Ure* 27, 1980, jrg. 25, nr. 1, pp. 141-150.
- Lammers, S., ‘Over lust en macht’, in: *Psychologie en Maatschappij* 14, jrg. 1981, nr. 1, pp. 65-96.
- Moyaert, P., ‘Jacques Lacan: begeerte-taal-subjectiviteit’, in: *Denken in Parijs*. Alphen aan den Rijn/Brussel (Samsom) 1979, pp. 33-67.
- Rich, A., ‘Gedwongen heteroseksualiteit en lesbies bestaan’, in: *Socialisties-Feministische Teksten 6*. Amsterdam (Sara) 1981, pp. 44-80.
- Römkes, R., e.a., *Hoe bevrijd zijn vrouwenstudies?*, juni 1981, z.p.

Delila's melancholie

Het verhaal van Simson en Delila spreekt tot de verbeelding, van de babyloniese oevers tot de verre europese einders. De 'duisterheid' van het toneel waarop Simson en Delila als tegenspelers van elkaar opereren, maakte dat vele interpretatoren zich genoopt zagen het verhaal te lijf te gaan met de meest uiteenlopende 'zoeklichten'. Zo heeft men het verhaal in samenspraak met het soemeries-babyloniese Gilgamesj-epos trachten te interpreteren en geprobeerd het door deze bewerking te doen oplichten van de duistere achtergrond. Delila staat dan gelijk aan Ishtar, die haar geliefde verderf brengt, en het verhaal zou vele overeenkomsten kennen met de maanfasenmythe: de afnemende maan (= Simson) is onthaard, verblind en in een gevangenis. Als de haren weer groeien (= nieuwe maan) keert de kracht weer terug; de macht van de onderwereld is (weer) overwonnen. Toegepast op de held: Simson maakt zijn tocht door de hel, maar hij overwint in de dronkenheid van het feest (= nieuwjaarsfeest). Hij slaat de oude tempel tegen de vlakke, opdat de nieuwe kan verrijzen.¹ Simson gaf ook aanleiding parallellen te zien met Horus-Ra uit de oud-egyptiese mythologie, met Herkles uit de griekse en met de kultus van Sjemesj, de zon, zoals die (kanaänitische kultus) funktioneerde in Beth-Sjemesj (= huis-zon) dicht bij de plaats waar het huis van Manoah, Simsons vader, gesitueerd moet worden.²

1. Alfred Jeremias, *Das A.T. im Lichte des Alten Orients*. Leipzig 1916³, p. 434, noot 1. Vergelijk: Aleida van Daalen, *Simson. Een onderzoek naar de plaats, de opbouw en de funktie van het Simsonverhaal in het kader van de oudtestamentische geschiedschrijving*. Amsterdam 1966, p. 110 noot 2: De naam Delila is door onderzoekers in verband gebracht met het hebreeuwse lajlāh, nacht; met Lilith, de demon van de nacht; met het akkadische dalālu, zich onderwerpen, vereren, en met de babyloniese eigennaam Dalil(ilu)-Ištar, Dilil(ilu)-Ištar, vereerder van Ishtar. Delila zou staan voor Delilat-Ištar(of Astarte): Delila zou een prostituée zijn, gewijd aan de dienst van de godin, en het verband tussen deze tempelprostituées en Ishtar blijkt uit het slot van de zesde zang van het Gilgamesj-epos.

2. George Foot Moore, *Critical and exegetical commentary on Judges*. New York

Van de eerste Pinksteren af zijn er horden interpretatoren geweest die in Simson een 'voorafschaduw' van Jezus Christus zagen en om de rij bijna te sluiten: ook de vlaamse striptekenaar Willy Vandersteen stuurde zijn versie de wereld in.³ De interpretatie van Mieke Bal⁴ weet zich, met de 'onschuld van Delila', ingevoegd in een ongelooflijk omvangrijk corpus.⁵

Het interessante aan haar interpretatie komt tot uiting in de onder-titel: 'Narratologie, psychoanalyse en ideologiekritiek'. In het kort komt de interpretatiemethode die ze voorstelt hierop neer: het verhaal van Simson en Delila (Ri 13-16) staat in onze cultuur model voor de slechtheid van de vrouw, maar bij een 'konsekvente' doorvoering van deze gangbare interpretatie stuiten we op interpretatieproblemen. Narratologie, zoals voorgesteld door Greimas, Genette en Benveniste, biedt een methode voor analyses, waarbij een hergroepering van de tekst een structuur zichtbaar maakt en doet oplichten. Op deze manier kan op methodologies verantwoorde wijze⁶ de interpretatie op gang gebracht worden. Op gang gebracht, want zo'n hergroepering van een tekst laat lakunes zien: velden die de bestaande methoden in de narratologie niet in

1923, pp. 325-364. In deze interpretatie wordt niet alleen gewezen op de klankovereenkomst tussen Simson, hebreuws Sjimsjon, en de zon, hebreuws Sjemesj (Sj-M-Sj) maar ook wordt gewezen op de vele oud-klein-aziatiese artefacten waarop de zon met stralen als een harenkrans (vlechten) afgebeeld staat. Aleida van Daalen, a.w., p. 111 noot 2, haalt aan dat de naam Delila lijkt op het zuid-arabiese woord voor 'flirt', maar stelt dat 'zekerheid omtrent de achtergrond van de naam (...) er echter niet (is), en het is heel goed mogelijk dat de vrouw een willekeurige naam heeft gekregen, de "kleine", de "dunne" (van D-L-L, gering zijn of slap hangen, bungelen), of misschien "de vrouw met loshangende lokken".'

3. Willy Vandersteen, *De kale kapper*. (Suske en Wiske) Antwerpen, z.j. De strip neemt in de huidige leeskultuur een steeds grotere plaats in. Deze strip gaat over het afknippen van het zestiger-jaren-haar en geeft daarmee uitbeelding aan het ontnemen van de kracht aan de jongerenkultuur uit die periode.

4. Mieke Bal, 'Delila's onschuld. Narratologie, psychoanalyse en ideologiekritiek', in: *Tijdschrift voor vrouwenstudies* 9, 1982, nr. 1, pp. 34-74.

5. Vergelijk 'Speculaties rondom het Simsonverhaal', in: A. van Daalen, a.w., pp. 1-9.

6. Mieke Bal, 'Methoden in de literatuurwetenschap', in: *Tijdschrift voor vrouwenstudies* 7, 1981, nr. 3, p. 395 noot 2: 'Kort gezegd versta ik onder een theorie een stel hypothesen, onder methode een procedure waarmee die hypothesen aan empiries materiaal gekoppeld kunnen worden, en onder interpretatie, een specifieke invulling van de theorie in een bepaald geval, op grond van de methode uitgewerkt. Alle drie zijn ze systematies met elkaar verbonden, maar op elk moment in het proces kunnen fouten gemaakt worden, die het verband met de eerdere fasen verbreken.'

kaart kunnen brengen. De interpretatie blijft voor vragen staan, vertoont methodiese ‘tekorten’.⁷ De psychoanalyse stelt de schrijfster in staat de onderliggende betekenissen in een tekst bloot te leggen, waardoor de interpretatie fundamenteel kan zijn en schijnbare tekortkomingen en inkonsistenties in de tekst kunnen worden ‘verklaard’ en ‘opgeheven’. Met behulp, kortom, van de psychoanalyse wordt het verhaal van Simson en Delila nogmaals gegroepeerd en tekent zich een nieuwe structuur af, waardoor de interpretatie *nog verder* doorgevoerd kan worden.⁸ De interpretatie die zo tot stand gebracht kan worden, moet tenslotte ‘strategieën gebruikt’ worden, want met een beroep op Rank⁹ vat de schrijfster mythen op als kollektieve fantasma’s die door hun vormgeving overdraagbaar zijn, zodat de lezeres fantasma’s herkent die aanknopen bij zijn/haar eigen onbewuste. In die zin zijn daardoor mythen uit een patriarchale cultuur vooroordeelbevestigend. Met andere woorden: de werking van het verhaal van Simson en Delila, waardoor de vrouw gemodelleerd wordt naar slechtheid en onbetrouwbaarheid moet, met behulp van tekstanalytische verklaringen, zichtbaar gemaakt en ontmanteld worden.¹⁰

Tot zover is de interpretatie van Mieke Bal, de presentatie van de interpretatie en de manier van gebruik van tekstanalytische modellen, verfrissend, distinktief en doorzichtig te noemen.¹¹ Het is verfrissend

7. Kunnen ‘tekorten’ wel ‘opgevuld’ worden? In de theologie is eenzelfde mechanisme van opvullingsdwang ten aanzien van God ‘Lückenbüsser’ (gatenvuller) genoemd.

8. Bijvoorbeeld, de ‘verborgen dialoog’ tussen Simson en Delila kan onthuld worden. Ik hoop dat Mieke Bal zich in haar artikel niet al te zeer meent te moeten afzetten tegen de vulgair-psychologiserende interpretatie van Naastenpad (*Simson*, Kampen, z.j.), want de Simson van Naastenpad zou niet misstaan in de *Readers Digest*-reeks.

9. Otto Rank (1884-1939), vroege leerling van Freud, heeft zich beziggehouden met name met de analyse van mythische en literaire produkten, alsook met de psyche van de kunstenaar. Ieder erudiet mens weet dat de psychoanalytische traditie als een talmood is: een oceaan. Anais Nin heeft ook over Rank geschreven — ooit onder zijn behandeling — in haar dagboeken en in het artikel ‘On Truth and Reality’.

10. Parafraserende samenvatting van ‘Delila’s onschuld’, pp. 34-39. Ik ben het wel eens met Mieke Bal’s opvatting van tekstanalytische verklaringen (zie ‘Methoden in de literatuurwetenschappen’ a.w.) De wijze waarop zij gebruik maakt van autoriteiten (?) doet me denken aan het gedrag zoals dat opgedrongen ligt in supermarkten. Het kan best zo zijn dat binnen de vrouwenbeweging aan scholing gedaan moet worden en dat teksten ‘niet te moeilijk’ mogen zijn; de vraag blijft of scholing op *deze* manier uitstijgt boven overleven.

11. Waarom ik hier met opzet de cartesische termen gebruik, kan hier niet

omdat het Oude Boek weer ter hand wordt genomen: alsof duimendik stof ervan afgeblazen wordt.¹² Distinktief, omdat de interpretatie onderscheiden (een afscheiding, begrenzing van de 'gangbare opvatting') is en omdat de interpretatie wil onderscheiden: de 'gangbare opvatting' is er een die ontmanteld moet worden. Was Delila eerst de zwarte smet in een wit veld, nu is zij een lichtend punt in een zwart decor. Doorzichtig, tenslotte, omdat de interpretatie zich geeft op de wijze waarop de gangbare interpretatie van het verhaal van Simson en Delila funktioneert binnen en is ingevoerd in (patriarchale) machtspraktijken. De tekst werkt zó op de lezer(es) in dat de vrouw, noodlottig, weer de schuld krijgt en Simson de vleesgeworden 'dubbele moraal'¹³ is. Volgens Mieke Bal werkt dit noodlotsmechanisme zo: de schuld van het eigen verlangen wordt geprojecteerd op de vrouw, juist om de schuld te kunnen dragen.

Maar, vraag ik dan, wat is dit voor een genade van staat? Op deze manier wordt het verhaal van Simson en Delila geannexeerd, dat wil zeggen, met de stelligheid die herinnert aan een inquisitie, wordt plechtstatig, na vele omzwervingen en bezweringen verklaard: dit betekent het verhaal. Amen.¹⁴ Iedere hergroepering van een tekst maakt lakunes zichtbaar en alhoewel bestaande methoden van de narratologie 'aangevuld' moeten worden (met 'psychoanalyse' en 'ideologiekritiek'), mag dat niet betekenen dat de interpretatie de tekst vanuit zijn ideologische werking volledig vastlegt in: zó is het, dit

verder uit de doeken worden gedaan. Ik verwijs naar Eberhard Jüngel, *Gott als Geheimnis der Welt*. Tübingen 1977², pp. 146-161, en vermeld slechts dat ik me op zijn theologische analyse van Descartes baseer.

12. Julia Kristeva, *A propos du 'discours biblique'. La traversée des signes*. Parijs (collection 'Tel Quel') 1975, p. 223: 'L'interrogation de cette unité symbolique et sociale, qui se marque dans tous les mouvements subversifs de notre temps – ceux qui critiquent l'Etat, ceux qui se méfient du pouvoir, ceux qui dissolvent l'humanisme et le rationalisme, et jusqu'à la contestation de la famille par l'éveil du refoulé majeur, les femmes – ne saura se poursuivre sans succomber aux ruses de ce qu'elle combat, si elle n'analyse pas de près la logique intime de cette parole unique et vraie, étayée par la fonction paternelle'. Vgl. L. Althusser, 'Ideologie en ideologische staatsapparaten', in: *Te Elfder Ure* 24, 1978, nr. 1, pp. 96-100.

13. M. Bal, a.w., p. 70. Haar interpretatie heeft de smaak van het georakel in een noodlot.

14. Zo'n interpretatie werkt bindend (voor de tekst). Ook in het verhaal van Simson en Delila neemt het binden een grote plaats in. In combinatie met de 'onschuld' van Delila is het opmerkelijk dat de Filistijnen toch menen Simson, nadat zijn vlechten zijn geknipt, te moeten binden met twee koperen ketenen. Het is een logiese overbodigheid, want Delila had toch haar volk kunnen vertellen dat Simsons kracht in zijn haar was gezeteld?

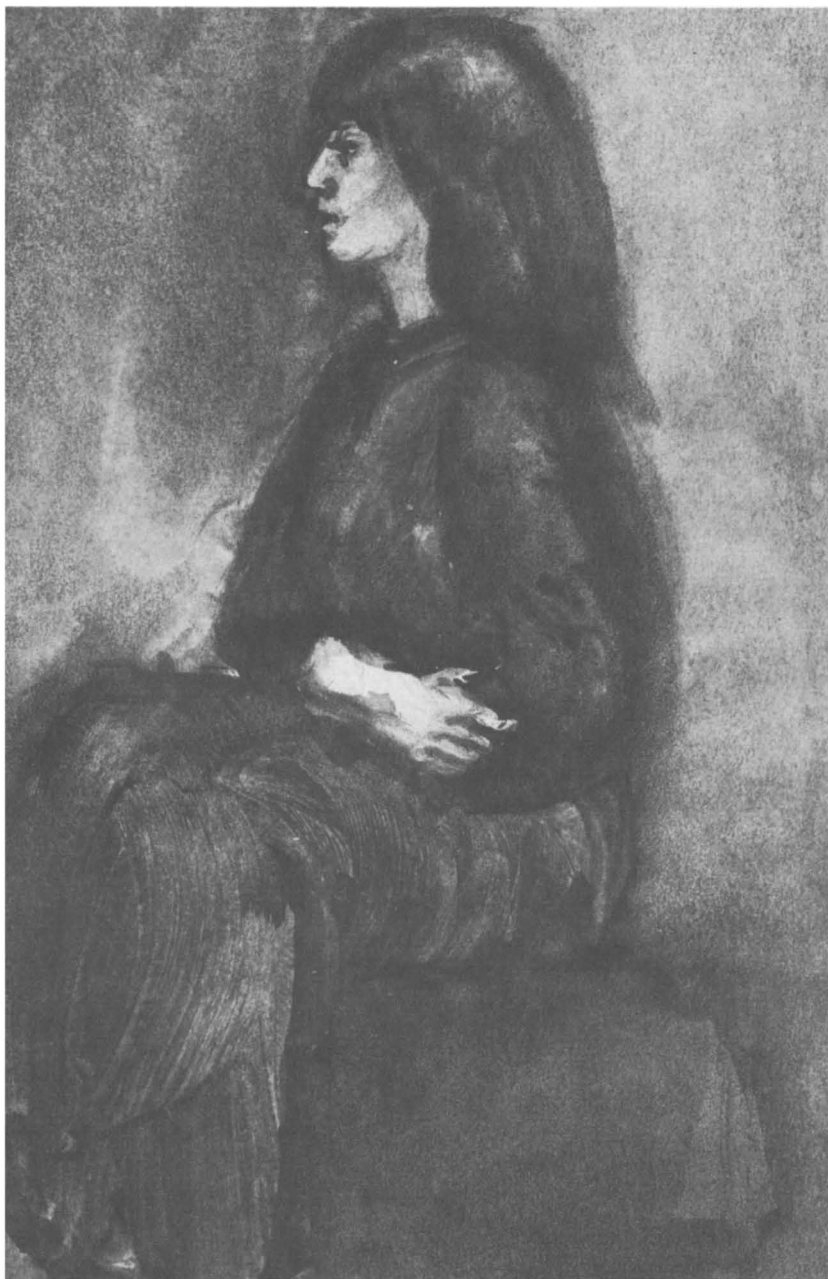
is wat er *eigenlijk* te lezen valt. Via de omzwerving van een tekstanalyse zet de interpretatie dan de tekst naar haar hand. Echter, elke herlezing, elke hergroepering van een tekst, moet een onderwerping zijn aan de tekst. Een onderwerping die de tekst afdwingt, voortdurend afdwingt van de interpretatie.

Ontmantelde Mieke Bal aanvankelijk de wijze waarop de gangbare interpretatie van het verhaal van Simson en Delila funktioneert binnen en ingevoerd is in patriarchale machtspraktijken, met een beroep op de tekst zelf, met haar interpretatie blijft ze gevangen in het web dat ze daartoe had gesponnen. Wie de tekst wil binden bedrijft retoriek en wijst opnieuw een schuldige aan: een spiegelgevecht omdat de praktijk van de annexatie dezelfde *vorm*, maar een andere *inhoud* vertoont. Het zijn zelfs identieke rituelen: 'Ik maak in de psychoanalytische interpretatie geen onderscheid tussen het onbewuste van Simson als personage, en de onbewuste inhoud van de hele tekst. Ik neem bovendien aan, dat de tekst representatief is voor de maatschappij waarin hij stond, en zelfs dat hij ook het onbewuste van de lezer van nu aanspreekt. Alleen door die laatste veronderstelling kan immers van ideologische invloed van deze verhalen worden gesproken. En alleen als die invloed aannemelijk is, heeft mijn interpretatie relevantie.'¹⁵ Rituelen bezweren de 'moeilijkheden', maar lossen ze daarom nog niet op.¹⁶

Alhoewel grote delen van de nederlandse bevolking vertrouwd zijn met het verhaal van Simson en Delila, en met de 'werking van dit verhaal' (Delila = slechte onbetrouwbare vrouw), moet toch de ideologische reikwijdte van dit verhaal niet overdreven worden. Ik kan mij voorstellen dat de interpretatie van Mieke Bal relevantie bezit, maar dan eigenlijk alleen voor de verder inkrimpende groepen theologen (dat bastion) en christelijke vrouwen, waarbinnen deze interpretatie als een interventie werkzaam kan zijn. Hier kunnen

15. M. Bal, a.w., p. 37. Eerder op dezelfde pagina geeft de schrijfster al aan, dat 'de methodiese implicaties van het doen functioneren van het feministiese zoeklicht, *paradoxaal* zijn' (kursivering van mij, K.R.).

16. Getuigen dat 'de interpretatie bewust eenzijdig is gehouden' (p. 39) is een *bezwering*, omdat de uitdrukking suggereert dat er een volledige beheersing van de tekst, door middel van de interpretatie, mogelijk is, in de zin van: zó is het, maar ik zeg te weten dat ik het met opzet eenzijdig houd omdat ik meen dat de eenzijdigheid 'strategies gebruikt' kan worden. Ik kan mij voorstellen dat zo'n eenzijdige interpretatie relevantie kan bezitten, maar ontkom niet aan de indruk dat het een duivelsredenering is. Vergelijk bovendien noot 12.

Tekening: Marjan Puntman

‘moeilijkheden’ in kaart gebracht worden en strijdvelden verkend.¹⁷

Echter, met de *herkenning* van het interventiekarakter van deze, noodzakelijke, (feministische) interpretatie, vindt de *erkenning* plaats van het strijdveld en gelijktijdig een *miskening* van de feministiese strijd. Want de strijd zelf onderwerpt zich aan de (patriarchale) machtspraktijken door zich daaraan te spiegelen. Met andere woorden: het paradoxale van de strijd ondergaat het ritueel van een bezwering.¹⁸ Omdat, ten eerste, een ‘ideologies beladen’, ‘voooroordeelbevestigende’, ‘gangbare opvatting’ van het verhaal van Simson en Delila wordt ontmanteld, maar de ontmanteling zelf voorziet in een nieuwe ‘ideologies beladen’ (feministische) opvatting van het verhaal. *Zwart versus wit*. Ten tweede, de ontmantelingsstrategie (= ‘daar moet iets aan gedaan worden’) spiegelt zich aan de ideologiserende werking van de ‘gangbare opvatting’ en dat uit zich in het effect van aanspreekbaarheid. Daardoor kunnen uitspraken gedaan worden als: ‘Ik voel me solidair met de vrouw in dit verhaal’, of ‘Ik herken veel van mezelf in Delila’. *Wit veld versus zwart dekor*.¹⁹ Op deze manier wordt de kleurrijke, gewillige en zwijgzame tekst geannexeerd en de ontmantelingsstrategie een rituele bezwering. Opnieuw laat zich dan de vraag stellen, wat vrouwen met de Bijbel kunnen beginnen.²⁰

De ‘theologische kontekst’ leert dat het een overeenkomstige vraag was (wat met de Bijbel te beginnen?) die Albert Schweitzer deed besluiten de theologie aan de kant te schuiven om medicijnen te gaan studeren.²¹ Schweitzer onderwierp het burgerlijk-christelijk bijbelonderzoek op een overeenkomstige manier als waarmee men de Bijbel, via allerlei ingewikkelde tekstbewerkingen (histories-kritiese methode), *feitelijk* onderwierp aan de ‘historiese rekonstruktie’ van

17. Dat vrouwen zich bezighouden met een tweeduizend jaar oude traditie, waarbinnen ze *hoogstens* mochten bidden of ‘mystiek-zijn’, lijkt me om andere dan de hier vermelde redenen van belang. Mij spreekt in ieder geval meer aan de wijze waarop Julia Kristeva (a.w., pp. 223-226) te werk gaat.

18. Vergelijk noot 15.

19. Vergelijk A. van Daalen, a.w., p. 111 noot 2 (zie noot 2).

20. M. Bal, a.w., p. 37.

21. Albert Schweitzer, *Geschichte der Leben-Jesu-Forschung*, Tübingen 1951⁶. Dat ik Albert Schweitzer aanhaal is niet alleen omdat deze man zijn grootste publiekelijke bekendheid verkreeg door zijn werk in de ‘bush’ van Afrika, maar ook omdat zijn exegeties werk een breuk vertolkt in de geschiedenis van de exegese. Tevens wil ik benadrukken dat niet te snel aan de letterlijkheid (de onmogelijkheid) van de vraag: wat met de Bijbel te beginnen? voorbijgegaan kan worden.

פ 4 וַיְהִי אַחֲרֵי־
 כֵּן וַיֵּאָהֲב אִשָּׁה בְּנַחַל שָׂרָק וּשְׁמָהּ דִּלִּילָה: 5 וַיַּעֲלוּ אֵלֶיהָ סָרְנִי
 פְּלִשְׁתִּים וַיֹּאמְרוּ לָהּ פִּתֵּי אוֹתוֹ וּרְאֵי בָמָה פָּתוּ גְדוֹל וּבָמָה נוֹכַל לֹא
 וְאִסְרֵנָּהּ לְעֵנָתוֹ וְאִנְחֵנוּ נִתֵּן־לָךְ אִישׁ אֶלֶף וּמֵאָה כֶּסֶף: 6 וַתֹּאמֶר
 דִּלִּילָה אֶל־שְׁמִשׁוֹן הַנִּידָה־נָא לִי בָמָה פָּתַח גְּדוֹל וּבָמָה תֹּאסֵר
 לְעֵנֹתָךְ: 7 וַיֹּאמֶר אֵלֶיהָ שְׁמִשׁוֹן אִם־יֹאסְרֵנִי בְּשִׁבְעָה יָתְרִים לַחִים
 אֲשֶׁר לֹא־חֲרָבוּ וְחִילִיתִי וְחִיתִי כְּאֶתֶד הָאָדָם: 8 וַיַּעֲלוּ־לָהּ סָרְנִי
 פְּלִשְׁתִּים שִׁבְעָה יָתְרִים לַחִים אֲשֶׁר לֹא־חֲרָבוּ וַתֹּאסְרֵהוּ בָהֶם:
 9 וְהָאָרֶב יָשָׁב לָהּ בַּחֲדָר וַתֹּאמֶר אֵלָיו פְּלִשְׁתִּים עָלֶיךָ שְׁמִשׁוֹן
 וַיִּנְתָּקֶם אֶת־הַיָּתְרִים כַּאֲשֶׁר יִנְתָּק פִּתְּחֵי־הַנְּעֻרָת בַּהֲרִיתָו אִשׁ וְלֹא
 נֹדַע פָּתוּ: 10 וַתֹּאמֶר דִּלִּילָה אֶל־שְׁמִשׁוֹן הִנֵּה הַתְּלָת בִּי וְתַדְבֵּר
 אֵלַי כְּזָבִים עֲתָה הַנִּידָה־נָא לִי בָמָה תֹּאסֵר: 11 וַיֹּאמֶר אֵלֶיהָ אִם־
 אֲסֹר יֹאסְרוּנִי בַּעֲבֹתִים חֲדָשִׁים אֲשֶׁר לֹא־נִעְשָׂה בָהֶם מְלֹאכָה
 וְחִילִיתִי וְחִיתִי כְּאֶתֶד הָאָדָם: 12 וַתִּקַּח דִּלִּילָה עֲבֹתִים חֲדָשִׁים
 וַתֹּאסְרֵהוּ בָהֶם וַתֹּאמֶר אֵלָיו פְּלִשְׁתִּים עָלֶיךָ שְׁמִשׁוֹן וְהָאָרֶב יָשָׁב
 בַּחֲדָר וַיִּנְתָּקֵם מֵעַל זִרְעֹתָיו כַּחוּשׁ: 13 וַתֹּאמֶר דִּלִּילָה אֶל־שְׁמִשׁוֹן
 עַד־הִנֵּה הַתְּלָת בִּי וְתַדְבֵּר אֵלַי כְּזָבִים הַנִּידָה־ לִי בָמָה תֹּאסֵר
 וַיֹּאמֶר אֵלֶיהָ אִם־תֹּאסְרֵנִי אֶת־שִׁבְעַת מַחֲלָפוֹת רֹאשִׁי עִם־הַמִּסְכָּתִּי:
 14 וַתִּתְקַע־ בִּיתְדִי וַתֹּאמֶר אֵלָיו פְּלִשְׁתִּים עָלֶיךָ שְׁמִשׁוֹן וַיִּיקַּץ מִשְׁנָתוֹ
 וַיִּסַּע אֶת־הַיָּתֵד הָאֶרֶץ וְאֶת־הַמִּסְכָּתִּי: 15 וַתֹּאמֶר אֵלָיו אֵיךְ תֹּאמֶר
 אֶתְּבִיךָ וְלִבְךָ אֵין אֵתִי יְהִי שְׁלֹשׁ פַּעַמִּים הַתְּלָת בִּי וְלֹא־הִגִּדְתָּ לִי
 בָמָה פָּתַח גְּדוֹל: 16 וַיְהִי כִי־הִצִּיקָהּ לֹא בַדְּבָרֶיהָ כָּל־הַיָּמִים
 וַתֵּאָלֶצֶה וַתִּקְצֹר נַפְשׁוֹ לָמוּת:

Jezus' leven. Hij moest tot zijn grote spijt vaststellen – het ondermijnde zijn onderzoek – dat Jezus er telkens anders uitzag: getekend door de tijd waarin het onderzoek plaats had gevonden. Met andere woorden: met de herkenning van het 'belang' van de histories-kritiese methode, vond de erkenning plaats van het 'belang' van de door die methoden te reconstrueren 'historiciteit van Jezus' leven'. Ten gevolge daarvan werden bijvoorbeeld Jezus' messianiteit of de eschatologische dimensies aan het leven van Jezus miskent.

Delila treft geen (on)schuld: de tekst ontglipt telkens weer. De dialoog tussen Simson en Delila in de hebreeuwse tekst roept daartoe op: een 'heiligheid' van de tekst.²² De interpretatie van het verhaal van Simson en Delila zoals Mieke Bal die gepresenteerd heeft, heeft veel met verre europese einders en weinig met babyloniese oevers te maken: het verhaal blijft tot de verbeelding spreken.

22. Dit artikel betreft in hoofdzaak een kritiek op Mieke Bals interpretatie, dat wil zeggen, mijn kritiek is in hoofdzaak gebaseerd op de wijze waarop binnen de joodse traditie met heilige teksten is omgegaan, en ik kan niet anders dan volstaan met deze mededeling hier.

Annemieke van Drenth, Ankie van de Camp, Gerry Joosten en Ineke van Nieuwenhuijsen

Weten en de mythe van het gevoel

Een kritiek*

Met stijgende verwondering en groeiende verontwaardiging als 'geleefde werkelijkheid' namen we kennis van de betekenissen die Ien Dienske in het *Tijdschrift voor vrouwenstudies* 10¹ verleent aan de spanning tussen twee artikelen over androgynie, te weten dat van Maaïke Meijer in het *Lesbisch Prachtboek*² en dat van Rina Van der Haegen in het eerste nummer van het *Tijdschrift voor vrouwenstudies*.³ We willen hier een aantal kwesties die voor ons bij lezing van deze tekst problemen gaven, aan de orde stellen.

Ien Dienske begint haar betoog met een citaat van Virginia Woolf over 'werkelijkheid'. Een wetenschappelijk verhaal over de werkelijkheid kan op verschillende manieren verteld worden en het is de schrijfster er niet om te doen de legitimiteit van een bepaalde manier van vertellen aan te tasten. Het gaat haar om de vraag wat de meest geschikte manier van vertellen is, als we meer te weten willen komen over 'het verschijnsel androgynie als geleefde werkelijkheid'. Daaraan voegt zij toe dat deze interesse deel uitmaakt van een ruimer probleem, 'dat van object, vraagstelling en daarbij passende methoden'.⁴ In de ogen van de schrijfster staat qua 'grondhouding van de onderzoekster' het artikel van Maaïke Meijer aan de ene kant van een geheel van wetenschappelijke kenwijzen, terwijl dat van Rina Van der Haegen aan de andere zijde daarvan gesitueerd moet worden. De konklusie van Ien Dienske wordt in de loop van het

* Met dank aan de twee andere vrouwen van onze studiegroep: Jeske Nelissen en Irma Bogers.

1. I. Dienske, 'Geleefde werkelijkheid en betekenissen', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 10, jrg. 3 (1982), nr. 2, pp. 197-206.

2. M. Meijer, 'Androgynie. Analyse van een tegenvoorbeeld', in: M. Meijer e.a. (red.), *Lesbisch Prachtboek*. Amsterdam (Sara), 1979, pp. 320-365.

3. R. van der Haegen 'Androgynie, Een vruchtbaar alternatief? Een onbevredigende theoretische constructie?', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 1, jrg. 1 (1980), nr. 1, pp. 32-54.

4. I. Dienske, a.w., p. 198.

betoog duidelijk. ‘Het ene artikel (dat van M. Meijer) roept beelden op die aan een mogelijke innerlijke rijkdom herinneren en het andere artikel, over hetzelfde onderwerp, roept een beeld op dat teleurstelling uitdrukt over schaarste en schraalheid.’⁵ Uiteindelijk biedt het artikel van Rina Van der Haegen, dat volgens de schrijfster gekenmerkt wordt door een houding van distantie eigen aan de verklarende benadering, dan ook voor haar geen perspectieven (‘Is that all there is’⁶). Maaïke Meijers verhaal, gebaseerd op betrokkenheid en beleving, doet dat blijkbaar wel. Dit stelt Ien Dientske nergens expliciet, maar het spreekt naar ons idee overtuigend uit het instemmend citeren van Maaïke Meijers slotwoorden uit het *Lesbisch Prachtboek* als afsluiting van haar artikel.

Voor ons schort en hapert er van alles aan dit verhaal. We willen proberen dat in drie punten aan de orde te stellen. Ten eerste gaan we in op de wijze waarop Ien Dientske de lezeres van haar artikel haar eigen ervaringen bij lezing van de teksten van Meijer en Van der Haegen wil laten ‘meebelevén’. Vervolgens komen een aantal zaken rond methodologie en wetenschappelijk kennen zoals die door de schrijfsters worden behandeld, aan de orde. En ten derde willen we ingaan op het element van verhulling van de verschillen in theoretiese uitgangspunten van beide teksten.

Over androgynie en verliefdheid

Om de lezeres te laten beleven wat de schrijfster zelf ervaarde bij lezing van de beide artikelen over androgynie wordt een truc gehanteerd. Willekeurig worden uit het verhaal van Rina Van der Haegen een aantal passages gelicht, en op de plaats waar ‘androgynie’ staat vult Ien Dientske ‘verliefdheid’ in. Vervolgens stelt zij de lezeres een aantal vragen. Deze vragen moeten zonder verdere argumentatie leiden tot dezelfde ervaringskennis als die welke de schrijfster kreeg bij het lezen van de oorspronkelijke tekst.

Dat Van der Haegens betooggedeelten een gevoel van onbehagen en onzinnigheid geven als het centrale begrip verwisseld wordt door een ander begrip, is evident, en maar goed ook. Was dit niet het geval dan zou de hele tekst van weinig betekenis en waarde zijn. Maar overtuigender in dit opzicht is het feit dat ook Meijers tekst, wanneer

5. I. Dientske, a.w., p. 200.

6. Ibidem.

deze eenzelfde bewerking ondergaat, onbehagen schept en zelfs onzin wordt. Lees maar:

‘Zoals iedereen haar eigen rivier en haar eigen landschap heeft, zo heeft ook iedereen, denk ik, haar eigen mythe. Mijn mythe heet verliefdheid. (...)’

In het voorgaande heb ik beweerd, dat alle representaties van verliefdheid die ik tot nu toe heb behandeld, een anti-patriarchaal karakter hebben. Het archetype verliefdheid is een tegenvoorbeeld, een corrigerende boodschap uit het onbewuste. (...)’

Zo blijft het noodzakelijk, dat je over verliefdheid blijft praten in termen, die zelf dateren uit het pre-verliefde tijdperk. Je vertaalt het als “man-vrouwelijkheid”, maar in een werkelijk verliefd bewustzijn zijn de begrippen “mannelijkheid” en “vrouwelijkheid” archaïsmen geworden.⁷

De tekstverstoring die Ien Dieneske aanbrengt in het verhaal van Rina Van der Haegen moet, zo begrijpen we uit de vragen die vervolgens aan de lezeres gesteld worden, twijfels oproepen over de manier van praten, de trant van beschouwen en het taalgebruik als middel om zoiets als androgynie te begrijpen. De zo, naar onze mening op verdachte gronden, gezaaide twijfels worden door Ien Dieneske in haar verhaal over hoe zij via introspektie achter de betekenis van de beide artikelen kwamen, gevestigd als oordelen over het werk van beide schrijfsters in de betreffende artikelen. Kort gezegd komt het erop neer dat Meijers betoog over androgynie gekenmerkt wordt door schoonheid, rijkdom, volheid en een houding van respect ten aanzien van het onderwerp, terwijl er toch een sfeer van nabijheid uit haar betoog spreekt. Van der Haegens artikel daarentegen is pretentief maar leeg. Het proces van vestiging van deze oordelen, want zo beschouwen we het bovenstaande toch, gebeurt eigenlijk heel ongemerkt en impliciet. Er wordt geappelleerd aan allerlei gevoelselementen bij de lezeres zonder dat de juistheid hiervan aan de orde komt.

Een soortgelijke kritiek hebben we ook op de methodologische opmerkingen die Ien Dieneske maakt naar aanleiding van haar introspektieve speurtocht naar de betekenissen van beide teksten. Introspektie kan zeker, ook in het kader van processen van wetenschappelijke kennisproductie, zinnig zijn. Dat neemt niet weg dat, zoals bij het hanteren van iedere werkwijze, het gebruik hiervan theoreties verantwoord moet worden in het licht van de vraagstelling

7. M. Meijer, a.w., resp. pp. 320, 335 en 358. Waar ‘androgynie’ staat vulden wij ‘verliefdheid’ in.

en het theoretische kader van het onderzoek. Dienskes verantwoording is voor ons niet overtuigend. Zonder hier nu uitgebreid in te willen gaan op de structuur van het innerlijk van ieder van ons, delen we in elk geval niet het onbegrensde ik-vertrouwen van de schrijfster, dat spreekt uit haar gebruik van de methode van introspektie. Naar onze mening zijn mensen zich als individuen lang niet alles bewust en is zowel het bewuste als het onbewuste subjektieve bestaan niet los te zien van de historische en maatschappelijke situatie waarin het verkeert. Vanuit dit oogpunt is behoedzaamheid geboden wil de intersubjectiviteit die via introspektie bereikt kan worden in de wetenschap ook leiden tot wetenschappelijke kennis.

De wetenschappelijke verantwoording

Om haar proces van via introspektie bereikte betekenisverlening aan de artikelen over androgynie begrijpelijk, casu quo wetenschappelijk acceptabel te maken, refereert Ien Dienske aan een boek van J.H. van den Berg, waarin de verklarende werkwijze in de wetenschap, de dominante werkwijze ook, onderscheiden wordt van de begrijpende.⁸ Deze begrijpende benadering is voor Van den Berg een noodzakelijke aanvulling van de, overigens legitieme, verklarende werkwijze.

Als we Ien Dienskes voorbeelden als uitwerking van Van den Bergs betoog over beide kenwijzen in de wetenschap goed begrijpen, dan gaat het erom dat de verklarende kenwijze zich oriënteert op de formele, materiële aspecten van het functioneren van verschijnselen in de werkelijkheid (het zintuiglijk waarneembare) terwijl de begrijpende aanpak ook oog heeft voor de zinsstructuur, de betekenis van verschijnselen in de werkelijkheid, die bemiddeld door het 'begrip' van de onderzoekster achterhaald kan worden. Het gaat hier naar ons idee om een in aanzet al heel oude kritiek op het empiristische karakter van veel wetenschapsbeoefening, ook in de sociale en geesteswetenschappen; kritiek die uitloopt op een pleidooi voor methoden die recht doen aan het specifiek menselijke van het object dat centraal staat in de menswetenschappen.⁹ In plaats van

8. J.H. van den Berg, *Zien. Begrijpen en verklaren van de visuele waarneming*. Nijkerk 1972, 1977².

9. Als voorbeeld hiervan een citaat van Max Weber over zijn begrip 'verstehen': 'Dazu tritt, dass es sich in den Sozialwissenschaften um die Mitwirkung geistiger Vorgänger handelt, welche nacherlebend zu "verstehen" natürlich ein Aufgabe spezifisch anderer Art ist, als sie die Formeln der exakten Naturerkenntnis

recht te doen aan de inzet van dit debat ge- of liever misbruikt Dienske het om er haar beoordeling van de artikelen van Meijer en Van der Haegen mee te legitimeren.

Dienske karakteriseert namelijk Meijers artikel als een pendant van de begripende benadering, terwijl Van der Haegens bijdrage aan het androgynie-debat slechts verklarend van benadering is. Kruciaal voor het onderscheid tussen beide benaderingen (en dus tussen beide artikelen) is volgens haar de positie van de schrijfster of onderzoekster, getuige het volgende citaat: 'Een van de belangrijkste kenmerken van de begripende benadering is een participerende houding. De schrijfster is deelneemster en geen buitenstaander.'¹⁰ Laten we de beoordeling die op grond hiervan van Maaïke Meijers artikel gemaakt wordt, hier even terzijde leggen en ons richten op de beoordeling van het artikel van Rina Van der Haegen. Tenslotte richt hierop zich de kritiek van een gebrekkig begrip van de volheid van het verschijnsel androgynie. Dienske schrijft: 'De schrijfster van het artikel "Androgynie. Een vruchtbaar alternatief? Een onbevredigende theoretische constructie?" is toeschouwster. Ze blijft buitenstaander zoals je ervaren kunt als je de verliefdheidsherinnering ophaalt. Door haar redenerende beschouwingswijze kijkt de schrijfster als het ware van buiten af tegen androgynie aan. Dat is heel kenmerkend voor de verklarende houding.'¹¹

Op de verliefdheidsstruc gingen we al voldoende in. Maar hoe zit het met die distantie van Van der Haegen tegenover haar object: de androgynie en het probleem van de onderdrukking van vrouwen? Wij zouden hierbij de vraag willen stellen: kun je altijd met een grote mate van betrouwbaarheid uit de betoogtrant en de taal van een artikel afleiden of iemand betrokken is bij datgene waarover zij schrijft? En: wat houdt die betrokkenheid eigenlijk in? Ons lijkt de mate van emotionele uiting en gevoelsverwoording in het betoog, waar Dienske in haar verbeelding van de tekst vooral op af lijkt te gaan, geen betrouwbare meetcategorie voor de beoordeling van de mate van distantie bij het behandelde onderwerp van de betreffende tekst.

Naar ons inzicht is de positie van Rina Van der Haegen ten opzichte van datgene waarover zij schrijft, allesbehalve een positie van distantie en objectivering die uitloopt op niet-begripende

überhaupt lösen können oder wollen.' Max Weber, 'Die "Objektivität" sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis' (1904), in: *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Tübingen 1973, p. 173.

10. I. Dienske, a.w., p. 202.

11. I. Dienske, a.w., p. 204.

abstraktie, getuigend van een verloren contact met de 'geleefde werkelijkheid', wat dat dan ook precies moge zijn.¹² Vanuit juist haar betrokkenheid bij de vrouwenproblematiek heeft Rina Van der Haegen haar opvattingen en ideeën in het *Tijdschrift voor vrouwenstudies* wetenschappelijk vorm gegeven door te onderzoeken hoe androgynie als verborgen mensbeeld op het nivo van de vooronderstellingen een rol speelt bij vele feministen die nadenken over vrouwenonderdrukking en de opheffing daarvan. Wat ze in ieder geval niet doet, is zich kritiekloos dan wel ongemotiveerd voegen in opvattingen die ze niet deelt of waarin ze niet gelooft. Eerder probeert zij deze te plaatsen in nieuwe kaders waardoor er andere perspectieven mogelijk worden. Dit betekent dat ze zich als onderzoekster inderdaad niet laat vastleggen op de uitgangspunten van anderen die ze niet deelt, doch dat zij haar eigen grenzen (expliciet) afperkt en de verschillende konsekwenties daarvan doordenkt. Dit vereist per definitie engagement en betrokkenheid maar tevens een uiterst kritiese geest en een vermogen zich los te maken van de kaders die anderen door hun vertogen hebben opgezet. Het gaat hier dan echter om een heel ander soort distantie en abstraktie als die waarover Ien Dienske het heeft, en die aan de orde is bij het verschil tussen de verklarende en de begrijpende benadering van Van den Berg.¹³

12. Vgl. de volgende zinsnede van I. Dienske, a.w., p. 204: 'Wie androgynie als een theoretiese konstruktie behandelt en weer bestrijdt met een ander konstrukt, bijvoorbeeld de mens als psycho-lichamelijke kluster, die heeft het contact met de geleefde werkelijkheid verloren. Wie heeft zichzelf ooit als een psycho-lichamelijke kluster beleefd?' Ons ontgaat waarom Van der Haegens 'psycho-lichamelijke kluster' abstrakter is dan Meijers 'tussenwezen'. Je zou beide kunnen opvatten als een verwoording (of theoretiese konstruktie) van een persoonlijke (doch tevens historische en maatschappelijke) doorleving van (een deel van) de werkelijkheid.

13. Dienskes poging om Van der Haegen te vangen in de voorwaarden van het dominante wetenschappelijke vertoog ('Dat is de manier die we allemaal in mindere of meerdere mate op de universiteit leren' — p. 204) is helemaal een eigenaardige aangelegenheid als we bedenken dat de nieuwe lijnen waarop Van der Haegen zich oriënteert ('een niet-hiërarchies "veelvuldigheids" denken dat de singulariteiten differentieel poogt te denken' — R. Van der Haegen, a.w., pp. 49-50), gesitueerd in 'het franse denken', nu juist pretenderen een verstoring en ontregeling van de (wetenschappelijke) orde te zijn en grenzen te verleggen zonder onmiddellijk nieuwe normeringen te kreëren. Zie bijvoorbeeld *Krisis* 6, themanummer over het franse denken, jrg. 2 (herfst 1981), nr. 1.

Mythe en weten

Op grond van het bovenstaande lijkt ons nu de volgende vraag legitiem en belangrijk: wat is het relevante verschil tussen Maaïke Meijers beschouwing van androgynie als tegenvoorbeeld aan de hand van een analyse van mythologische en literaire fragmenten, en Rina Van der Haegens betoog over de betekenissen van het androgyniebegrif zoals dat als mensbeeld, vaak impliciet, funktioneert bij veel feministiese theoretika's?¹⁴

Het grootste verschil ligt voor ons in de theoretiese posities die Meijer en Van der Haegen innemen met betrekking tot androgynie en niet in hun (schijnbare) al dan niet betrokken zijn en/of (blijkbare) al dan niet afstandelijke redeneertrant of taalgebruik. Naar ons idee is het dan ook uiteindelijk vooral het delen van de theoretiese posities van Dienske met Meijer, die de eerste ertoe brengt haar kritiek op het verhaal van Van der Haegen op boven besproken wijze te uiten.¹⁵ En met de vestiging van een nieuwe mythe, namelijk die van de onnipotentie van het gevoel en de ervaring (te traceren via introspektie), wordt het schijnbaar overbodig, ja zelfs verdacht, op inhoudelijke, theoretiese gronden aannemelijk te maken waarom Meijers positie de juiste is en niet die van Van der Haegen. Op straffe van verbanning naar de 'elitaire, koude, mannelijke universitaire' sferen van kennen, kortom de dominante wetenschap waarop 'echte' feministen zoveel kritiek hebben, wordt het zwijgen opgelegd aan degene die vragen stelt buiten de orde van het gevoel, dat wil zeggen de eigen, persoonlijke, individuele en subjektieve gevoelsbeleving van de schrijfster.¹⁶ De interpretatie van wat de betekenis is van dergelijke vragen is dan simpel. De vraagstelster zit met de verkeerde 'vertaalsleutel' in haar hoofd en ze weigert haar eigen inzet.¹⁷

Dat is dus wat Van der Haegen 'misdeed' in haar artikel over

14. Naar ons idee zou Meijers analyse best ook als verklarend beschouwd kunnen worden, terwijl Van der Haegens betoog ook als begrijpend te karakteriseren valt.

15. Dat Dienske uiteindelijk Meijers kijk op de kwestie rond androgynie deelt, blijkt niet alleen uit haar waardering van Meijers begrijpende benadering, maar ook uit het instemmende slotcitaat (p. 206).

16. Ook Maaïke Meijer heeft hier een handje van in haar androgynie-artikel, getuige het volgende citaat: (in kritiek op een aantal schrijfsters over androgynie) 'Ik heb even overwogen om er een keurige kritiek op te schrijven verdeeld in punten a, b, c. Maar dat doe ik niet. Het is samen te vatten in drie woorden. Ze voelen niks. Er is bijna geen betere manier om androgynie als symbool voorgoed de nek om te draaien.' (M. Meijer, a.w., p. 335).

17. I. Dienske, a.w., p. 203.

androgynie. De mythe van het gevoel lijkt zo een afdoende verklaring voor het afwijzen van haar inhoudelijke bijdrage rond de kwestie van androgynie en vrouwenonderdrukking. Voor ons is een dergelijke redenering (want dat is het tenslotte ook) meer een verhulling van datgene waarom het feitelijk gaat in het debat rond androgynie, dan een betekenisvolle beoordeling van de bijdrage van beide schrijfsters aan een voor feministen zo belangwekkende discussie.

Ien Dienske

Weten en weten is tien

'Het wordt voor veel moderne, westerse mensen – en in het bijzonder voor degenen die een academische scholing hebben doorstaan – steeds moeilijker zich van hun directe ervaringen, niet vertaald in wetenschappelijke modellen, bewust te blijven.'
C.I. Dessaur¹

Situatieschets

Maandagavond belt een redaktrice om te zeggen dat vier vrouwen een kritiek geschreven hebben op mijn artikel. Als ik wil antwoorden kan ik maximaal vier pagina's krijgen die uiterlijk de volgende maandagmiddag bij haar in de bus moeten liggen. En als mijn reactie te laat is, zal de redactie bekijken of ze haar in het volgende nummer plaatsen of niet.

Ik begin vlug te rekenen. Dan heb ik maar een paar uur de tijd. Waarom maakt het werkende gedeelte van de mensheid van alles een haastklus in deze dolgedraaide cultuur? Het antwoord zit in de vraag. Ik doe stug en ben niet helemaal rechtvaardig tegenover Westerbeek, die ik aan de telefoon heb: ze is net terug van vakantie, háár planning was het ook niet.

De structuur van een rationeel maar niet rationalisties betoog

Er bestaat een argument dat aangeduid wordt met: argumentum ad hominem. Een kwalijke vorm daarvan kan omschreven worden in voetbaltermen: niet de bal pakken, maar de persoon. Ik heb in mijn artikel niet op die manier geargumenteed en zal dat ook nu niet doen. Naar de zaak zelf dus.

1. C.I. Dessaur, *De droom der rede*. 's-Gravenhage 1982, p. 177.

Het maken van een konceptanalyse zoals Van der Haegen dat deed, met inbegrip van expliciteringen van impliciete antropologische opvattingen (opvattingen over mensen en het menselijk bestaan) is zinvolle wetenschappelijke arbeid. Was het daarbij gebleven, ik had geen pen op papier gezet. De kern van mijn bezwaren is dit. De konklusies uit de tekst zijn wel juist; het is een doortimmerd en consistent betoog. Ze zijn echter juist, gegeven de uitgangsposities van de auteur. Dat de waarde van androgynie voor vrouwenbevrijding nauwelijks iets om het lijf heeft in de juiste konklusies, ligt niet aan het verschijnsel androgynie. Dat ligt aan hoe androgynie benaderd en behandeld wordt in de tekst. Het ligt aan de benaderingswijze, gemakshalve even ideaal-typies opgevat. Ga je anders te werk, dan kun je tot andere konklusies komen, die niet alleen juist zijn gezien de uitgangsposities, maar bovendien het verschijnsel zelf meer recht doen.

Misschien kan ik nog een paar misverstanden opruimen door de structuur van mijn betoog te bespreken, want die wijkt af en dat is niet toevallig. Ik wilde om te beginnen lezeressen de gelegenheid bieden te ervaren dat er een grote afstand beleefd kan worden tussen een bepaald type wetenschappelijk taalgebruik en (een levendige herinnering aan) een directe ervaring. Het liefst had ik gezegd: probeer je laatste indrukwekkende ervaring met androgynie voor ogen te halen. Maar dat kon niet omdat waarschijnlijk de meeste mensen hun ervaringen met androgynie, als ze die hebben, niet met dat woord benoemen. Vandaar de kunstgreep. Ik nam een onderwerp dat met sterke belevingen gepaard gaat en dat ons allen bekend zal zijn: verliefdheid. Met die bedoeling veranderde ik de tekst. Maar ik geef toe dat de oplossing, al kon ik geen andere verzinnen, niet erg elegant is.

Daarna beschreef ik twee leeservaringen van mezelf. Doelbewust begon ik met het oproepen en beschrijven van belevingen, omdat in de begrippe benaderingswijze, zoals dat traditioneel heet, kennis over mensen begint bij beschrijvingen van hun ervaringen. De volgorde in het betoog is dus van belang. De functie van introspektie in het betoog is in de eerste plaats om recht te doen aan het uitgangspunt betrokkenheid. Betrokkenheid in de betekenis van: jezelf niet overslaan in het proces van kennisverwerving (jezelf overslaan is typerend voor de cartesische manier van denken). Een tweede betekenis van betrokkenheid, die ik niet besprak is: jezelf verplaatsen in... In de tweede plaats was het de bedoeling te laten zien dat introspektie één van de menselijke kennisbronnen is. Je werkt de hele dag met indrukken, ook tijdens het onderzoeken. Wie

dat niet beseft wordt er ongemerkt door beïnvloed en mist misschien ook kansen op kennis. In de derde plaats is het gebruik van introspektie, evenals het begin van het betoog, een manier om subjekt/objekt-splitsingen op te heffen. Vandaar ook dat menselijke belevingen een zakelijk (dat wil zeggen gericht op de zaak) en geïntegreerd deel van het betoog uitmaken. Wat is nu de zeggingskracht van introspektie? In mijn betoog is het beschreven en geïnterpreteerde introspektieve materiaal één van de steunpunten. Vervolgens heb ik de besproken ervaringen in een ruimer kader en in een traditie gezet. Ik geef algemene kenmerken uit die traditie en pas deze toe op twee teksten. *Nu is de beschikbare ruimte bijna op.*

Rest mij nog jullie te vertellen, dat het toch al wat oudere konijn, wonend in hetzelfde huis als ik, weer goed door de rui heen gekomen is dit najaar. En dat is toch maar heel wat.

Helaas heb ik geen goed bericht voor U

Naar aanleiding van Anke Steinmanns artikel 'Ambities versus arbeidsmarkt' in *Tijdschrift voor vrouwenstudies* 10 wil ik beschrijven hoe de konfrontatie van mijn ambities met de arbeidsmarkt is verlopen; een verhaal dat aansluit bij haar beschrijvingen en konklusies.

Ik ben vier jaar geleden afgestudeerd (nederlands, taalbeheersing) en sindsdien heb ik precies ééndriekwart jaar betaald gewerkt, in het onderwijs, op drie verschillende scholen. Resterend tweeëneenkwart jaar (aktieve, zoals dat heet) werkloosheid. Ik las dus gretig 'Ambities versus arbeidsmarkt'. Het opmerkelijkst was voor mij dat artikelen van werkloze vrouwen over hun eigen isolement publiekabel blijken te zijn. Waarom betwijfelde ik dat eigenlijk? Toen ik nog studeerde stond mijn mening stevig vast: zulke verhalen zijn juist belangwekkend, daarvoor moet zeker plaats zijn in tijdschriften als dit. Desondanks twijfelde ik – en dat nu is buitengewoon typerend voor de hevigheid van het isolement van werklozen. Voordat ik daarin geraakte kon het me geen barst schelen wat de gangbare normen waren voor een publiekabel artikel. Door mijn bezigheden met onderwijs, met volwassenenedukatie was ik me er overigens wel van bewust dat het voor mensen buiten het intellektuele wereldje veel moeilijker is om lak te hebben aan de officiële normen voor volwaardige schrijfprodukten. Nu sta ik al geruime tijd zelf buitenspel en ik vertoon allerlei eigenschappen van mijn vroegere kansarme doelgroepsleden. Zelfs terwijl ik dat allemaal inzie: de kracht van mijn rationele inzicht wordt akelig aan de kaak gesteld. Ik lijd aan drempelvrees voor mijn eigen oude terrein. Maar het lezen van een artikel van een mede-werkloze gaf me een nuttig stootje.

Ik wil ingaan op een paar punten die in 'Ambities versus arbeidsmarkt' naar voren komen:

- de konstatering dat ook vrouwen met een hoge opleiding voornamelijk in verzorgende beroepen terechtkomen (waaronder onderwijs) en daarin ook snel werkloos worden;
- de konstatering dat 'kiezen voor bewuste werkloosheid' krities benaderd moet worden door vrouwen;

– de relatie van werklozen tot de (wereld der) werkenden, met name op je eigen vakgebied.

Het onderwijs inrollen

Ik heb een vak gestudeerd waarbij lesgeven het enige duidelijke beroepsperspektief is. Toen ik begon te studeren (in 1972) was het nog gebruikelijk om als links student positief voor het onderwijs te kiezen: als ingang voor maatschappijveranderend handelen nietwaar. Ik zat persoonlijk ook erg in mijn maag met mijn geprivilegieerde positie in het leven. Aanvankelijk voelde ik me schuldig, elk moment dat ik me niet met strijd tegen maatschappelijke ongelijkheid bezig hield. Gelukkig begon op dat moment feminisme aan de universiteit te ontkiemen, wat mij ten eerste het inzicht opleverde dat mijn nijpende persoonlijke schuldgevoel direkt verband hield met mijn socialisatie als vrouw, en ten tweede de bevrijdende ervaring gaf ook, met het volste recht, tegen mijn eigen onderdrukking te kunnen vechten. Een paar jaar lang was ik hierdoor buitengewoon actief op alle mogelijke studiegebieden, theoreties goed onderlegd en zeer productief.

Maar – in de werkgroepen waar mijn studie voor 95 procent uit bestond, bleek op den duur dat de meeste initiatieven en probleemstellingen steeds maar van mij uitgingen. Ik aksepteerde en internaliseerde de kritiek dat mijn voortvarende inbreng anderen dichtsloeg, dat ik me meer gedeisd moest houden. Ik begon daarmee mijn eigen strijd weer in te leveren ten gunste van die van anderen. Angst voor machtspositie? Dat zegt me niet zoveel. Ik was er sterk van overtuigd dat elk individu de ruimte moet krijgen om zelf initiatieven te ontwikkelen (wat het traditionele onderwijs immers afleert) en dat ik, die daar blijkbaar erg vlot in was, dus moest oppassen voor een te sturende aanwezigheid. Oftewel, het toenmalige credo van de linkse leraar: het moet uit de leerlingen zelf komen. Waarmee duidelijk is dat ik me alras als leraar, agoog, in elk geval zorgende figuur ging opstellen.

Dat wilde ik natuurlijk niet, en ik zocht daarom naar een formule waarbinnen zo'n houding in mijn eigen belang scheen. Ik zag dat belang in de leerzaamheid van het mezelf ter discussie stellen, het openstaan voor volstrekt andere houdingen: omdat ik die later ook bij leerlingen zou aantreffen en omdat ik uit de falende studentenbeweging geleerd had hoe zinloos het is om met ongereflekteerd doordrammen de brede massa's te willen politiseren. Twee uitstekende motivaties. Maar het gevolg was voornamelijk dat ik mijn

plannen niet kon uitwerken en mijn energie dus maar stak in anderen te helpen de hunne uit te werken. Vanuit dat gezichtspunt rijst de verdenking dat ik me had laten terugdrukken in een typiese vrouwenrol, gekamoufleerd door progressieve agogiese opvattingen.

Ik kreeg zodoende een grote groepsbegeleidende ervaring, en een nog grotere ervaring in het ter discussie stellen van mijzelf en mijn vak. Aangezien dit keurig korrespondeerde met wat de linksradikale onderwijsvisie destijds van een leraar verlangde, aangezien ik me graag nuttig wilde maken, aangezien ik tegen theorieproductie los van de praktijk was, aangezien de beperktheid van de universitaire wereld me naar de strot vloog – kwam ik in het onderwijs terecht. Zeer krities en met grote terughoudendheid ten opzichte van de zinvolheid van ‘verandering van binnen uit’, maar ik wilde het toch zelf meemaken.

Ik heb hierboven een aantal oorzaken beschreven die niet direct verwijzen naar mijn vrouw-zijn. Genoeg mannen hebben kritiek op de scheiding theorie-praktijk, stellen hun vak ter discussie, vinden groepsprocessen van belang. Maar ik denk dat de implicaties voor vrouwen groter en anders zijn. Zolang je je als student verzet tegen onderwijs en expliciete machtsverhoudingen daarbinnen, valt dat te combineren met feministies verzet tegen seksistische vanzelfsprekendheden. Maar als de machtsverhoudingen minder duidelijk liggen (in groepen, met formeel gedeelde verantwoordelijkheid), zijn vrouwen sneller geneigd een zorgend verantwoordelijkheidsgevoel in de plaats te stellen van eigen eisen en verlangens, geneigd zelfs om die twee zaken aan elkaar gelijk te stellen. En het overwinnen van die neiging wordt bemoeilijkt doordat de leerling-gerichte onderwijsideologie zo goed past bij onze socialisatie als invoelende verzorgster.

Gelegitimeerd door een emancipatoire onderwijsvisie stellen we ons voor dat onze capaciteiten groot, maar vooral begeleidend zijn. Waarmee ik tegelijk wil zeggen dat het emancipatoire in zo’n onderwijsvisie behoorlijk ondoordacht is.

Het onderwijs uitrollen

Toen ik eenmaal in dat onderwijs zat, merkte ik keer op keer dat ik de praktijk van het lesgeven alleen interessant vond als experiment, dat mijn eigen interesse en sterke kant lag bij het analyseren en interpreteren van (machts-)structuren, onderwijsorganisatie,

verhoudingen tussen leerling en leraar, tussen leraren onderling, tussen leerlingen onderling, seksentegenstellingen bij dit alles. Kortom, ik merkte dat ik veel meer theoreties dan prakties was ingesteld. En dat, op de keper beschouwd, mijn open, invoelende opstelling me eerder ongeschikt dan geschikt maakte voor de onderwijspraktijk. Ik kwam er nauwelijks aan toe eisen en verlangens te hebben tegenover de leerlingen (en dat is wel nodig) of mijn houding, het belang van mijn vak actief/positief te profileren (óók heel nodig); het bewustzijn van de mensonwaardige situatie van de scholieren, de manier waarop de school ze probeerde te knakken, drong zich onophoudelijk via alle zintuigen aan me op. Ik kon me er niet toe zetten om mee te doen aan de onderlinge intimidatiepolitiek, met als gevolg dat ik konstant in de verdediging was.

Ik moet er wel bij zeggen dat ik nu spreek over ervaringen op mijn meest conservatieve school. Na een jaar hoefde het niet meer, ik werd ontslagen. Een opluchting. Maar vanwege de stijgende werkloosheid had ik ook weinig perspectief om een betere werkervaring te kunnen opdoen. Pas anderhalf jaar later kreeg ik voor drie maanden een invalbaantje. Daarin bleek dat ik heus wel goed kan lesgeven. Alleen moet ik er niet mijn beroep van maken.

Sollicitatiefrustratie en bewuste werkloosheid

Ik heb nog een keer op vergelijkbare wijze mijn eigen glazen ingegooid, nu onder een nog alternatiever vaandel: werkloze vrouwen solidair actief.

Na mijn ontslag op die hopeloze school had ik weer een half jaar intensief gesolliciteerd (nu niet meer als gewone lerares maar bij groepen als de Vrek, de Anne Frank Stichting). Door mijn briefschrijfkunst steeds uitgenodigd, eerste ronde, tweede ronde, slapeloze nachten en gekondoleerd maar weer, keer op keer; wat hebben die anderen dat ik niet heb? De gedachte 'dat het aan de maatschappij ligt' werkt niet meer zo best, als je steeds constateert dat het 'die ander' wel lukt. Op zijn minst ga je jezelf gebrek aan maatschappelijke weerbaarheid toeschrijven.

Toen ontmoette ik een paar andere werkloze vrouwen, met wie ik samen een werkplaats ging opzetten. Geweldig, werklozen nemen het heft in eigen handen, schijnt aan de rest. Bewuste werkloosheid, kleine bedrijfjes, handarbeid, vrouwenprojekt – politiek verantwoord kan het al niet. Een paar maanden lang ging dat stormachtig goed. Iedereen juichte ons toe, we kregen gratis ruimte en zo goed als een

toezegging voor een gigantiese subsidie. Op dit bruisende toppunt — had ik plotseling kans op een echte, goeie baan (beetje onderzoek, beleid, koördinatie). Die heb ik laten lopen, omdat ik immers gekozen had voor werklozensolidariteit, vrouwensolidariteit en: laat je niet ringeloren door de maatschappelijke druk van de krisistijd, angstig kiezen voor zekerheid.

Ik vind die redenering nog steeds prima, maar helaas is het, achteraf gezien, slechts één kant van de zaak. Ik zag een heleboel in die werkplaats, en ik zag een heleboel in die baan. Kiezen voor de werkplaats betekende het afzien van mijn individuele aspiraties, voor werk op intellectueel nivo. Kiezen voor de baan betekende het ineensstorten van de werkplaats, die ook voor drie andere werkloze vrouwen heel veel betekende. Dat liet ik het zwaarste wegen. Maar wat ik achteraf zie: wat eigenlijk het zwaarst woog, was de druk, in een werklozen situatie gebracht te zijn met alle deuken die dat aanbrengt in je zelfbeeld (bovenop de kwetsuren uit dat jaar op de conservatieve school), waardoor de positieve ervaring van die werkplaats onevenredig zwaar ging wegen. Ik was heel veel kwijtgeraakt en wilde niet op mijn beurt anderen in de steek laten. Tenslotte had ik ook mijn intellectuele aspiraties ver moeten wegstoppen, omdat er geen perspectief scheen om ze te realiseren.

Wat het later nogal schrijnend maakte: na een half jaar, toen de subsidie niet was doorgegaan en er zoals in elke groep problemen kwamen, kregen mijn werkplaatskompagnons toch banen en kinderen.

Ik heb nu met een andere werkloze vriendin een veel minder pretentieuze zeefdrukwerkplaats opgezet ('Rakelinks' — mooi werk en schappelijke prijzen, tel. 020-227291). We zijn er tevreden over, vinden het leuk om te drukken, maar we willen het niet als 'ons werk' zien. We weten intussen heel zeker dat we het liefst op ons oorspronkelijke terrein willen werken. Voor mij is dat: intellectuele arbeid, theorievorming, onderzoek, op het gebied van onderwijs, socialisatie bijvoorbeeld. Ik realiseer me dat ik hard op weg ben geweest me op te sluiten in een werklozenwereld, met wederom prijzenswaardige motieven waar niets aan ontbrak dan dat ze mijn eigen niet waren. Ik had ze me wéér aangemeten, met mijn grandioze capaciteit om mijn eigen belang te zien als dat van een groep waarvoor ik me vanuit persoonlijke betrokkenheid zou kunnen inzetten (toen ik studeerde zochten de linkse studenten zich daar allemaal blauw naar); met een door subkulturele normen toegejuichte zelfwegcijfering — nu weer gekamoufleerd als politieke keuze. En, uiteraard, deze kant opgedrongen door de werkloosheid.

Het is niet verwonderlijk dat zulke processen zich ook in vrouwen-groepen afspelen. In zeker opzicht is de kans zelfs groter: in groepen met mannen ben ik meer op mijn hoede, laat me minder snel meeslepen in zulke draaikolken van saamhorigheidsgevoel, die toch sterk doen denken aan de liefdevolle verklaring dat moeder pas echt gelukkig is als het hele gezin dat is. Ik doel nu op een sterk persoonlijke, emotionele invulling van het begrip solidariteit. Wat hierbij een grote rol speelde: onze werkplaatsgroep doorbrak natuurlijk ook de scheiding tussen werk en privé – met het gevolg dat er een eindeloze, uitputtende persoonlijke beschikbaarheid verlangd werd op alle terreinen. En dat had weer tot gevolg dat we ons veel te veel met elkaar gingen identificeren, geholpen door het mooie vrouwelijke invoelingsvermogen. Het doorbreken van de scheiding tussen privé- en werksfeer is zeker niet per definitie in het belang van vrouwen. Je hebt dan geen plek meer voor jezelf om op adem te komen – een probleem dat in het huisvrouwenwerk allang signaleerd is. Heel leerzaam allemaal, vooral omdat we uiteindelijk assertief genoeg waren om de zaak uit elkaar te laten spatten. Maar jammer genoeg gaat je marktwaarde er tegenwoordig niet op vooruit als je een jaar lang met achtenswaardig idealisme aan veelzijdigheids- en persoonlijkheidstraining doet. Je loopt tien jaar achter, zus.

Kort geleden beseftte ik waarom ik steeds pas op het laatste nippertje gewipt wordt bij sollicitaties. Doordat ik me jarenlang op eerstelijnswork gekoncentreerd heb, en ook nog op veelzijdigheid (ik heb maar liefst ervaring met werkende jongeren, huisvrouwen, mbo-meiden, buitenlanders, vwo/havo, dropouts, edukatief en creatief werk) heb ik eigenlijk geen doorgewinterde ervaring, zeker niet op de gebieden waar ik nu solliciteer (meer tweedelijnswork, beleid of onderzoek). Toch ben ik in staat daar interessante, creatieve gedachten over te produceren, waardoor een sollicitatiecommissie, waarschijnlijk gecharmeerd, zichzelf het geweten sust door zo'n enthousiast en veelbelovend iemand toch de kans te willen geven. Maar op het laatste moment wordt altijd weer voor zekerheid gekozen.

Een frustrerende bevinding, die ook weer niet alleen voor mijn situatie zal gelden. Het zijn vooral vrouwen die zich toeleggen op eerstelijnswork en veelzijdigheid: uit afkeer van (mannelijke) specialisatiedrift, maar ook vanwege de ongelooflijk hardnekkige konditionering tot huisvrouw, zo niet letterlijk dan toch in hogere/bredere/diepere/abstraktere zin: zorgen aan de basis, waarvoor je van allerlei markten thuis moet zijn, duizend dingen tegelijk moet doen

Het fokken van eelt op de ellebogen

Tegenwoordig zoek ik weer ingangen naar, kontakten met mijn eigen vakgebied, mensen die daarin werken. Die raak je namelijk volstrekt kwijt als je eerst lerares wordt, en daarna werkloze en zeefdrukster.

Wat de eerste tijd erg moeilijk was: ik voelde me weer zo'n beginneling. Dat maakte me onzeker, terwijl ik nou net mijn zelfbewustzijn wilde terugwinnen. Ik leende vooral maar boekjes, nam abonnementen om mijn achterstand in te halen, begon voor mezelf stukken te schrijven. Al mijn moed verzamelend belde ik oude studievriendinnen op. De mensen met wie ik nu weer over mijn werk op intellectueel gebied ging praten, die er zelf middenin zaten, legden een vanzelfsprekendheid aan de dag ten aanzien van het schrijven van artikelen, het leggen van de juiste kontakten, het bijwonen van vergaderingen, kongressen, bijeenkomsten, waardoor ik me mijn isolement en ontwenning op deze gebieden extra bewust werd.

De wereld van de werkenden (studerenden) en die der werklozen. Je hoeft je niet af te vragen of die scheiding er komt: die bestaat gewoon. Er is een circuit van werkenden (studerenden) via het werkverband voor hen gestructureerd, waarin ze elkaar ontmoeten, waar terloops en vanzelfsprekend allerlei informatie wordt doorgegeven. Daarom is het voor werklozen van belang om zich op eigen initiatief toch maar in die werkendenwereld op te dringen. Dat is niet makkelijk, want je bent steeds een vreemde eend in de bijt, in de weer met eigen plaatsbepaling. Inmiddels ben ik daar wel aan gewend, maar nu heb ik te kampen met groeiende jaloezie en kenmerken van agressie tegenover mensen die over hun interessante banen praten of klagen. Hoe ben je eigenlijk aan die baan gekomen, dame of heer? Inderdaad, dat dacht ik al. Geef mij dus maar de helft, dan praten we verder.

Ik heb voor mezelf een aantal onderwerpen vastgesteld waarover ik lees, denk en schrijf. Mijn omgeving vindt dat leuk van me, maar op een enkeling na (die het dan weer heel druk heeft met eigen ander werk) is niemand er speciaal in geïnteresseerd. Niemand zit erop te wachten. De enige reden dat ik het doe, is mijn eigen behoefte aan zingeving te bevredigen. Bij tijd en wijle zie ik er ook niet meer in dan een schijnpoging tot interessantdoenerij om mijn dagen draaglijk door te komen.

Het grote werklozenprobleem van je eigen volstreekte overbodigheid. De overbodigheid van iemand die zelfs geen reactie meer kan oproepen door tegen haar/zijn onzinnige werk aan te schoppen. Natuurlijk weet ik dat ik, als persoon, nodig ben voor mijn

relaties, mijn woongroep, mijn familie. Maar dat frustreert me des te meer, ik wil niet gesust worden met die typiese vrouwenfunctie. Daarom kan dat soort nodig-zijn voor mij, en ik denk voor veel vrouwen, geen compensatie zijn voor werkloosheid. De schrijnendheid van je werkloosheid wordt er juist door geaksentueerd. Veel betaald werk dat mensen doen is ook overbodig. Maar een werkloze moet dag in dag uit zichzelf motiveren om iets te ondernemen. Dat kost geweldig veel energie en daarom krijg je een nogal krities oog voor wat werkelijk de moeite waard is. Je kunt je ergeren aan dubieus werk waar je naar toe moet. Maar je vreselijk inspannen om dubieus werk te organiseren en dan ook nog je zelf aangehaalde ergernissen verwerken – zak dan maar helemaal de stront in. Ik heb dan ook veel behoefte aan stimulansen van anderen, waardering voor mijn zelfgekozen activiteiten. Maar daarvoor moet je eerst je ‘werk’ aan anderen tonen – en ook dat moet weer je eigen initiatief zijn bij gebrek aan de vanzelfsprekendheid van een arbeidsverband.

Je eigen werk verkopen, er aandacht voor opeisen: helaas alweer iets waar, tot zichzelf wegcijferen opgevoede, vrouwen meer moeite mee hebben dan mannen. Vrouwen hebben altijd het werk gedaan dat *vanzelfsprekend nodig is*, ontlene daar, in de patriarchale ideologie, van tijd tot tijd het recht op betaald werk aan. Ook ik, die de boekenkast heb volstaan met tegengestelde beweringen, ontkom niet aan de opdringerigheid van die voorstelling. Ik wil dat mijn kennis en inzicht nodig *zijn*; als ik die uit eigenbelang moet opdringen neem ik onmiddellijk een verontschuldigende houding aan (wat overigens ook de pest is in sollicitatiegesprekken). – Bij het produceren van zeefdrukken ligt dit allemaal veel eenvoudiger. Daarom is het wel een ondersteunende bezigheid. Maar als ik het bij dat zeefdrukken zou laten (dat gaat me immers goed af?), zou ik me konformereren aan de maatschappelijke druk op vrouwen om niet teveel kapsones te hebben. –

Ik blijf streven naar werk in betaald arbeidsverband, anders draai ik mezelf een rad voor ogen of geef de strijd op. Zolang ik dat niet kan krijgen, zoek ik naar een werkverband, dan maar onbetaald, waarin mijn kennis en inzicht functioneel zijn en uitgedaagd worden, waarin ik weerwoord krijg. Onder meer om die reden ben ik een tijdje geleden in een themagroep Onderwijs van de PSP gestapt. En nu zit ik me af te vragen of er niet een kader te ontwikkelen is waarbinnen werklozen, met soortgelijke ambities als ik, kunnen samenwerken – met werkenden.

Op 2 oktober was ik op een dag van de SLOV over vrouwen en crisis. Er was op die dag eigenlijk bitter weinig tijd om over het

onderwerp van gedachten te wisselen, maar in elk geval werd me duidelijk dat er wel degelijk vrouwen zijn die belang stellen in zo'n samenwerking. Het hele gebied vrouwenstudies dreigt, net als de werklozen nu, net als de afstuderenden binnenkort, slachtoffer te worden van de bezuinigingen; er zal veel onderzoek gedaan moeten worden om het bestaansrecht van vrouwenstudies te verdedigen, daar helpt geen lieve moeder aan. Veel werkloze afgestudeerden willen graag onderzoek doen voor vrouwenstudies. Hier moet toch iets te combineren zijn. De SLOV gaat hier hopelijk pogingen voor doen, maar als werkloze kan ik me geen afwachtende houding permitteren.

Komt raad, komt tijd. Ik laat het maar even zo vaag, in afwachting van eventuele reacties. Ik ben natuurlijk bereid om meer informatie te geven en hoop dat u me binnenkort voor een gesprek wilt uitnodigen...

Vriendelijke groeten, Saskia van Oenen,
Elandsstraat 13, 1016 RW Amsterdam

Recensies

Ida Bontius

An Adventure Story: Feminism for Girls
Angela McRobbie en Trisha McCabe (red.),
Londen (Routledge & Kegan Paul) 1981,
f 33,20

Deze bundel van elf artikelen is tot stand gekomen binnen een schrijfsterskollektief. Ze wilden onderwerpen van de vrouwenbeweging meer toegankelijk maken voor meisjes. Het uitgangspunt van de schrijfsters is feministies, maar één vaste definitie willen en kunnen ze daar niet van geven. Ruim tweederde van het boek bestaat uit artikelen over 'ervaring'; de rest handelt over de vraag hoe dingen te veranderen en bevat drie artikelen over diverse thema's.

Ik heb het boek met veel plezier gelezen. De artikelen zijn over het algemeen zeer goed geschreven in een heel leesbaar engels. Allemaal zijn ze van leuke illustraties voorzien.

Feminisme voor meisjes

Meteen in de uitgebreide inleiding (29 pagina's) van Angela McRobbie en Trisha McCabe al is duidelijk: dit is een bundel met een strijd bare en genuanceerde inzet. De maatschappij en mannen zien het niet als hun belang dat meisjes zelfbewust en openlijk uitkomen voor hun behoeften en verlangens. Het schrijfsterskollektief richt er haar krachten op dat vrouwen en meisjes in

deze situatie toch zichzelf door kunnen zetten. Daartoe dragen ze materiaal aan. Niet om meisjes van haar vrouwelijkheid te beroven, maar om te bereiken dat meisjes vrouwelijkheid opnieuw definiëren en als iets van haarzelf claimen, onafhankelijk van jongens.

In de hele bundel komt dit thema steeds terug: hoe kun je weerwerk leveren, waarom zou je vasthouden aan omschrijvingen van situaties die de jouwe niet zijn.

Trisha McCabe laat in een artikel over beroepskeuze op school bijvoorbeeld zien, dat hierbij niet zozeer geldt 'meisjes zijn niet geïnteresseerd in beroepsvoorlichting', maar 'beroepsvoorlichting is ontzettend saai want het gaat niet over mij, maar over jongens'.

Avontuur

De schrijfsters zijn er goed in geslaagd de valkuil te vermijden een aantal thema's uit de vrouwenbeweging gekomprimeerd en vereenvoudigd uit te leggen voor jonge vrouwen. Haar vertrekpunt is daarentegen de cultuur van meisjes zelf. En daarbij: ze willen geen verhandeling geven maar in beweging zetten. Feminisme heeft voor haar alles te maken met avontuur. Avontuur staat tegenover mythes: de mythe van de vanzelfsprekendheid van de onderdrukking van vrouwen of de mythe dat alle feministen trutten zijn, zoals in de media vaak gesuggereerd wordt. 'Avontuur begint met verwarring, zelfs angst. Het vereist ondernemingslust en handigheid. Het kan niet zonder tactiek en manoeuvres. In tegenstelling tot mythes hebben avonturen een open-eind, er zijn geen konklusies vooraf' (p. 4).

Het kollektief zet vraagtekens bij allerlei vanzelfsprekendheden vanuit drie uitgangspunten: meisjes zijn tot veel meer in staat dan ze zelf mogen denken; ze hebben ruimte en autonomie nodig om hun situatie uit te werken; dit is een bezigheid waar je veel plezier aan kunt beleven. In het ene

artikel is dit beter uitgekristalliseerd dan in het andere. Het is ook niet eenvoudig om bijvoorbeeld een mythe als 'onderwijs moet, onderwijs doet je goed' los te laten. Dat is een weerbarstige materie. In verschillende artikelen blijkt dat het 'in beweging willen zetten van vanzelfsprekendheden' konsekwenties heeft voor je manier van schrijven. In een artikel over 'engels' (als moedertaal) komt Gill Frith uit op de wens meer te spelen met de taal, wat ze zelf in haar artikelen ook doet. Zij vraagt zich af hoe het komt dat juist meisjes in 'engels' uitblinken. Haar doel is te laten zien dat taal niet simpelweg een gereedschap is, maar 'dat taal op verschillende manieren gebruikt kan worden (...). We kunnen met taal spelen, vechten en experimenteren'.

Meisjes

De bundel richt zich in de eerste plaats tot meisjes tussen de 15 en 20 jaar. In de tweede plaats – omdat de schrijfsters zich realiseren dat meisjes jammer genoeg niet zomaar tegen zo'n boek aanlopen en het aanschaffen – op vrouwen die met meisjes werken: in het voortgezet onderwijs en in het jeugdwerk.

Het eerdere werk van Angela McRobbie over meisjeskultuur¹ is hier op een heel vanzelfsprekende manier geïntegreerd in een veel bredere en algemenere tekst over feminisme en meisjes. Wel is het aksent verschoven van arbeidersmeisjes in de eerdere teksten naar middenklasse-meisjes hier. Als reden daarvoor noemt zij in de inleiding dat deze meisjes makkelijker aanspreekbaar zijn voor feminisme, omdat avontuur en uitvoering toch al een plaats heeft in haar cultuur (pop en punk). Een reden is bovendien – zoals de bundel demonstreert – dat deze meisjes als scholieren en studentes via essay-achtige teksten aan te spreken zijn. Voor arbeidersmeisjes is een leven volgens een ander dan het vanzelfsprekende patroon – wat volgens Angela McRobbie in de eerste plaats inhoudt

hogere vormen van onderwijs volgen – vaak traumaties.

Het is duidelijk dat hier een probleem gethematiseerd wordt waar de schrijfsters nogal mee in hun maag zitten. Het is een goede vondst de middenklasse 'counter-culture' als aanknopingspunt voor feministen te benutten. In de bundel blijkt bovendien dat de schrijfsters zich vaak goed in de situatie van de meisjes waar ze zich op richten, weten te verplaatsen vanuit hun eigen, vergelijkbare geschiedenis. Dat geeft een zekere levendigheid aan de teksten. Dit geldt bijvoorbeeld heel duidelijk voor het artikel van Mary Connel, Tricia Davis, Sue McIntosh en Mandy Root, waarin zij hun licht laten schijnen over romantiek en seksualiteit. Ze vertellen dat ze het weliswaar allemaal moeilijk hebben gevonden zich af te vragen hoe zij omgaan met seksualiteit, maar dat ze zich toch liever moeilijke vragen stellen dan eraan voorbijlopen.

Toch vind ik het jammer dat de schrijfsters voor zichzelf besloten lijken te hebben dat zij arbeidersmeisjes (middels teksten) niet kunnen bereiken. Vooral ook omdat ik in mijn eigen onderzoek onder meisjes van 16 tot 18 jaar op het kort middelbaar beroepsonderwijs regelmatig nieuwsgierigheid naar het feminisme tegenkom.² Waar ik wel aan toe moet voegen dat lezen niet bepaald het liefste is wat zij doen.

Sommige bijdragen zijn er beter in geslaagd dan andere om het woord in de eerste plaats tot meisjes te richten. Over het geheel genomen hebben de schrijfsters het paternalistische toontje weten te vermijden dat haar zo vaak irriteert in teksten die over jongeren gaan.

Gekleurde meisjes

Een punt waar de schrijfsters, naar zij zelf zeggen, nog het minst uit zijn, is dat van gekleurde meisjes en racisme. Zij hebben dit op een voor hen zelf onbevredigende

manier opgelost door een apart stuk op te nemen over de ervaringen van zwarte meisjes in Engeland. Valerie Amos en Prathiba Parmar houden zich bezig met de ervaringen van aziatische en afro-caribiese meisjes in Engeland. Bij het racisme waar deze meisjes mee gekonfronteerd worden, komen ook nog stereotypen over gekleurde vrouwen. Vrouwen van aziatische afkomst worden ofwel als seksueel erotische wezens gezien, of als onderdrukte echtgenotes die niets in te brengen hebben bij hun familie. Stereotypen over afro-caribiese vrouwen plaatsen haar buiten de westerse definitie van schoonheid. Op seksueel gebied worden ze gezien als prostituées omdat ze soms kinderen buiten een huwelijk hebben. Ze worden ook wel gezien als moederlijke vrouwen. In dit artikel herover pleiten de schrijfsters voor een autonome beweging van gekleurde vrouwen.

Enkele suggesties voor gebruik

Ook in Nederland kan de bundel heel goed door meisjes gelezen worden. Op een boekenlijst voor engels in het voortgezet onderwijs zou hij prima passen. Verschillende stukjes kunnen er ook goed uitgelicht worden als verhaal- of leesstuk in de engelse les. Voor leerkrachten die teksten zoeken om met meisjes over feminisme te praten, loont het zeker de moeite om delen te vertalen. In de inleiding zit bijvoorbeeld een stuk over de vraag of vrouwen werkelijk onderdrukt worden (3 pag.), waar Trisha McCabe in de vorm van vragen en antwoorden laat zien dat het helemaal niet 'best wel meevalt met die onderdrukking'; of het artikel (22 pag.) over romantiek en seksualiteit: 'Between the devil and the deep blue sea', dat in projecten over seksualiteit prima van pas zou kunnen komen. Er wordt zowel heel praktische informatie gegeven over handboeken over seksualiteit (bijvoorbeeld het Hite-rapport) als suggesties gedaan voor een alternatief voor romantiek, vaak in de vorm van allerlei vragen die opgeworpen worden. Een aantal

artikelen vereist voor gebruik in vertaalde vorm hier echter wel enige aanpassing aan de nederlandse situatie, bijvoorbeeld als het over onderwijs gaat of over deelname aan de vakbond voor kantoorpersoneel.

Noten:

1. Zie van Angela McRobbie onder andere: *Jackie: an ideology of adolescent femininity*. Centre of Contemporary Cultural Studies, University of Birmingham, 1978; 'Working class girls and the culture of femininity', in *Women take issue*. Londen (Hutchinson) 1978; 'Setting Accounts with subcultures. A feminist critique', in: *Screen Education*, voorjaar 1980, nr. 34.
2. De resultaten van het bedoelde onderzoek zijn te vinden in de volgende rapporten: Ida Bontius en Sanny de Korte, *Meisjes in opleiding voor een verzorgend beroep. Een verkennend onderzoek naar de achterstelling van meisjes in het onderwijs in relatie tot de mogelijkheid voor vrouwen-emancipatie*. SVO-reeks 58, Harlingen (Flevodruk) 1982; Ida Bontius, *Roldoorkbrekende activiteiten in het kort middelbaar beroepsonderwijs*. ITS, Nijmegen 1982.

Tineke van Gessel

Staat en seksenstrijd. Naar een feministiese staatstheorie

Hanneke Stasse, Trees Mom en Mieke Eijkmans

Amsterdam (SUA) 1982, 139 pp. f 19,—

In de inleiding op *Staat en seksenstrijd* wijzen Stasse, Mom en Eijkmans op de toenemende invloed van de staat op het leven van vrouwen, onder meer door de abortuspolitiek, de belasting- en sociale zekerheidswetgeving, de arbeidswetgeving enzovoort. Deze overheidsinvloed vormt het uitgangspunt voor hun ambitieuze poging de

lakunes van marxistische staats theoretici met betrekking tot de seksenstrijd op te vullen. Daarbij stellen zij zich ten doel 'de problematiek die samenhangt met de verhouding tussen vrouwen en de staat bloot te leggen en aanzetten te geven tot de ontwikkeling van een feministische staats-theorie'.

De konstatering dat de bestaande staats theorieën zich veelal beperken tot klassenverhoudingen, weerhoudt de auteurs er merkwaardig genoeg niet van deze theorieën als uitgangspunt voor een feministische staats theorie te nemen. Het in marxistische theorieën ontwikkelde inzicht dat de burgerlijke staat de bestaande verhoudingen reproduceert, verklaren zij bij voorbaat ook van toepassing op seksen-verhoudingen, doordat zij zich niet afvragen of maar alleen *hoe*, via welke mechanismen, de staat de bestaande ongelijkheid tussen vrouwen en mannen reproduceert. Gevolg van deze benadering is dat de staat nog slechts kan verschijnen in de gedaante van aartspatriarch, die louter uit is op het onderdrukken van vrouwen. Reële machtsverhoudingen binnen de staat zelf (partijen, verzuiling) en tussen staat en vrouwenbeweging komen daardoor nauwelijks aan bod. Evenmin wordt de vraag gesteld waarom de staat een dergelijke rol zou spelen, welk belang mannen daarbij hebben en hoe beide belangen zich tot elkaar verhouden.

In het eerste hoofdstuk wordt de historische ontwikkeling van de vrouwenbeweging in Nederland geschetst in haar relatie met de staat. Ook hier doet het probleem zich voor dat de auteurs eerst stellen dat de vrouwenbeweging zich met haar eisen voornamelijk tot de staat richt, om vervolgens slechts die kwesties te behandelen waarin dat inderdaad het geval is. Gevolg van deze beperking is dat wat betreft de eerste feministische golf de 'burgerlijke' vrouwenbeweging onevenredig

veel aandacht krijgt in verhouding tot de socialistische vrouwenbeweging en dat voor wat betreft de tweede feministische golf 'Wij Vrouwen Eisen' ontbreekt. 'Fem-Soc' wordt daarentegen weer wel genoemd en een groep als MVM wordt mijns inziens zwaar te kort gedaan als gesteld wordt dat deze zich voornamelijk op het parlement richt.

Komplete verwarring schijnt bij Stasse c.s. te heersen als zij het hebben over de verhouding tussen socialisme en feminisme ten tijde van de eerste golf, en de verschillende wijzen waarop beide stromingen gestalte kregen in organisaties. Tekenend daarvoor is de passage (p. 16) waarin bad-, was- en eethuizen feministische elementen in de socialistische 'ideologie' worden genoemd, waarna vervolgens het mislukken van deze initiatieven wordt toegeschreven aan de angst van socialisten voor aantasting van het gezin.

Na deze wat mij betreft hun doel voorbij schietende historische analyse, beschrijven Stasse c.s drie theoretische en politieke posities die binnen de vrouwenbeweging ingenomen worden ten aanzien van de relatie tot de staat. Deze variëren van 'de vrouwenbeweging moet zich helemaal niet binden aan overheidsinstanties' tot 'de staat kan als bemiddelaar optreden', met als een, ook door Stasse c.s. ingenomen, tussenpositie de visie dat in de staatsapparaten zowel de klassen- als de seksentegenstellingen werkzaam zijn en dat het emancipatiebeleid kritiek maar niet zonder meer afwijzend beoordeeld moet worden. Terecht spreken de auteurs over *posities* in plaats van stromingen. Het is dan ook jammer dat ze in de aanduiding van waar deze posities in de vrouwenbeweging terug te vinden zijn, toch weer teruggrijpen op de aloude verdeling in stromingen: het gelijke-rechten feminisme, het socialisties-feminisme en het radikaal-feminisme.

In het tweede hoofdstuk wordt een bruikbaar, zij het ook weer zeer beknopt,

overzicht gegeven van theorieën over de positie van vrouwen. Mijns inziens als gevolg van de toch beperkt-marxistische gebleven benadering van de problematiek beperken zij zich hierbij echter tot theorieën met betrekking tot arbeid en gezin. Moederschap en seksualiteit komen slechts zijdelings aan de orde en alleen voor zover ze nieuwe aanzetten betekenen in de theorievorming over huishoudelijke arbeid.

Het daarop volgende hoofdstuk moet het antwoord geven op de vraag hoe de staat het patriarchaat reproduceert. De auteurs borduren voort op de marxistische staats-theorieën, die stellen dat het klassekarakter van de burgerlijke staat ligt in de bescherming van de privé-eigendom. Het patriarchale karakter van de staat blijkt volgens hen ten eerste uit het onvolledig staatsburgerschap van vrouwen en – daarmee samenhangend – uit het feit dat de staat vrouwen per definitie in het gezin plaatst: 'De relatie tussen vrouwen en de staat wordt bepaald middels de relatie tussen de staat en het gezin' (p. 75). Daarmee wordt – onder meer in navolging van Donzelot – gedoeld op de interventie-mechanismen (onderwijs, gezins- en huwelijkswetgeving enz.) die de staat ter beschikking staan om het gezin in zodanige banen te leiden, dat het kan bijdragen aan de reproductie van de bestaande patriarchale en kapitalistische verhoudingen (p. 75). Zoals de auteurs terecht konstateren betekent de toegenomen staatsinvloed op het gezin nog niet dat de patriarchale macht over vrouwen fundamenteel verminderd is (zoals Donzelot beweert), maar slechts dat deze door een verschuiving in de machtsverhoudingen tussen mannen onderling anders georganiseerd is. Vrouwen zelf zijn er eerder op achteruitgegaan, omdat ze meer dan voorheen beperkt zijn in hun persoonlijke en maatschappelijke perspectieven.¹

Dat in de relatie staat-gezin (vrouwen) de staat natuurlijk de machtigste partij is, blijkt

uit het verschuivingsproces van taken tussen beiden, waarin de staat veel selektiever kan zijn dan het gezin: de taken blijven als gezinstaken gedefinieerd. Met betrekking tot loonarbeid blijkt het patriarchale karakter van de staat volgens de auteurs uit zijn bevestiging van de arbeidsdeling naar sekse. Stasse c.s. wijzen onder meer op de arbeidsbescherming, die het effect had dat vrouwen van de arbeidsmarkt werden verdreven, en verder op het hanteren van het kostwinners-beginsel in belasting- en sociale zekerheidswetgeving. Tenslotte uit het patriarchale karakter van de staat zich in de organisatie van het staatsapparaat zelf. Als voorbeelden worden het geweldsmonopolie en de politieke partijen uitgewerkt. Maar om het onvoldoende optreden van de geweldsapparaten tegen seksueel geweld te karakteriseren als een 'delegatie van het geweldsmonopolie van de staat aan individuele mannen' gaat me toch iets te ver in de richting van de hierboven geschetste komplot-theorie.

In het vierde hoofdstuk worden enkele terreinen van staatsoptreden 'tegen vrouwen' nader bekeken. Met een dergelijke formulering en de logies eruit voortvloeiende keuze voor alweer diezelfde terreinen waar staatsinterventie plaatsvindt (huishoudelijke arbeid, gezin, loonarbeid, positie vrouwen binnen staatsapparaten, en nota bene het emancipatiebeleid), wordt de vraag uit de weg gegaan welke taken de vrouwenbeweging wel en welke zij niet aan de staat zou willen toedelen. De keuze die de staat zelf maakt, wordt niet werkelijk ter discussie gesteld als je het doet voorkomen alsof de staat doelbewust altijd in het nadeel van vrouwen optreedt (en interventie achterwege laat als dit voor vrouwen wel gunstig zou zijn). De beschrijving van het emancipatiebeleid beperken tot een opsomming van slecht beleid lijkt me niet geheel verdiend.

In het laatste hoofdstuk pogen de auteurs perspectieven voor de vrouwenbeweging aan

te geven met de vraag hoe de vrouwenbeweging het staatsoptreden op vrouwenbevrijdende wijze kan beïnvloeden. Begrijpelijkerwijs komen ze daarbij niet veel verder dan de bijna tautologiese opmerking dat de vrouwenbeweging, wanneer zij de legitimiteit van de staat aanvecht, naarmate zij sterker is des te meer concessies af kan dwingen. Gevaar voor inkapseling kan alleen voorkomen worden als de vrouwenbeweging haar eigen voorwaarden stelt bij het afdwingen van feministiese maatregelen.

Nog enkele algemene opmerkingen. Van 'een aanzet tot theorie' (dat een kader moet bieden) mag tenminste worden verwacht, dat er richtingen worden aangegeven voor onderzoek en dat er van bestaand empiries onderzoek gebruik is gemaakt zodat ontbrekende schakels aangegeven kunnen worden. Niets van dat al. De auteurs hebben zich geheel op sekundaire analyses gebaseerd en hebben zelf geen empiries onderzoek verricht. Bij een dergelijke methode is een goed verwijzings- en notenapparaat onontbeerlijk. Deze zijn nu nogal onhandig opgezet. Citaten worden soms zonder verwijzing als onderdeel van een betoog gebruikt (bijvoorbeeld op p. 84), van cijfers is niet duidelijk waarop ze gebaseerd zijn (bijvoorbeeld p. 57). Mede hierdoor is het nu een tamelijk abstrakt verhaal geworden, dat voor niet-ingewijden in de materie moeilijk te lezen is. Het is jammer dat de goede eigen analyses daarmee wat ondergesneeuwd raken.

Wat mij tenslotte bij het lezen zeer irriteerde, was de stellige toon waarmee tal van boude uitspraken worden gedaan. De discussie zou meer bevorderd worden als op voorzichtiger toon verschillende argumentaties gepresenteerd en onderbouwd zouden worden. Het laatste woord over de verhouding van vrouwen tot de staat is nog lang niet geschreven!

Noot:

1. Vergelijk ook de kritiek van Marijke Mossink en Jolanda Withuis op Donzelot: 'Over vrouwen, mannen, gezin en macht. Een kritiese lezing van Donzelot's "La police des Familles";' in: *Socialisties-Feministiese Teksten 7*, Amsterdam 1982, pp. 183-211.

Will van de Ven

Mari et Femme dans la Société Paysanne
Martine Segalen
Parijs (Flammarion) 1980; 212 pp.,
ca. f 30,—

Martine Segalen is een franse etnologue met belangstelling voor de geschiedenis van haar eigen samenleving. Ze verwierf bekendheid door haar histories-demografies onderzoek naar klasse-endogamie in Normandië.¹ Sindsdien heeft ze zich met diverse andere onderwerpen beziggehouden, zoals blijkt uit haar publikaties over broederschappen, charivari's en sekserelaties.²

De centrale hypothese in Segalens recente studie *Mari et Femme dans la Société Paysanne* is dat man-vrouwrelaties in de boerensamenleving niet gefundeerd zijn op de absolute autoriteit van het ene geslacht over het andere, maar op de *komplementariteit* van beide. Segalen behandelt verschillende facetten van man-vrouwverhoudingen op uiteenlopende nivo's en gaat daarbij uiterst systematies te werk. Tijd- en plaatsaanduidingen zijn steeds precies. Segalen beoogt een nationaal model van relaties tussen de seksen te presenteren. Als determinanten voor een relatiemodel noemt Segalen: de technische arbeidersorganisatie, de aard en mate van sekse-segregatie, de verantwoordelijkheid voor de representatie van het huishouden, het overervingsstelsel, de oude kulturele

erfenis van germaanse en latijnse beschavingen. Uit de specifieke combinatie van deze elementen ontstaat een regionaal model (pp. 181-183).

De studie van Segalen kan beschouwd worden als voorbeeld uit de recente traditie der *mentaliteitengeschiedenis*. Dit blijkt zowel uit de aandacht die besteed wordt aan houdingen, opvattingen en sentimenten die een rol spelen in de verhoudingen tussen de seksen, alsook uit de aard der bronnen die gehanteerd worden. Segalens belangrijkste bron bestaat uit folkloristies materiaal: beschrijvingen en schilderijen van het plattelandsleven. Zij maant tot voorzichtigheid bij het gebruik hiervan. Verslagen van middenklasse-waarnemers zijn vaak vertekend doordat zij de hen bekende stedelijke bourgeois waarden en normen projekereren op het platteland dat ze beschrijven.³ Segalen maakt ook gebruik van spreekwoorden, van enquêtemateriaal met betrekking tot rurale architectuur en van belletrie. Daarnaast heeft ze sociaal-wetenschappelijke en historische vakliteratuur geraadpleegd.

Hoewel veel mentaliteitshistorici hun studies presenteren onder het credo dat deze licht zullen werpen op bepaalde hedendaagse problemen, is Segalen een van de weinigen die dat inderdaad probeert door recente ontwikkelingen in haar analyse te betrekken. Haar onderzoek bestrijkt de periode vanaf de Franse Revolutie tot de jaren vijftig van deze eeuw. Toch kan niet gezegd worden dat Segalen met succes een *ontwikkelingsperspektief* hanteert. Haar 'oplossing' voor het probleem van continuïteit respectievelijk diskontinuïteit in mentaliteiten bestaat uit het toevoegen van een laatste hoofdstuk waarin 'verandering' aan bod komt. De thema's die in de voorafgaande hoofdstukken gepresenteerd worden, spelen zich af tegen de achtergrond van een tijdloos, onveranderlijk negentiende-eeuws decor. Vervolgens wordt in het

slothoofdstuk uiteengezet dat het Interbellum een belangrijke cesuur, een breukvlak betekende voor de relaties tussen mannen en vrouwen, met als konsekwentie dat vrouwen massaal wegtrokken van het platteland.

In deze bespreking wil ik ingaan op Segalens weergave van de arbeidsdeling tussen de geslachten en van de seksespecifieke organisatie op dorpsnivo. Mijn keuze voor deze thema's vloeit voort uit de omstandigheid dat mentaliteitshistorici tot dusverre relatief weinig aandacht hebben besteed aan de sociaal-ekonomiese kontekst waarbinnen houdingen, opvattingen en gevoelens gevormd worden. Dat Segalen probeert verhoudingen tussen de seksen in verband te brengen met konkrete materiële en sociale omstandigheden beschouw ik dan ook als een verdienste.

In het hoofdstuk over de arbeidsdeling tussen de seksen corrigeert zij het klichee dat vrouwen in en rond het huis werken terwijl mannen op het land bezig zijn. Bepaalde werkzaamheden zijn volgens haar altijd en overal voorbehouden aan vrouwen óf aan mannen. Bij andere werkzaamheden is het per regio verschillend of deze door vrouwen óf mannen worden uitgevoerd. Tenslotte zijn er een aantal activiteiten die voornamelijk door mannen worden uitgevoerd, maar waarbij er incidenteel of regelmatig een beroep wordt gedaan op de inzet van vrouwen.

Bij een analyse van de mate van samenwerking tussen de geslachten is het moeilijk om tot een algemeen beeld te komen dat voor alle rurale huishoudens opgaat. De mate waarin er wordt samengewerkt is namelijk afhankelijk van de samenstelling van het huishouden, de fase in de cyklus ervan⁴, de mate van welstand, het seizoen en wellicht ook van kulturele modellen.

Hoewel de mate van samenwerking tussen

mannen en vrouwen van regio tot regio kan verschillen is er één universeel gegeven: het belang van de produktieve inbreng van vrouwen. Vrouwen worden niet gedelegeerd tot het verrichten van louter reproductieve taken, zoals men tot dusverre dacht, doordat men klakkeloos de etnocentrische visie van folkloristen c.q. middenklassewaarnemers overnam. Integendeel, het werk van vrouwen is essentieel voor management en continuïteit van het bedrijf in een produktieve kontekst, waarin er behoefte is aan vele arbeidskrachten, hetgeen in de negentiende-eeuwse franse landbouw nog steeds het geval was. Segalen konstateert wel dat vrouwen een centrale positie in het huishouden innemen, maar onderkent onvoldoende de mogelijkheid van een diskrepantie tussen belang en waardering van vrouwenarbeid. De onontbeerlijkheid van vrouwenarbeid binnen het bedrijf leidt immers niet automatisch tot waardering voor vrouwen.

In spreekwoorden wordt een ambivalent beeld geschetst van vrouwen. Wanneer Segalen probeert die dubbelzinnigheid te begrijpen, blijft ze mijns inziens te veel steken in een weergave van de denkbeelden van de plattelandsbevolking. Ze geeft een beschrijving maar geen analyse van boerse opvattingen over vrouwen, die een mystificerend karakter hebben en een rationalisatie vormen voor de ondergeschiktheid van vrouwen. Zo beschrijft Segalen dat vrouwen beschouwd worden als wezens die over een direkte band met de 'natuur' beschikken, waaraan ze hun fundamentele macht ontleen. Vrouwelijke seksualiteit wordt in verband gebracht met het wantrouwen dat vrouwen oproepen, omdat zij beschouwd worden als draagsters van een spirituele smet. Segalen heeft zich niet ingespannen om na te gaan welke symboliese boodschap er in dergelijke opvattingen vervat is en hoe deze eventueel gedekodeerd kan worden.

Om de ambivalentie jegens vrouwen te verklaren zou men het volgende kunnen overwegen: juist doordat de produktieve en reproductieve funkties van vrouwen essentieel zijn binnen huishouden en bedrijf, vormt hun aanwezigheid een voortdurende bedreiging voor de positie van mannen, aan wie ze toch ondergeschikt zijn. Om de bestaande ongelijkheid te rechtvaardigen worden biologische kenmerken van de ondergeschikte groep aangegrepen: door hun geslachtelijkheid, hun vermogen om kinderen te baren, hun menstruatie vormen vrouwen een 'gevaar' voor de sociale orde.

Segalens karakterisering van man-vrouw-relaties als komplementair, elkaar aanvullend, is dan ook nogal eufemistisch. Wederzijdse afhankelijkheid tussen de seksen betekent nog niet dat er sprake is van *gelijkwaardigheid* van beide partijen. Segalen had mijns inziens verder kunnen komen met de interpretatie van het door haar aangedragen materiaal door een *machtsmodel* van sekserelaties te hanteren. De betrekkingen tussen de geslachten kunnen dan getypeerd worden als 'asymmetrische komplementariteit'.

In het vijfde hoofdstuk gaat Segalen na hoe de publieke ruimten tussen mannen en vrouwen verdeeld zijn. De aard van deze verdeling verduidelijkt de verschillende posities die beide seksen binnen een samenleving innemen.

Er zijn talloze normatieve spreekwoorden, waarin vrouwen het recht ontzegd wordt om zonder reden uit te gaan. Meestal geschiedt dit in een kontekst waaruit de vrees blijkt dat zij daardoor haar werk niet naar behoren zal doen. Voor vrouwen zijn werk en sociabiliteit vaak twee kanten van eenzelfde aktiviteit. Vrouwen komen slechts buitenshuis als voortzetting van hun huishoudelijke taken. Mannelijke sociabiliteit daarentegen is veeleer een ontspannende aangelegenheid en is ook meer geïnstitutionaliseerd.

De kerk is in feite het enige terrein waar vrouwen zich buitenshuis bewegen zonder dat er een verband bestaat met haar werkzaamheden. In de loop van de negentiende eeuw neemt de vrouwelijke devotie toe, terwijl mannen zich steeds minder met kerk en religie bezighouden. Segalen stelt dat mannen zorg dragen voor de politieke bemiddeling tussen huishouden en samenleving, terwijl vrouwen de religieuze banden met de gemeenschap in stand houden. Segalen problematiseert niet het gegeven dat deze voor mannen en vrouwen verschillende bemiddelingsfuncties niet eenzelfde maatschappelijk gewicht hebben. Ze rept met geen woord over de ondergeschikte rol die in de katholieke moraal aan vrouwen is toebedeeld, en het schijnt haar eveneens te ontgaan dat kerkelijke autoriteitsfuncties door mannen worden bekleed.

Segalen schetst een globaal beeld van man-vrouwverhoudingen en zij doet dit door deze verhoudingen vanuit diverse invalshoeken te belichten. Het door Segalen geboden grove raamwerk biedt mijns inziens tal van aanknopingspunten voor verder onderzoek. Door één thema te kiezen en dit binnen een regio te bestuderen kan Segalens model genuanceerd en zo nodig gekorrigeerd worden. Indien gewenst kan men ook opteren voor het bestuderen van een probleem in verschillende regio's om vervolgens konklusies te kunnen trekken uit de vergelijking die dat oplevert. Om een meeromvattend overzicht te krijgen van de relatie tussen boerinnen en boeren, waarin ook sociale en kulturele aspecten belicht worden, kan Segalens studie een voorbeeld-functie vervullen. Zij heeft getracht de negentiende-eeuwse franse plattelandskultuur zo veel mogelijk te begrijpen in termen van de belevings- en ervaringswereld van de plattelandsbevolking. Antropologen hebben geleerd voorzichtig te zijn bij het

interpreteren van menselijke houdingen, gedragingen en gevoelens in andere kulturen. Eenzelfde voorzichtigheid dient men ook te betrachten bij het bestuderen van historische samenlevingen, in casu de plattelands-samenleving. Segalens studie biedt hiertoe een goede aanzet.

Noten:

1. M. Segalen, *Nuptialité et Alliance. Le Choix du Conjoint dans une Commune de l'Eure*. Parijs 1972.
2. Zie van M. Segalen, *Les Confréries dans la France contemporaine. Les Charités*. Parijs (Flammarion) 1975;
 - 'Le Mariage, l'Amour et la Femme dans les Proverbes du Sud', in: *Annales du Midi*, 1975, 87, 123, pp. 265-288;
 - 'Le Mariage, l'Amour et les Femmes dans les Proverbes populaires français', in: *Ethnologie française*, 1975, V, pp. 119-162, en VI, pp. 35-88;
 - 'The Family Cycle and Household Structure. Five Generations in a French Village', in: *Journal of Family History*, 1977, vol. 2, nr. 3, pp. 223-236;
 - 'Cycle de la vie familiale et transmission de biens; analyse d'un cas', in: *Ethnologie française*, 1978, VIII, 4, pp. 271-278;
 - haar bijdrage in: J. Le Goff en J.C. Schmitt (red.), *Le Charivari. Actes de la Table Ronde organisée à Paris, 25-27 avril 1977*. Den Haag (Mouton, Civilisations et Sociétés 67) 1980;
 - Jean Cuisenier en Martine Segalen (red.), *The Family Life Cycle in European Societies*. Den Haag (Mouton) 1977.
3. Dit wordt door Segalen met name in haar zesde hoofdstuk uitgewerkt.
4. Cf. Lutz K. Berkner, 'The stem family and the developmental cycle of the peasant household: an eighteenth-century Austrian example', in: *American Historical Review*, 1972; pp. 398-418.

Cora Bakker-van der Kooij

Verdichtsel en Werkelijkheid. Een verkennende studie van de ambivalentie ten opzichte van zorgen en verzorgen in de verpleging

Truus Spijker en Victor van Gemert
Lochem (De Tijdstroom) 1982, 215 blz.,
f 25,-

Het aantal titels over de gezondheidszorg neemt de laatste tijd toe, ook op het terrein van vrouwenstudies. In *Verdichtsel en Werkelijkheid* staan de man-vrouwverhouding in de verpleegkunde en de onderdrukkingssystemen die met deze verhouding samenhangen, centraal. De studie is gewijd aan een 'typies vrouwelijke eigenaardigheid', het zorgen. De nadruk ligt op de periode na 1945, hoewel de geschiedenis vanaf ongeveer 1865 wordt beschreven. Het onderwerp wordt zorgvuldig afgegrensd; het theoretische kader en de vraagstelling duidelijk aangegeven. De historische en analytische nauwkeurigheid is daarentegen niet altijd even groot. Bovendien is de economische kontekst, die de ontwikkelingen in de gezondheidszorg mede bepaalt, te weinig uitgewerkt. Deze benadering, waarbij wordt nagegaan wat de invloed is van de economische politiek op in dit geval de dienstensektor, wordt wel vaker vergeten en ontbreekt helaas ook hier.¹ Ik zal in deze bespreking verder ingaan op het verzorgen en de machtsverhoudingen waaronder dat gebeurt.

In verband met het zorgen, de kern van het verpleegkundige werk, signaleren de auteurs het volgende: 'De dubbele waardering van de verpleegster als liefdevolle moeder over haar patiënten en als huissloof kunnen we in verband brengen met een veel bredere maatschappelijke ambivalentie in onze door mannen gedomineerde westerse cultuur... Enerzijds de vrouw als draagster van hoge waarden: liefde, zorgzaamheid,

schoonheid... anderzijds als huissloof.'

(pp. 21-22) Een dergelijke ambivalentie zien de auteurs ook in de verpleegkunde. Het heeft zowel een positieve kant — het is een mooi beroep, waarmee men zich in dienst stelt van de lijdende mensheid — als een negatieve kant — het gaat om vies, zwaar en voor een deel ongeschoold werk. Elke vrouw immers kan per definitie verzorgen.

De eigenlijke vraagstelling luidt vervolgens: 'Welke betekenis heeft de bovengeschetste ambivalentie met betrekking tot de zorg ten aanzien van de ontwikkelingen in het verpleegkundig beroep? En op welke wijze spelen de (machts)relaties tussen mannen en vrouwen hierbij een rol?'

Hoewel het de auteurs er daarbij vooral te doen is om een discussiebijdrage te leveren voor de problemen in de ziekenverpleging vandaag-de-dag, onderbouwen zij hun visie histories. Een uiteraard noodzakelijke operatie, maar ik heb wel bezwaar tegen de manier waarop zij met de geschiedenis omgaan. Eerst hanteren zij hun vraagstelling naar de machtsrelatie tussen mannen en vrouwen als een hypothese en kennen er daardoor te veel gewicht aan toe. Vervolgens gebruiken zij een hele reeks feiten uit de geschiedenis om deze hypothese te onderbouwen. Het gevaar van een dergelijke eklektische methode is dat je tegenstrijdigheden over het hoofd ziet, en dat is wel een gemakkelijke manier om je gelijk te bewijzen.

De auteurs zoeken op twee nivo's naar machtsrelaties tussen mannen en vrouwen in de ziekenverpleging: zowel de relatie van de verpleegsters met de artsen als die met de verplegers worden behandeld. Zoals Truus Spijker ook al in een eerdere publikatie uiteenzette², ziet zij de verpleegkundige zich steeds meer ontwikkelen tot de verlengde-arm-van-de-arts, terwijl het beroep inhoudelijk steeds technieser wordt. Hiermee gepaard gaat het verschijnsel van een groeiend aantal mannen

in de verpleging, die ook graag medies-technies bezig zijn en door hun sekse-rol al gekonditioneerd zijn voor een leidinggevende functie. Daar komt nog bij dat de carrière-mogelijkheden voor mannen groter zijn. Tegenover deze ontwikkeling wil Truus Spijker pleiten voor een autonome verpleegkunde waarin de Zorgkunde een centrale plaats inneemt. Dit past in een patiëntgerichte gezondheidszorg. Vanuit deze visie pleiten de auteurs van dit boek voor een opwaardering van de 'basiszorg', de negatieve pool moet eindelijk positief worden. Het vrouwelijke moet dezelfde maatschappelijke waardering krijgen als het mannelijke. Mannen in de verpleging is best, maar het moeten dan wel zorgzame mannen zijn.

Tegen deze achtergrond zijn hun standpunten te verklaren. Ik zal ze hier kort formuleren. Eén van de actuele discussies in de ziekenverpleging gaat over professionalisering. Deze discussies zijn in de jaren zeventig op gang gekomen zowel vanuit de 'medies-verpleegkundige' hoek – in verband met de verantwoordelijkheid van de verpleegkundigen voor hun eigen medies handelen – alsook geïnspireerd door de nieuwe theorievorming in de verpleegkunde vanuit een herwaardering van de basiszorg. Truus Spijker en Victor van Gemert menen dat er, hoewel het verpleegkundig beroep duidelijk in ontwikkeling is, toch een grens is aan het streven naar professionalisering. Aan het begrip professie koppelen zij gebruikelijke zaken als een vrij beroep, hoge status, vorstelijke honoraria. De verpleegkunde kan dan wel een eigen autonomie ontwikkelen, maar deze autonomie leidt niet automatisch tot de maatschappelijke positie van een professie. (pp. 26-27) Daarvoor zijn heel andere voorwaarden nodig zoals referentiemacht: de mediese stand slaagde er in 1865 in een monopoliepositie te verwerven doordat zij niet alleen banden had met de intelligentsia

maar ook met de politiek heersende en bezittende klasse (p. 25).

Hoe kan de gewenste autonome deskundigheid nu bereikt worden? De auteurs zijn de mening toegedaan dat daartoe de scholingsgraad van alle verpleegkundigen tot hbo-nivo moet worden opgetrokken. Maar de leerlingen, vrouwen en mannen, moeten wel geselecteerd worden op zorgzaamheid en contactvaardigheid. In dit verband schetsen zij de ontwikkelingen na de Tweede Wereldoorlog, die leidden tot het ontstaan van het beroep ziekenverzorgende. Een belangrijke faktor voor deze ontwikkeling was het kostenaspect: de ziekenhuisverpleging werd erg duur omdat de verpleegkundigen meer gingen verdienen. Er werd gezocht naar goedkopere alternatieven en de verpleging werd gesplitst in eenvoudige en ingewikkelde taken. De ziekenverzorgende werd degene die de 'eenvoudige' werkzaamheden, met andere woorden de 'basiszorg', moest verrichten.

In *Verdichtsel en Werkelijkheid* worden deze ontwikkelingen binnen de verpleging, die het mogelijk maakten om een bepaald beleid te voeren op het gebied van de organisatie en financiering van de gezondheidszorg, goed weergegeven. Zo werd de ontwikkeling van het Verpleeghuiswezen in de jaren zeventig weliswaar mogelijk gemaakt door de AWBZ (1968), maar ook door deze interne ontwikkelingen in de verpleging.

Tot slot wil ik ingaan op de historische methode. Wat aan de historische analyse ontbreekt is mijns inziens de relatie verpleegsters-arbeidersbeweging. Zoals ik elders heb uiteengezet³ was de sociaal-demokratiese Ambtenarenbond niet bereid zich bezig te houden met de 'vrouweisen' van de vakvereniging Nosokómos. Nosokómos op haar beurt gedroeg zich zeer gedistantieerd ten opzichte van zowel de sociaal-demokratiese als de neutrale vakbeweging. Omdat de auteurs voorbijgaan

aan deze onderlinge verhoudingen interpreteren zij een aantal uitingen en voorstellen van de verpleegstersorganisaties verkeerd. Zij trekken alles meteen in het ideologische vlak, terwijl er natuurlijk toch een wisselwerking was met de politiek en met de arbeidersbeweging. Zo missen zij de discussie over de Wet van 1921. Toch is juist deze discussie een goed voorbeeld van de ambivalentie die zij zelf als uitgangspunt gekozen hebben. In deze wet werd niet het verplegen zelf beschermd want verplegen kon iedere vrouw, maar alleen het diploma. Het publiek moest maar kiezen tussen een goedkope, ongediplomeerde kracht of een dure gediplomeerde. Deze laatste werd daarmee tot een luxe-voorziening.

Een andere onnauwkeurigheid is de volgende. Het voorstel van Dr. Hammes in 1920 om de verpleegsters in de Nederlandsche Bond voor Ziekenverpleging apart in een soort 'onderbond' te organiseren verklaren de auteurs uit het 'toegenomen zelfbewustzijn' van de verpleegsters (p. 84). Dit voorstel had echter te maken met de instelling van het Georganiseerd Overleg in 1918/1919 door de overheid. Aan een dergelijk overleg mochten alleen algemene vakorganisaties deelnemen en de Bond kwam hiervoor zo niet in aanmerking, onder andere omdat artsen er de dienst uitmaakten. Hammes probeerde met zijn voorstel via een achterdeurtje toch toegang te krijgen voor de verpleegsters.

Met een derde voorbeeld van historische onzorgvuldigheid wil ik eindigen. De titel van het boek, *Verdichtsel en Werkelijkheid*, ontlenden de auteurs aan een brochure van zuster H. Speijer uit 1901. Zij vond dat verpleegsters in feite op dezelfde wijze werden uitgebuit als arbeiders. Volgens de auteurs was zij actief in Nosokómos en was haar brochure door deze vereniging uitgegeven. In feite was deze verpleegster juist door Nosokómos als lid geweigerd omdat ze een bepaald stempel op de

vereniging wilde drukken.⁴ Haar brochure was van een inleiding voorzien door de sociaal-demokraat P.L. Tak. H. Speijer distantieerde zich erin uitdrukkelijk van de wél door Nosokómos uitgegeven brochure van Dr. Aletrino. Deze laatste brochure, uit 1900, vond zij veel te defaitistisch. Zij stelde in 1901 de eis van de drieploegendienst. Pas in 1911 werd die eis door Nosokómos overgenomen. Ik ga hier zo uitvoerig op in omdat de schrijvers van *Verdichtsel en Werkelijkheid* veelvuldig de bladen van de vakverenigingen en beroepsorganisaties citeren, maar alleen citaten overnemen die passen in hun vraagstelling.

Dit alles neemt niet weg dat ik het boek warm wil aanbevelen, juist ook aan verpleegkundigen en ziekenverzorgenden. Het bekijkt de problemen op een manier die in het wereldje van de ziekenverpleging geheel nieuw is.

Noten:

1. Een gelukkige uitzondering op deze vergeetachtigheid vormt het onlangs verschenen boek van Paul Juffermans, *Staat en gezondheidszorg*. Nijmegen (SUN) 1982.
2. T. Spijker, *Mooi en beschaafd verplegen*. Lochem 1979.
3. 'Mara. Pleegzuster zijn', in: *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 1981*. Nijmegen (SUN) 1981, pp. 193-221.
4. Archief Nosokómos. Gemeentearchief Amsterdam. PA 134 nr. 28.

Verslagen van bijeenkomsten

Sanne Pot en Marianne Beelaerts

Vrouwen in/en krisis. SLOV-diskussiedag,
Utrecht, 2 oktober 1982

Nadat vorig jaar Utrecht een slechte beurt had gemaakt met het organiseren van een landelijke discussie over vrouwenstudies die nauwelijks was aangekondigd noch voorbereid, werd dit najaar revanche genomen met een boeiende themadag, georganiseerd ter gelegenheid van de oprichting van de SLOV, de Stichting Landelijk Overleg Vrouwenstudies. De dag stond in het teken van de economische krisis, of zoals het in de aankondiging stond: 'Hoe gaan vrouwen met een hogere opleiding om met de krisis?'

Vrijwillig werkloos

Enkele jaren geleden was het voor feministen niet ongebruikelijk al haar tijd te steken in het ontwikkelen van een tegenkultuur. Werkloosheid was voor sommigen het logiese gevolg van zo'n positieve keuze. Deze vrouwen probeerden een alternatief vorm te geven en een andere manier van leven en werken te ontwikkelen. Dat betekende in de praktijk bijna altijd een keus voor onbetaald werk.

In een duolezing over vrouwen en werkloosheid behandelden Sonja van der Valk en Inge Meyer de problemen waar je als werkloze mee gekonfronteerd wordt, en de

pogingen eigen projecten op te zetten. Sonja van der Valk studeerde vijf jaar geleden af als andragoge en sindsdien is ze werkloos. In die tijd heeft ze een onderzoek gedaan naar werkloosheid onder hoger opgeleide vrouwen. Toen ze afstudeerde voelde ze er weinig voor te werken in bestaande instellingen en ze zocht naar mogelijkheden voor het creëren van een eigen alternatief. Dat alternatief werd het doen van onderzoek naar werkloosheid. Achteraf vraagt ze zich af hoe vrijwillig die werkloosheid is. 'In je achterhoofd ging je ervan uit dat er misschien nog wel eens een leuke baan zou komen. In ieder geval stelde je je niet voor dat je de rest van je leven van de bijstand zou leven. Onbewust beschouwde je die werkloosheid toch als tijdelijk.' Bovendien is er de afgelopen vijf jaar wel het een en ander veranderd. Nu kun je al helemaal niet meer spreken van vrijwillige werkloosheid. Er zijn immers helemaal geen banen, dus je hebt geen keus.

Wat doet zij op straat?

De wijze waarop je tegen werkloosheid aankijkt, heeft veel te maken met je opvattingen over werken en geld. Je wordt echter hoe dan ook gekonfronteerd met een groot aantal problemen waar mensen met een betaalde baan geen of minder last van hebben. Zo vervalt het onderscheid tussen werktijd en vrije tijd. Er zit geen structuur meer in je tijd, je moet je dagen zelf indelen. En als je dan iets doet, kun je het gevoel krijgen dat je niet meer mag stoppen en dat je twee keer zo hard moet werken om je waar te maken. Je doet je werk immers vrijwillig? Verder loop je het risico in een isolement terecht te komen. Je krijgt het gevoel dat je 'er' niet bij hoort. Je raakt uit het circuit waar 'het' gebeurt. Je bent buitenstaander en ziet de mensen denken: 'Hoeft zij niets te doen? Wat doet zij 's morgens om tien uur op straat?' Je moet nieuwe, bij je situatie passende normen

ontwikkelen en het kan jaren duren voordat de oude waarden bevredigend vervangen zijn. Het heeft in ieder geval geen zin je te fixeren op werk dat er niet is, je kunt beter je eigen projecten ontwikkelen, al is dat in tijden van economische crisis ook moeilijk.

Het Feministies Onderzoeks Kollektief

Een voorbeeld van een alternatief gaf Inge Meyer, psychologe uit Utrecht. Zij heeft met drie vrouwen het FONK, het feministies onderzoeks kollektief, opgezet na haar studie. Een van de problemen was het gebrek aan duidelijkheid over de opzet. Het FONK hinkte enigszins op twee gedachten: enerzijds wilde men zich afschermen van de maatschappij in het eigen projekt, anderzijds moest van diezelfde maatschappij wel het geld komen voor onderzoek. Ook waren de resultaten van onderzoek bestemd voor groepen buiten het kollektief. Daarnaast bracht het problemen met zich mee voor de leden van het kollektief om tot afspraken over solliciteren en het aannemen van betaalde banen te komen. Helaas is het FONK inmiddels al weer opgeheven, zonder zichtbare resultaten. Wel heeft de ervaring in het FONK voor een van de leden als omscholing gefunctioneerd. Door het FONK is ze aangenomen voor een betaalde baan.

In discussiegroepen is over deze lezingen doorgepraat. Plaatselijk zouden WUB-werkgroepen aansluitingsmogelijkheden moeten bieden voor vrouwen die onderzoek willen doen. Men vond ook dat de SLOV hierin een taak heeft en er werd dan ook besloten een taakgroep over werkloosheid in het leven te roepen. Van daaruit zou onder andere geprobeerd moeten worden geld voor projecten te verwerven. Hoewel veel diskussianten de situatie als deprimerend afschilderden, lag in deze voorzichtige aanzetten voor nieuwe plannen een lichtpuntje voor de aanwezige werkloze vrouwen, de bijna afgestudeerden en degenen die het einde van een tijdelijke baan zien naderen.

Op alle fronten bedreigd

Niet vanuit de positie van werklozen maar vanuit de situatie op de universiteiten in het land hield Mieke van Os een lezing over vrouwenstudies in crisis. In een droge stijl, die mooi kontrasteerde met de wel heel bedreigde positie waarin de meeste vrouwenstudiesprogramma's verkeren, prikkelde ze de zaal om mee te denken over wat ons te doen staat. Verder verwijzen we naar haar bijdrage elders in dit tijdschrift.

Tot slot is 's middags gesproken over ZWO. Het SLOV wil proberen tot een dwarsverband te komen voor vrouwenstudies. Overeenkomstig het voorstel van de taakgroepen die de discussie voorbereid hebben, besloot de vergadering een nieuwe taakgroep voor ZWO op te richten. Daarna werd de bijeenkomst feestelijk afgesloten en daarmee was een nuttige maar overvolle dag ten einde.

Belangstellenden kunnen het stuk over ZWO tegen de zeer zachte prijs van f 1,— nog in hun bezit krijgen. Het is opgenomen in de map die ter voorbereiding van de dag werd uitgegeven. Behalve het stuk over ZWO bevat de map een knipselkrant en achtergrondinformatie over de oprichting van de SLOV. Bestellen van deze map kan door overmaking van f 1,— op gironummer 5386648 ten name van SLOV te Utrecht onder vermelding van ZWO-map.

Een volgende dag zal georganiseerd worden door vrouwen uit Groningen en waarschijnlijk in het voorjaar van 1983 plaatsvinden.

SLOV, Maliebaan 103, 3581 CH Utrecht 030-31 40 21 (ma, di, wo, do). In een volgend nummer van dit tijdschrift zal ingegaan worden op doelstelling en plannen van de SLOV.

Janneke Plantenga

Vrouwenemancipatie en economie: het geheel is minder dan de som der delen.
Kongres te Amsterdam, 9 en 10 september 1982.

Een toenemende vraag naar betaalde arbeid van vooral gehuwde vrouwen; een hoge werkloosheid waaronder relatief veel vrouwen; een sociaal zekerheidsstelsel dat onder druk staat van krappe overheidsfinanciën en een '3e EG richtlijn' die Nederland tot een gelijke behandeling van mannen en vrouwen in het sociale zekerheidsstelsel dwingt voor 19 december 1984. Tegen deze achtergrond vond het kongres 'vrouwenemancipatie en economie' plaats. Belangrijkste aanleiding was dat bij de oplossingen die voor de huidige economiese problemen worden aangedragen, weinig rekening wordt gehouden met de achterstandspositie van de vrouw. De financiële afhankelijkheid lijkt eerder toe dan af te nemen, terwijl financiële onafhankelijkheid juist een belangrijke voorwaarde voor emancipatie is.

Om het probleem van vrouwenemancipatie integraal te kunnen benaderen, stelde J. Siegers voor om de gelijkheid van mannen en vrouwen binnen de maatschappelijke arbeidsdeling op te nemen als extra doelstelling van het economiese beleid. Daardoor worden degenen die zich bezighouden met de verwezenlijking van deze doelstelling, er op gewezen dat er ook nog andere zijn, zoals bijvoorbeeld volledige werkgelegenheid en een rechtvaardige inkomensverdeling. Omgekeerd worden diegenen die zich bezighouden met de verwezenlijking van de meer traditionele doelstellingen er op gewezen dat er ook nog een andere is.

Op het eerste gezicht oogt deze suggestie wellicht niet revolutionair, maar het grote probleem op dit kongres zou juist de

(gebrekkige) onderlinge afstemming van de verschillende doelstellingen blijken te zijn. Zo bijvoorbeeld in het pleidooi dat M. Bruyn-Hundt hield voor een eerlijker verdeling van het werk via arbeidstijdverkortung. Financiële onafhankelijkheid kan worden gerealiseerd door inkomen uit arbeid en volgens Bruyn-Hundt moest dan ook niet langer worden gepraat over het al dan niet invoeren van arbeidstijdverkortung, maar enkel nog over de vraag hóe. Onder verwijzing naar een recente publikatie van het Sociaal-Cultureel Planbureau werd door haar voor een geleidelijke nationale arbeidstijdverkortung gepleit, met om te beginnen 10% in 1985 en tegen evenredige inlevering van loon. Minimum-inkomens zouden kunnen worden beschermd door individuele vergunningen voor overwerk.

Nu is het probleem met veel publikaties over arbeidstijdverkortung, en dus ook met het SCP-rapport, dat er talloze vooronderstellingen worden gehanteerd, met als gevolg dat de resultaten zeer onzeker zijn. Nog afgezien daarvan: stel dat 10% arbeidstijdverkortung in 1985 werkelijk banen oplevert, hoe zorg je er dan voor dat deze banen ook inderdaad vrouwen ten goede komen en hoe zorg je er voor dat deze herverdeling van betaalde arbeid ook een herverdeling van onbetaalde arbeid betekent. Met andere woorden: hoe zorg je er voor dat arbeidstijdverkortung niet enkel de doelstelling van volledige werkgelegenheid dient, maar ook de doelstelling van een geëmancipeerde arbeidsdeling? Bovendien: hoe zorg je er voor dat je doelstelling van een rechtvaardige inkomensverdeling niet in de knel komt, bijvoorbeeld in het geval dat het inkomensverlies van de man niet wordt gekompenseerd door het inkomen van de vrouw omdat zij geen werk kan vinden of omdat geen oplossing kan worden gevonden voor de kinderen, terwijl drie huizen verderop man en vrouw beiden een betaalde baan van 35 uur hebben gevonden?

Het onderzoek van Pott-Büter bracht ook geen antwoord op deze vraag. Volgens haar zijn de inkomensverschillen tussen gezinnen met twee inkomens niet zo erg groot. Deze konklusie is echter gebaseerd op een statistiese analyse van de inkomensstatistiek van 1975 en kan worden verklaard uit de bestaande ongelijkheid tussen mannen en vrouwen op de arbeidsmarkt. Het onderzoek zegt dus niets over de inkomensverdeling die ontstaat na arbeidstijdverkorting van 10% of meer, een arbeidstijdverkorting die als emancipatiedoelstelling juist de ongelijke arbeid tussen mannen en vrouwen wil opheffen.

Nu kunnen er natuurlijk via de belastingen correcties worden aangebracht voor wat betreft de hoge (dubbele) inkomens. Dat betekent echter een terugkeer naar het oude samenvoegingsstelsel, en dat wil eigenlijk niemand. Het zou betekenen dat de fiskus niet neutraal staat ten opzichte van verschillende woonvormen en remmend werkt op de arbeidsmarkt-participatie van vrouwen vanwege het hoge marginale tarief.

De financiële zelfstandigheid van de vrouw via inkomen uit arbeid levert dus enige problemen op. De moeilijkheden met de financiële onafhankelijkheid van de vrouw in de sociale zekerheid zijn niet minder groot. Volgens de '3e EG richtlijn' moeten mannen en vrouwen vanaf 19 december 1984 gelijk worden behandeld in de sociale zekerheid. F. Hol — plaatsvervangend directeur-generaal van Sociale Zaken, maar uitdrukkelijk sprekend op persoonlijke titel — schetste daartoe een stelsel waarin mannen en vrouwen binnen de loondervingsfunctie van de sociale zekerheid (WW en WAO) gelijk worden behandeld. Dat betekent onder andere dat gehuwde vrouwen ook recht krijgen op 2 jaar WWV en dat de antikumulatiebepalingen (kortingen) in de AAW komen te vervallen. De kosten van deze individualisering zijn ongeveer 3/4 miljard en zouden kunnen worden

betaald door alle (bovenminimale) uitkeringen met 5% te korten.

Gelijke behandeling van mannen en vrouwen binnen de minimum-behoeftefunctie van de sociale zekerheid (bijvoorbeeld de bijstand) ligt nog gekompliceerder. Individuele uitkerings-rechten passen namelijk niet in een situatie waarin de vrouw nog veelal financieel afhankelijk is van de man. Financiële onafhankelijkheid via inkomen uit arbeid veronderstelt de mogelijkheid en bereidheid van vrouwen om buitenshuis betaalde arbeid te verrichten en dat is zeker voor 1985 niet haalbaar. Financiële onafhankelijkheid van de vrouw in de bijstand kost echter miljarden, en is dus evenmin haalbaar. De oplossing die werd voorgesteld was een tijdelijke toeslag voor kostwinners, via een afzonderlijke wet 'gezinstoeslagen sociale zekerheid'. Naarmate dan de mogelijkheid van de vrouw om buitenshuis te werken toeneemt, zouden die gezinstoeslagen kunnen worden afgebouwd. Tot zover Hol.

Hoewel deze voorstellen akseptabeler klinken dan het veel besproken twee-trajekten stelsel, onder meer door Lenie Koolstra in *Intermediair*, kleven er ook aan deze vorm van individualisering bezwaren. Als gevolg van de '3e richtlijn' wordt namelijk een gedeeltelijke individualisering van de sociale zekerheid doorgevoerd die wordt betaald door uitkeringstrekkers en waarin wordt verondersteld dat vrouwen wel meer buitenshuis zullen gaan werken. We zijn dan weer terug bij de vragen van het begin: is betaalde arbeid voor iedereen wel realiseerbaar, ook na arbeidstijdverkorting? Wat gebeurt er met de onbetaalde arbeid en hoe staat het met het ouderschapsverlof, de kinderopvang...? Met andere woorden: individuele sociale zekerheid krijgt nog steeds primair gestalte in het individuele recht op betaalbare arbeid buitenshuis, zonder dat echt duidelijk wordt hoe dit recht gerealiseerd kan worden.

Individualiseren heeft op deze manier misschien wel een heleboel met economie en politiek te maken maar vrijwel niets met emancipatie

Samenvattend: het grote probleem van dit kongres bleek de weinig geïntegreerde benadering van het onderwerp. Het ging over vrouwenemancipatie, arbeidstijdverkorting, dubbele inkomens en individualisering, maar hoe het één nu precies samenhangt met het ander bleef onduidelijk. Voor een weloverwogen oordeel over de verschillende voorstellen is juist inzicht in de onderlinge samenhangen onontbeerlijk. Daarom tot slot nog twee suggesties voor onderzoek en/of discussie:

- Arbeidstijdverkorting ten behoeve van de emancipatiedoelstelling stelt andere eisen en kent andere kosten dan arbeidstijdverkorting ten behoeve van volledige werkgelegenheid. Hoe haalbaar is arbeidstijdverkorting als emancipatiedoelstelling eigenlijk en wat zijn de (amerikaanse) *praktiese* ervaringen met 'affirmative action', positieve diskriminatie en quoteringsregelingen?

- Zolang individuele sociale zekerheid primair gestalte krijgt in het recht op betaalde arbeid moet er ook de mogelijkheid worden geschapen dat recht te realiseren. Is betaalde arbeid voor iedereen echter een utopie dan moeten ook andere voorstellen voor financiële zelfstandigheid, zoals bijvoorbeeld een basisinkomen, serieus in de discussie worden betrokken.

Jeanne de Bruijn, Rosemarie Buikema

Het Tiende Wereld Sociologen Kongres, Mexico-city, 16-21 augustus 1982¹

Het eerste sociologenkongres dat in een derde-wereldland werd gehouden, kenmerkte zich door twee tegengestelde perspectieven. De mexicaanse overheid wilde aan het

kongres een propagandistische betekenis geven. Door een dergelijk kongres te organiseren, moesten de wetenschappelijke vrijheid en de wetenschappelijke status van Mexico gewaarborgd lijken. Anderzijds wilde een gedeelte van de kongresbezoekers nu juist de rol van de sociale wetenschappen in de derde-wereldproblematiek aan de orde stellen.

De eerste kongresdag leverden deze tegenstrijdige doelstellingen al incidenten op, met name met betrekking tot de taal waarin door de kongresleden werd gekommuniceerd. Mexicaanse studenten dreigden het kongres plat te leggen vanwege hun kritiek op het automatisere overwicht van de engelse taal, wat voor hen de amerikaanse oppressie symboliseerde. Voor sommige individuele wetenschappers/sters speelden politieke factoren een rol in het al dan niet kunnen deelnemen. Ondanks het feit dat zij waren uitgenodigd, kregen zij van hun instelling of overheid geen toestemming om naar dit internationale kongres te gaan. Of deze factoren ook een rol gespeeld hebben in de deelname van wetenschap(st)ers die zich met vrouwenstudies bezighouden is ons niet bekend. Opvallend was dat, hoewel vrouwenstudies in het gehele kongres een marginaal aandachtsveld bestreek, zij wel in een groot aantal sekties een plaatsje toebedeeld gekregen had.

De verspreide aandacht voor vrouwenstudies maakt het ondoenlijk een totaal overzicht hiervan te geven. We beperken ons daarom tot die onderwerpen en discussies waarin we zelf door middel van een lezing en een paper hebben geparticipeerd; vrouw en samenleving, arbeidssociologie en taal en sekse.

Vrouwenarbeid

Dit thema betreft met name de sekties 'Vrouw en Samenleving' en 'Arbeidssociologie'. Bij de sekte 'Vrouw en Samenleving' nam het symposium 'Strategieën voor

vrouwengelijkheid' een centrale plaats in. De terminologie geeft al aan welke richting daar en ook in de meeste sectiebijdragen de boventoon voerde: de gelijkheids- of achterstellingsdiskussie. Feministische bijdragen in termen van patriarchale onderdrukking of seksentegenstellingen waren summier in aantal. In het zeer internationale gezelschap werd het problematiseren van de thema's vanuit een feministische invalshoek bemoeilijkt, doordat de oost-west verhoudingen, alsmede de tegenstelling tussen hoog-geïndustrialiseerde landen en ontwikkelingslanden er doorheen speelden. In veel lezingen werd sterk de nadruk gelegd op de eigen nationale situatie. Overstijgen van deze verschillen in de discussies bleek een vrijwel onmogelijke opgave.

De voor ons interessante bijdragen op het terrein van vrouwenarbeid betroffen de betekenis van wetenschappelijke en technologische veranderingen voor de positie van vrouwen op de arbeidsmarkt. Thema's als werkloosheid, afnemende kwaliteit van het werk, arbeidstijdverkorting, flexibele werktijden en dergelijke kwamen aan de orde. Toch kwam men ook hier vaak niet verder dan het aantonen van ongelijkheid tussen de seksen en het aangeven van negatieve gevolgen voor de arbeidspositie van vrouwen. In de sectie 'Arbeidssociologie' daarentegen werd, vanuit de post-Braverman-traditie, veel meer ingegaan op het inzicht verwerven in en greep krijgen op het arbeidsproces bij nieuwe technologische ontwikkelingen. Centraal stonden vragen naar de kwaliteit en organisatie van het werk; hoe worden functies samengesteld, hoe verhouden functies zich tot elkaar, hoe staat het met de verdeling over functies van beheersing en controle over het werk en hoe worden hiermee machtsverhoudingen opnieuw vastgelegd? Het belang van de organisatie van het werk in al zijn aspecten impliceert dat het sociale systeem op de

werkplek veel meer betekenis krijgt en daarmee de posities die werknemers en werkneemsters in dat systeem innemen, alsmede de kwalifikaties die nodig zijn om zich hierin te handhaven. Deze 'sociale kwalifikaties' worden belangrijker naarmate functionele kwalifikaties minder relevant worden (hetgeen het geval is in het algemene 'de-skilling' proces). Het zal duidelijk zijn dat met de toekenning van betekenis aan het sociale systeem op het werk de sociale verhoudingen tussen de seksen een belangrijke rol gaan spelen (patriarchale en sekseverhoudingen). Helaas bleef dit aspect in de sectie arbeidssociologie nog vrijwel buiten beschouwing.

Met de aksentverschuiving naar de betekenis van sociale verhoudingen op de werkplek wordt ons inziens onderzoek naar verbale en nonverbale handelingen binnen het sociale systeem op het werk uiterst relevant. Voor verdergaand inzicht in processen van mannelijke dominantie en vrouwelijke onderschikking op de werkplek zullen arbeidssociologen dan ook hun licht bij de socio-linguïstiek moeten opsteken, met name waar dit gaat over ontwikkelingen op het terrein van taal en sekse. Niet voor niets stond op het kongres dit onderwerp zo in de aandacht.

Taal en sekse

Bij de sectie 'Taal en Sekse' werd zowel aandacht besteed aan de interaktionele aspecten van taal, als aan het seksisme dat in taal verankerd is door de wijze waarop taal gebruikt en geïnterpreteerd wordt.

In de lezingen en discussies over taal en sekse gelieerd aan interactieonderzoek was de algemene tendens dat nagenoeg duidelijk naar voren is gekomen, dat er een aanwijsbaar verschil te konstateren valt tussen het taalgedrag van vrouwen en mannen. Naast het beschrijven van die verschillen is het nu van belang de betekenis van dit asymmetries taalgedrag voor vrouwen

te analyseren. Bijvoorbeeld, wanneer mannen veel spreken in konversaties is niet eenvoudigweg te stellen dat een grote inbreng in het gesprek vanzelfsprekend respect en aanzien of macht oplevert. Het spreken van vrouwen heeft andere konsekwenties dan het spreken van mannen. De verschillen tussen het taalgebruik van vrouwen en mannen openbaren zich onder meer in de gevoeligheid ten opzichte van fonologische variabelen, in het gebruik van mogelijke kommunikatieve strategieën en — hiermee samenhangend — in de mate waarop men gericht is op de gesprekspartner. Over het algemeen blijken vrouwen in verbale interactie koöperatiever te zijn dan mannen. De vraag rijst dan onvermijdelijk: waarom brengt dit empathies vermogen dat het taalgedrag van vrouwen kenmerkt, hun geen sukses? Waarom delven zij geregeld het onderspit, met name in officiële en openbare gesprekken? Konversationeel sukses is weggelegd voor de maatschappelijk machtige, nog steeds meestal de man, en niet voor degene die kundig en rechtvaardig met de konversationele rechten en plichten omgaat, meent onder andere Senta Trömmel-Plötz (BRD) in haar paper. Vrouwen moeten daarom wel verschillen in hun taalgedrag om aan het woord te komen en om aan het woord te blijven. Een strategie die bijvoorbeeld door vrouwen in een politieke, openbaar gevoerde discussie werd toegepast, was de zogenoemde 'joining-technique'. De vrouwen gaven de verwachte instemming en goedkeuring ten opzichte van datgene wat hun mannelijke kollega's en gesprekspartners naar voren brachten, om vervolgens, eenmaal aan het woord zijnde, hun eigen aanvullende of afwijkende slotopmerkingen te kunnen formuleren.

Een algemeen probleem bij konversatie-analyses onderzoek is de mate waarin men naar aanleiding van talige gegevens mag psychologisieren als socio-linguïst(e). Een verworvenheid van de differentiatie van sprekers naar sekse is de aantoonbare

noodzaak om desondanks de waarden en vooroordelen te onderkennen die de kontekst bepalen waarbinnen taaluitingen geplaatst worden. Zo wordt het verzoek van een man om het woord te krijgen, opgevat als een aankondiging dat hij gaat spreken; wordt ditzelfde verzoek gedaan door een vrouw, dan ziet men dit als een vraag of zij misschien iets zou kunnen opmerken. Deze interpretatie valt af te lezen aan de wijze waarop een dergelijke taaluiting zijn weerslag vindt in het verdere verloop van het gesprek.

Naar aanleiding van een spaans paper over seksisme in de taal van Iris Gonzalez (Puerto Rico) laaide de discussie weer op of we als socio-linguïstes nu wel of niet voor zichtbare verschillen in taal moeten pleiten waar het vrouwelijke of mannelijke funktienamen betreft. Hoewel de meningen verdeeld waren, leek het voor de meeste aanwezigen zo te zijn dat juist een feministies socio-linguïste de taak heeft om in taal vrouwen zichtbaar te maken. Maatschappelijke herorganisatie en verandering ten opzichte van de plaats van vrouwen en mannen moet gepaard gaan met een zichtbare verandering en herinterpretatie van de taal. Deze talige veranderingen vinden niet zonder meer plaats, evenmin als de maatschappelijke. In haar paper pleitte Gonzalez voor een zuivering van het spaans, wat een weerslag zou hebben op het seksisme in de maatschappij.

Dat taal en macht op vele manieren met elkaar verbonden zijn, illustreerden de akties van de mexicaanse studenten tijdens het kongres aangaande de voertaal, die voor hen meer betekende dan alleen een prakties kommunikatie-instrument.

Noot:

1. Vanwege de omvang en massaliteit van het kongres (± 500 bijeenkomsten, 3000 kongresdeelnemers) moeten we uitdrukkelijk stellen dat dit verslag een summiere en uiterst persoonlijke impressie is van de schrijfters.

Gegevens over de auteurs

Tjitske Akkerman (1949) studeert politikologie aan de Universiteit van Amsterdam.

Marjolein Broekman (1945) maakt tekeningen en wandkleden. Zij is docente textiele werkvormen aan de Vrije Academie te Nijmegen.

Ankie van de Camp (1953) studeerde sociologie aan de Katholieke Universiteit Nijmegen en is momenteel docente sociologie aan de Akademie voor Toegepaste Huishoudwetenschappen in Wageningen.

Thea Campagne (1945) studeerde kulturele antropologie aan de Katholieke Universiteit Nijmegen, waar zij tijdelijk als onderzoekster verbonden is aan de vakgroep kulturele antropologie.

Ien Dienske (1939) studeerde pedagogiek en is nu wetenschappelijk medewerkster bij de vakgroep Wijsgerige en Historische Pedagogiek van de Rijksuniversiteit Utrecht.

Annemieke van Drenth (1954) studeerde kultuursociologie aan de Katholieke Universiteit Nijmegen en is nu als wetenschappelijk medewerkster vrouwenstudies verbonden aan de vakgroep Sociale Pedagogiek van de Rijksuniversiteit Utrecht.

Gerry Joosten (1944) studeert onderwijssociologie aan de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Christiane Kuby (1952) studeerde Duits en Frans, werkt momenteel bij een uitgeverij en verzorgt daarnaast aan de Universiteit van Amsterdam een PAO-kursus voor leraren Duits.

Leonore Nicolai (1955) studeerde ontwikkelingspsychologie aan de Rijksuniversiteit Utrecht en is momenteel werkzaam bij de Stichting Landelijk Overleg Vrouwenstudies.

Ineke van Nieuwenhuijsen (1943) is afgestudeerd aan de Sociale Akademie De Horst en is werkzaam bij het vakbondsbestuur van de kappersbond FNV.

Saskia van Oenen (1954) studeerde taalbeheersing aan de Universiteit van Amsterdam, had vervolgens allerlei lesbaantjes en zoekt nu onderzoekswerk op het gebied van onderwijs en socialisatie.

Mieke van Os (1956) studeerde sociale- en organisatiepsychologie aan

de universiteit van Leiden en is thans medewerkster aan de Hogere Hotelschool in Den Haag.

Kees Roovers (1956) studeert theologie aan de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Elly Vos (1955) studeerde ontwikkelingspsychologie aan de Rijksuniversiteit Utrecht.

Register van jaargang 3, 1982

- Akkerman, Tjitske, *Moeder en minnares. Vrouwbeelden in de ideologie van de NVSH in de jaren vijftig*, pp. 450-471 (nr. 12)
- Bal, Mieke, *Delila's onschuld. Narratologie, psychoanalyse en ideologiekritiek*, pp. 34-73 (nr. 9)
- Brüggmann, Margret, *Androgynie – loon voor wilskracht versus vrolijke versplintering. Mogelijkheden en beperkingen van een ideaal*, pp. 180-196 (nr. 10)
- Campagne, Thea, *Weerstand tegen emancipatie*, pp. 472-485 (nr. 12)
- Carion, Magda, *Een mans potentie is een mans eer*, pp. 347-361 (nr. 11)
- Dienke, Ien, *Geleefde werkelijkheid en betekenissen*, pp. 197-206 (nr. 10)
- Gelder, Floor van, *Is dat nu typies vrouwenwerk? De maatschappelijke positie van vroedvrouwen*, pp. 5-33 (nr. 9)
- Hogenelst, Dini, en Saskia de Vries, *'Die scone die mi peisen doet...' De vrouw als opdrachtgeefster van middeleeuwse literatuur*, pp. 325-346 (nr. 11)
- Jansen, Willy, *Mythe of macht? Langdurige zwangerschappen in Noord-Afrika*, pp. 158-179 (nr. 10)
- Kuby, Christiane, *Renée Vivien en haar interpretatie van Sappho*, pp. 502-525 (nr. 12)
- Moorsel, Wies van, *Goed Wonen?*, pp. 207-231 (nr. 10)
- Mortagne, Camille, *De stem van Dora. Een analyse van de taal in 'Portrait de Dora' van Hélène Cixous*, pp. 306-324 (nr. 11)
- Nicolaï, Leonore, en Elly Vos, *Heteroseksualiteit als ervaring en als instituut*, pp. 528-535 (nr. 12)
- Os, Mieke van, *Vrouwenstudies en de VBEO*, pp. 486-501 (nr. 12)
- Van der Haegen, Rina, in gesprek met Hélène Cixous, *Voor mij gaan het lichaam bevrijden, de geest bevrijden en de taal bevrijden samen*, pp. 290-305 (nr. 11)
- Vega, Judith, *Prostitutie: ideologie en repressie rond vrouwelijkheid*, pp. 381-397 (nr. 11)
- Veld, Ina, *Vrouwen en chips. De gevolgen van automatisering voor de arbeidspositie van vrouwelijke administratieve krachten*, pp. 362-380 (nr. 11)
- Vos, Elly, zie Nicolaï
- Vries, Saskia de, zie Hogenelst
- Zaat, Manja, *De door Lillian Rubin gevolgde methode van onderzoek*, pp. 74-91 (nr. 9)

Ik en de 'wetenschap'

- Oenen, Saskia van, *Helaas heb ik geen goed bericht voor U*, pp. 556-564 (nr. 12)
 Steinmann, Anke, *Ambities versus arbeidsmarkt*, pp. 245-254 (nr. 10)

Diskussie vrouwenstudies

- Miedema, Siebren, en Ineke van der Zande, *Empirie en ervaring. Notities in de marge van een discussie*, pp. 398-408 (nr. 11)
 Mies, Maria, *Vrouwenstudies of feministiese studies? Het debat over feministiese wetenschap en methodologie*, pp. 92-122 (nr. 9)
 Weele, Corrie van der, *Een noodzakelijke probleemverschuiving voor feministies onderzoek: naar figuraties van vrouwen en mannen*, pp. 409-416 (nr. 11)
 Zande, Ineke van der, zie Miedema

Diskussie (reakties)

- Drenth, Annemieke van, Ankie van de Camp, Gerry Joosten en Ineke van Nieuwenhuijsen, *Weten en de mythe van het gevoel. Een kritiek*, pp. 545-552 (nr. 12)
 Dienske, Ien, *Weten en weten is tien*, pp. 553-555 (nr. 12)
 Groenendijk, Hanne, *Het 'Rubin-recept' nader bekeken*, pp. 232-240 (nr. 10)
 Jong, Marijke de, *De Goddess movement, of: Is dit wel iets nieuws onder de zon?* pp. 241-244 (nr. 10)
 Redaktie, *(Hetero)seksualiteit ter discussie*, pp. 526-527 (nr. 12)
 Roovers, Kees, *Delila's melancholie*, pp. 536-544 (nr. 12)

Recensies

- Bots, Mirre, en Maria Noordman, *Moederschap als balsem. Ervaringen van katholieke vrouwen met huwelijk, sexualiteit en moederschap in de eerste helft van deze eeuw* (Marjan Schwegman), pp. 123-124 (nr. 9)
 Dekker, Rudolf, en Lotte van der Pol, *Daar was laatst een meisje loos. Nederlandse vrouwen als matrozen en soldaten – een historisch onderzoek* (Yvonne Scherf), pp. 125-126 (nr. 9)
 Dowling, Colette, *The Cinderella Complex. Women's hidden fear of independence* (Hanne Groenendijk), pp. 417-420 (nr. 11)
Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 1981, het tweede (Suzanne van Norden), pp. 258-261 (nr. 10)
Jaarverslagen Blijf van mijn lijf-huizen (Thea Campagne), pp. 267-268 (nr. 10)

- Jungbluth, Paul, *Docenten over onderwijs aan meisjes. Positieve diskriminatie met een dubbele bodem* (Lonneke Goemans en Ankie Veneberg), pp. 421-424 (nr. 11)
- Krisis. *Tijdschrift voor filosofie* (Désirée Verberk, Franciska Ruessink en Geerte Wachter), pp. 264-267 (nr. 10)
- McRobbie, Angela, en Trisha McCabe (red.), *An adventure story: feminism for girls* (Ida Bontius), pp. 565-567 (nr. 12)
- Morée, Marjolein, en Marjan Schwegman, *Vrouwenarbeid in Nederland 1870-1940* (Loes Ronner en Annemarie Schouw), pp. 262-264 (nr. 10)
- Roberts, Helen, (red.), *Doing feminist research* (Marjolein Morée), pp. 255-258 (nr. 10)
- Sargent, Lydia, (red.), *Women and Revolution. A discussion of 'the unhappy marriage of marxism and feminism'* (Liesberth Bervoets), pp. 424-426 (nr. 11)
- Stacey, Margaret, en Marion Price, *Women, power, politics* (Marijke Prins en Eeuwke Sijsses), pp. 131-133 (nr. 9)
- Segalen, Martine, *Mari et femme dans la société paysanne* (Will van de Ven), pp. 570-573 (nr. 12)
- Spijker, Truus, en Victor van Gemert, *Verdichtsel en werkelijkheid. Een verkennende studie van de ambivalentie ten opzichte van zorgen en verzorgen in de verpleging* (Cora Bakker-van der Kooij), pp. 574-576 (nr. 12)
- Stasse, Hanneke, Trees Mom en Mieke Eijkmans, *Staat en seksenstrijd. Naar een feministiese staatstheorie* (Tineke van Gessel), pp. 567-570 (nr. 12)
- Vrouwengroep Antropologie Amsterdam (red.), *Feminisme en antropologie, themanummer van Socialisties-Feministiese Teksten, 5* (Joke Schrooten en Thea Campagne), pp. 128-131 (nr. 9)
- Vrouwengroep Komitee Indonesië, *Vrouwen van Indonesië. Strijd om het bestaan* (Sawitri Saharso), pp. 126-128 (nr. 9)

Verslagen van bijeenkomsten

- Amsterdam, *'Evalueren is vooruitzien', een terugblik op de Zomeruniversiteit Vrouwenstudies*, juni-juli 1981 (de organisatrices), pp. 268-275 (nr. 10)
- Amsterdam, *Diskussiedag, Wie beslist over antikonceptie?* 10 oktober 1981 (Nel Draijer), pp. 277-281 (nr. 10)
- Amsterdam, *Kongres Vrouwenemancipatie en economie*, 9/10 september 1982 (Janneke Plantenga), pp. 579-581 (nr. 12)
- Berlijn, *Achtste landelijke bijeenkomst van 'Frauen in Naturwissenschaft und Technik'*, 20-23 mei 1982 (Ria Hooghiemstra, Dorly Deeg en Greetje de Jong) pp. 426-428 (nr. 11)
- Leusden, *Konferentie Feminisme en filosofie*, oktober 1981 (Franciska Ruessink) pp. 134-136 (nr. 9)
- Mexico-city, *Tiende Wereld Sociologen Kongres*, 16-21 augustus 1982 (Jeanne de Bruijn en Rosemarie Buikema), pp. 581-583 (nr. 12)

- Nijmegen, *Bijeenkomst Landelijk Overleg Vrouwen Antropologie (LOVA)*,
13 november 1981 (Thea Campagne), pp. 136-137 (nr. 9)
- San José, Costa Rica, *Studiebijeenkomst Vrouwenstudies in Latijns-Amerika*,
8-14 november 1981 (Thera van Osch), pp. 275-277 (nr. 10)
- Utrecht, *Lezeressenvergadering Tijdschrift voor vrouwenstudies*,
24 oktober 1981 (Tienka Wiersma), pp. 137-139 (nr. 9)
- Utrecht, *SLOV-diskussiedag Vrouwen in/en crisis*, 2 oktober 1982 (Sanne Pot
en Marianne Beelaerts), pp. 577-578 (nr. 12)
- IAV-inventarisatie vrouwenstudies*, pp. 145-153 (nr. 9); pp. 433-441 (nr. 11);
pp. 588-592 (nr. 12).

Tijdschrift voor vrouwenstudies

Eerder verschenen nummers

- 1, 1980, 1: Uitverkocht
- 2, 1980, 2: Verkrachting in enkele samenlevingen – Feministische literatuurwetenschap – ‘Blijf van m’n Lijf’ – ‘Lof der Rede’ – Feministies onderwijs en eigen ervaring.
- 3, 1980, 3: Verzet van mishandelde vrouwen – Feministische kunst – Kollektivering van huishoudelijke arbeid – Kennis of verandering
- 4, 1980, 4: Feminisme en theologie – Wet gelijk loon – Vrouwen-groepen op de sociale academie – Diskussie vrouwenstudies
- 5, 1981, 1: Anorexia Nervosa – Arbeidsdeling naar sekse – Dienstboden – Oral History – Kennis en weten
- 6, 1981, 2: Seksisme op de werkplek – Introductie op Julia Kristeva – Vrouwenemancipatie rond de eeuwwisseling – Relatieve autonomie
- 7, 1981, 3: Lezingen Zomeruniversiteit Vrouwenstudies over psycho-analyse en over marxisme – Werkloosheidsbeleid – Literatuur-wetenschap – Fallucinatie? – Sociale wetenschappen
- 8, 1981, 4: Het begrip vrouwelijk in Mondriaans kunstopvatting – Huisvrouw en lichamelijke klachten – Haar huisartsenbezoek – Het man-vrouwbeeld in televisieuitzendingen voor kinderen – De betekenis van de Goddess Movement
- 9, 1982, 1: Typies vrouwenwerk? De maatschappelijke positie van vroedvrouwen – Delila’s onschuld. Narratologie, psychoanalyse en ideologiekritiek – Lillian Rubins methode van onderzoek – Vrouwenstudies of feministiese studies? Methode-debat
- 10, 1982, 2: Mythe of macht? Langdurige zwangerschappen in Noord-Afrika – Androgynie: loon voor wilskracht versus vrolijke versplintering; en Geleefde werkelijkheid en betekenissen – Goed Wonen? – Reacties (Rubins methode en Goddess Movement) Ambities versus arbeidsmarkt
- 11, 1982, 3: Gesprek met Hélène Cixous: Voor mij gaan het lichaam bevrijden, de geest bevrijden en de taal bevrijden samen – De stem

van Dora. Een analyse van de taal in 'Portrait de Dora' van Cixous
– De vrouw als opdrachtgeefster van de middeleeuwse literatuur –
Een mans potentie is een mans eer; problemen bij noord-afrikaanse
gastarbeiders – Vrouwen en chips; de gevolgen van automatisering
– Prostitutie: ideologie en repressie rond vrouwelijkheid –
Empirie en ervaring; reactie op het vrouwenstudies-debat –
Noodzakelijke probleemverschuiving: naar figuraties van vrouwen
en mannen.

Verder bevat elke aflevering de vaste rubrieken: Recensies,
Verslagen van bijeenkomsten en Kroniek, en wordt regelmatig het
overzicht van lopend onderzoek vrouwenstudies van het IAV
gepubliceerd.

Deze losse nummers zijn voor circa f 16,50 te verkrijgen of bestellen
bij de boekhandel of rechtstreeks bij de uitgeverij.

Voor oude en nieuwe abonnees is de prijs van een in eerdere jaargangen
jaargangen verschenen los nummer f 10,— (inklusief portokosten), te
bestellen (schriftelijk of telefonies) bij:

Uitgeverij SUN, Bijleveldsingel 9, 6521 AM Nijmegen, 080–221700.